प्रथम वर्ष कला

भारतीय राजकीय व्यवस्था

राज्यशास्त्र - पेपर-१

भारतीय राजकीय व्यवस्था

© UNIVERSITY OF MUMBAI

डॉ. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ

डॉ. कविता लघाटे
प्राध्यापक आणि संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रा.अनिल आर. बनकर
सहयोगी प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक
प्रभारी अध्ययन साहित्य विभाग
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक : **प्रा.भूषण ठाकरे**
सहायक प्राध्यापक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
प्रा. दत्तात्रय तोंडे
सहायक प्राध्यापक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था

लेखक आणि संपादक : **प्रा. डॉ. एस. एम. वाघ**
एस. घोलप आणि जी. पवार
महाविद्यालय शिवळे, ता. मुरबाड, जि. ठाणे

अभ्यास लेखक : **प्रा. डॉ. सुरेश जी. गोतपागर**
अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालय, वसई रोड
प्रा. संदीप घोडके
वीर वाजेकर महाविद्यालय, पुंडे (उरण)
प्रा. डॉ. ईश्वरदास पी. कोकणे
एस. एम. महाविद्यालय, अलिबाग
प्रा. विराज डी. महाजन
खरे ढेरे भोसले महाविद्यालय
गुहागर, जि. रत्नागिरी

प्रथम वर्ष कला भारतीय राजकीय व्यवस्था राज्यशास्त्र - पेपर-१
भारतीय राजकीय व्यवस्था

प्रकाशक : प्राध्यापक आणि संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ,
मुंबई - ४०० ०९८

अक्षर जुळवणी : **७स्किल्स**
गाळा नं.२, जे. एम.नगर कॉम्प्लेक्स कॉ. हौ.सो.लि.,
पंडित दीनदयाल रोड, आनंद नंगर, डोंबिवल (प.),
ठाणे - ४२१ २०२.

छपाई :

अनुक्रमणिका

क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	घटनेची चौकट	१
	१.१ भारतीय राज्यघटनेची ऐतहासिक पार्श्वभूमी	१
	१.२ सरनामा	७
	१.३ मूलभूत वैशिष्ट्ये	९
२	नागरिक आणि राज्यघटना	१४
	२.१ मुलभूत हक्क -	१५
	१. कलम १४ ते १८	१५
	२. कलम १९ ते ३३	१७
	२.२ राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे	२७
	२.३ मुलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यांतील संबंध	३१
३	कायदेमंडळ व न्यायमंडळ	३४
	३.१ संसद	३४
	३.२ न्यायप्रणाली - प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र आणि प्राधिलेख अधिकार क्षेत्र	४०
	३.३ न्यायालयीन सक्रियता	४४
४	कार्यकारीमंडळ	४७
	४.१ केंद्रीय कार्यकारी मंडळ - राष्ट्रपती	४७
	४.२ पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्रीमंडळ	५३
	४.३ स्थानिक स्वराज्य संस्था - ७३वीं आणि ७४वी घटना दुरुस्ती	६३
५	संघराज्य प्रणालीचे बदलते स्वरुप	६६
	५.१ भारतीय संघराज्य - (केंद्र-राज्य संबंध)	६६
	५.२ घटक राज्यांची स्वायत्ता	७१
	५.३ केंद्र-राज्य बदलते संबंध	७३
६	पक्षीय राजकारण आणि निवडणूका	८०
	६.१ राष्ट्रीय पक्ष - वैशिष्ट्ये	८०
	६.२ प्रादेशिक पक्ष - वैशिष्ट्ये	९८
	६.३ १९८९ नंतरच्या निवडणूकीतील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या कामगिरीचे विश्लेषण	१०९
७	सामाजिक गतिशीलता/पैलू	१२०
	७.१ जात (आरक्षणाच्या संदर्भात)	१२०
	७.२ धर्म (जमातवादाच्या संदर्भात)	१२८
	७.३ लिंगभाव (राजकीय सहभागाच्या संदर्भात)	१३७
८	राष्ट्रीय सुरक्षेपुढील आव्हाने	१४२
	८.१ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	१४२
	८.२ सुरक्षेपुढील अंतर्गत धोके (नक्षलवार आणि विद्रोहासंदर्भात)	१४७
	८.३ जागतिक दहशतवाद	१४९

❖❖❖❖

भारतीय राज्यघटनेचा परिचय

प्रकरणाची रचना–

उद्दिष्टे

प्रस्तावना

१.१ भारतीय राज्यघटनेची ऐतहासिक पार्श्वभूमी

१.२ भारतीय राज्यघटनेतील सरनामा

१.३ भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

१.४ आपली प्रगती तपासा – प्रश्न

१.५ संदर्भ सूची

उद्दिष्टे

माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजामध्ये जीवन जगत असताना त्याचा अनेक संस्था, संघटनांशी संबंध येत असतो. सामाजिक जीवन हे विशिष्ट अशा नियमांनी बद्ध असते. सामाजिक संस्थांप्रमाणेच मनुष्याचा राज्य संस्थेशी संबंध येत असतो. राज्य ही राजकीय संघटना आहे. सामाजिक संस्थांप्रमाणेच राज्यसंस्थाही नियमांनी बद्ध असते. माणसाच्या नियमबद्ध राजकीय जीवनाचा अविष्कार म्हणजे राज्यघटना होय. राज्याचा कारभार हा राज्यघटनेनुसार चालतो. आपल्या देशाच्या राज्यघटनेची प्रत्येक नागरिकाला ओळख असणे आवश्यक आहे. जागरूक नागरिक घडण्यासाठी राज्यघटनेची ओळख आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेचा अभ्यास हे जागृत नागरिकांचे लक्षण आहे. प्रत्येक सुजाण नागरिकाने संविधानाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. सदर प्रकरणातून आपल्याला खालल गोष्टी समजून घेता येतील.

१) भारतीय राज्यघटनेची ऐतहासिक पार्श्वभूमी

२) भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

३) भारतीय राज्यघटनेचे तत्वज्ञान

४) भारतीय राज्यघटनेची आधारस्थाने

१.१ भारतीय राज्यघटनेची ऐतहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय राज्यघटनेचे स्वरूप समजावून घेताना ऐतहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घ्यावी लागते. इ.स. १६०० मध्ये इंग्लंडची राणी एलिझाबेथ पहिली हिने ईस्ट इंडा कंपनीला हिंदुस्थानात व्यापार करण्यास परवानगी दिली. १७६५ पर्यंत कंपनी व्यापारी म्हणून कार्यरत होती. १७५७ पासून कंपनीने

व्यापाराबरोबरच राजकारणाला प्रारंभ केला. १७७३ मध्ये रेग्युलेटिंग ॲक्ट पास करून ब्रिटीश संसदेने ईस्ट इंडिया कंपनीवर नियंत्रण प्रस्थापित केले. पुढे १९५८ मध्ये ब्रिटीश संसदेने कायदा करून ईस्ट इंडिया कंपनी संपुष्टात आणली. या कायद्यानुसार भारत सचिव पार्लमेंटचा सदस्य असेल व भारतीय प्रशासकासंबंधी तो पार्लमेंटला जबाबदार राहील असे ठराविण्यात आले. १८५८ मध्ये राणीने भारतीयांसाठी जाहिरनामा प्रसिद्ध करून काही आश्वासने दिली परंतु ब्रिटिशांनी ती पाळली नाहीत. त्यानंतरच्या काळात १८६१ व १८९२ मध्ये इंडियन कौन्सिल ॲक्ट पास केले. या कायद्यानुसार विधीमंडळातील बिनसरकारी सभासदांची संख्या वाढविण्यात आली. विधिमंडळाचे अधिकार वाढविण्यात आले. सभासदांना प्रश्न विचारण्याचा, चर्चा करण्याचा अधिकार देण्यात आला. भारतात संसदीय शासन पद्धती सुरू करणे हा १८९२ च्या कायद्यामागे हेतू नव्हता परंतु जबाबदार शासनाची ही थोडी सुरूवात होती.

१.१.१ मोर्ले मिंटो सुधारणा (१९०९)

इ.स. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. अर्ज, विनंत्या, शिष्टमंडळे या मार्गांनी ब्रिटिशांकडून आपल्या मागण्या मंजूर करून घेण्याचे धोरण स्वीकारले गेले. काँग्रेसमधील जहाल व मवाळ गट आपापल्या परीने संघर्ष करीत होते. दरम्यान ब्रिटीशांनी ''फोडा अणि झोडा'' या तंत्राचा अवलंब केला. त्यातच १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी झाली. त्यामुळे भारतीयांमध्ये निर्माण झालेला असंतोष शमविण्यासाठी ब्रिटीश शासनाने काही सुधारणा घोषीत केल्या मात्र १९०९ मध्ये ब्रिटीश पार्लमेंटने मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायद्याला मंजूरी दिली. या इंडिया कौन्सिल ॲक्टप्रमाणे केंद्रीय व प्रांतीय विधीमंडळाच्या सदस्यसंख्येत वाढ करण्यात आली. ही संख्या १६ वरून ६९ वर नेण्यात आली. कायदेमंडळाच्या अधिकारांत वाढ करण्यात आली. या कायद्यानुसार मुस्लीमांना स्वतंत्र प्रतिनिधित्व देण्यात आले.

१.१.२ १९१९ चा भारत प्रशासन कायदा (मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड) सुधारणा

ब्रिटीश सत्तेविषयीचा भारतीयांचा असंतोष कमी करण्यांत मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा अपयशी ठरला आणि पुढे दहा वर्षाच्या आतच शासनाला मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड कायदा करावा लागला.

या सुधारणांनी प्रथमच केंद्रीय आणि प्रांतीय विषय अशी विभागणी करण्यात आली व प्रांतीय स्वायत्तेचे पहिले पाउल म्हणून प्रांताकडे काही विषय सोपविण्यात आले. महत्वाची खाती गव्हर्नरकडे (राखीव) तर तुलनेने कमी महत्वाची (सोपीव) खाती लोकनियुक्त मंत्र्याकडे देण्यात आली. मंत्रीमंडळात्मक जबाबदारीच्या प्रांतिक पातळीवर संसदीय पद्धतीचा मर्यादीत पाया घालण्यात आला. मतदानाचा हक्क मात्र मालमत्ता धारकांपुरताच मर्यादीत होता. साधारणत: ३ टक्के भारतीयांना हा हक्क प्रथमच प्राप्त झाला.

मॉटेग्यु चेम्सफर्ड सुधारणांमुळे प्रथमच देशाचा कारभार कसा करावा यांचा भारतीयांना प्रांतिक पातळीवर अनुभव मिळाला. हा अनुभव मर्यादीत क्षेत्रात असला तरी सुरूवात या नात्याने या अनुभवाचे महत्व होते. विशेष म्हणजे जनतेच्या विचार जागृतीच्या दृष्टीने या सुधारणांची महत्वाची कामगिरी बजावली. या कायद्यान केंद्रीय शासनांत मात्र काहीच बदल झाले नाहीत. गव्हर्नरची अमर्याद सत्ता तशीच होती. या कायद्यानुसार प्रांतिम शासनात द्विदल पद्धतीचा अंगिकर केला असला तरी प्रत्यक्ष शासन मात्र ब्रिटीशांच्या पठडीत तयार झालेल्या सनदी नोकरवर्गाच्या हातात होते. त्यांच्या वृत्तीत फरक पडला नाही. राखीव आणि सोपीव खात्यातली विभागणी प्रत्यक्ष प्रशासनाच्या दृष्टीने फायद्याची ठरली नाही.

सायमन कमिशन (१९२७)

१९१९ च्या कायद्याने घडवून आणलेल्या सुधारणांची तपासणी करण्यासाठी १९२७ साली ब्रिटिशांनी सायमन कमिशनची नेमणूक केली. या कमिशनमध्ये एकाही भारतीयांचा समावेश न झाल्याने काँग्रेसने त्यावर बहिष्कार घातला. १९३० मध्ये सायमनने आपला अहवाल सादर केला. प्रांतात पूर्णत: जबाबदार शासन स्थापन करणे आणि भारतीय संघराज्य स्थापन करणे या सायमन कमिशनने सुचविलेल्या प्रमुख सुधारणा होत्या.

१९३५ चा भारत प्रशासन कायदा

सायमन कमिशनला झालेला विरोध व त्याच धर्तीवर १९२९ मध्ये काँग्रेसने लाहोर अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याचे उद्दीष्ट जाहीर केले. दरमानच्या काळात भारताचा घटनात्मक प्रश्न सोडविण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने तीन गोलमेज परिषदा भरविल्या. परिषदेतील चर्चेच्या आधारे मार्च १९३३ मध्ये श्वेतपत्रिकेवर चर्चा करून अहवाल सादर केला. ब्रिटीश शासनाने श्वेतपत्रिकेवर विचार करून प्रवर समिती नेमली. प्रवर समितीच्या अहवालावर आधारित विधेयक भारत सचिव सर सॅम्युअल होर यांनी ब्रिटीश पार्लमेंटपुढे मांडले. पार्लमेंटच्या मंजुरीने १९३५ च्या भारत प्रशासन कायदा तयार करण्यात आला. या कायद्यात ३२१ कलमे आणि १९ परिशिष्टे होती. या कायद्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **संघराज्य:**

ब्रिटीश गव्हर्नरच्या नियंत्रणाखाली प्रांत आणि संस्थाने यांचे संघराज्य करण्याची तरतूद या कायद्यात होती. प्रांतिक संघराज्याच्या घटक सभासदाचे स्थान सहजपणे प्राप्त झाले. परंतु संस्थानांना मात्र संघराज्यात सामील व्हायचे की नाही हे ठरविण्याची मूभा होती. प्रांतामध्ये काही प्रमाणात जबाबदार शासनपद्धतीची सुरुवात झाली. परंतु संस्थानात काही अपवाद वगळता प्रतिनिधीक शासनाचा लवलेश नव्हता. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी विषयांची विभागणी करण्यात आली होती. महत्वाचे विषय केंद्राकडे सोपवून केंद्रशासन बळकट करण्यात आले होते.

२. **द्विदल केंद्रशासन:**

१९१९ च्या कायद्यानुसार प्रांतामध्ये द्विदल शासनाची सुरूवात करण्यात आली होती. १९३५च्या कायद्यान्वये याच धर्तीवर केंद्र शासनात द्विदल पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. संरक्षण, परराष्ट्र, धार्मिक व्यवहार यांसारखे विषय राखीव ठेवण्यात आले. त्यांचा कारभार कौन्सिलर्सच्या सल्ल्याने गव्हर्नर जनरलने करावयाचा होता. कौन्सिलर्स विधीसभेला जबाबदार नव्हते. सोपीव विषयांचा कारभार मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने गव्हर्नर जनरलने करावयाचा होता. सोपीव खात्यांबाबत गव्हर्नर जनरलला महत्त्वाचे अधिकार होते. केंद्राच्या विधीमंडळाने संमत केलेल्या कायद्यांवर नकाराधिकार वापरणे आणि वटहुकूमांच्या सहाय्याने प्रशासन चालविणे हे महत्वाचे अधिकारही त्यांच्याकडेच होते. व्यवहारत: केंद्र शासन त्यांच्याच हाती होते असे म्हटल्यास गैर ठरणार नाही.

३. **प्रांतिक स्वायत्ता:**

प्रांताची कार्यकारी सत्ता गव्हर्नर आणि मंत्रीमंडळ यांच्याकडे सोपविण्यात आली. मंत्रीमंडळ हे प्रांतिक विधीमंडळाला जबाबदार होते आणि गव्हर्नरने मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कारभार करावा अशी अपेक्षा होती. सामान्य परिस्थितीत प्रांताना स्वायत्ता देण्यात आली तरी पूर्णतया

जबाबदार शासन मात्र निर्माण झाले नाही. महत्वाच्या विषयांच्या बाबतीत 'व्यक्तीगत न्यायबुद्धीनुसार' वागण्याचा गव्हर्नरला खास अधिकारी होता. नकाराधिकार तसेच अधिवेशन चालू नसेल त्यावेळी वटहुकूमांद्वारे शासन चालविण्याचा अधिकार त्याला होता. खास विषयांबाबत गव्हर्नरने केंद्राच्या मार्गदर्शनाखाली कारभार करावा अशी अपेक्षा होती. आणिबाणीच्या परिस्थितीत ९३ व्या कलमांनुसार गव्हर्नर सर्व सत्ता आपल्या हाती घेवू शकत असे.

४. संघ न्यायालय:

केंद्र व प्रांतिक शासन यांच्यातील वाद सोडविण्यासाठी संघ न्यायालयाची तरतूद होती. मॉरीस ग्वायर (१९३५ च्या कायद्याचे उद्‌गाते) हे या न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश होते.

१.२.५ क्रिप्स योजना

ऑगस्ट घोषणेच्या अपयशानंतर ११ मार्च १९४२ रोजी ब्रिटिश सरकारने सर स्ट्‌फर्ड क्रिप्स यांना भारतात पाठवले. भारतीय नेत्यांबरोबर चर्चा केल्यानंतर सादर योजनेत पुढील प्रमुख तरतुदी होत्या.

१. युद्ध समाप्तीनंतर भारताला वसाहतीचा दर्जा (डोमीलीयन) देण्यात येईल.

२. युद्ध समाप्तीनंतर भारतीय संघराज्याची घटना निर्माण करण्यासाठी एक घटना समिती बोलावण्यात येईल.

३. घटना समितीने निर्माण केलेल्या राज्यघटना स्वीकारण्याचे बंधन ब्रिटीश सरकारवर राहील.

४. नवीन राज्यघटना तयार होईपर्यंत युद्धकाळात भारताच्या संरक्षणाची जबाबदारी ब्रिटीश सरकारवर राहील.

अशा प्रकारे या योजनेत भारताच्या भावी स्वातंत्र्याची कल्पना अभिप्रेत होती. परंतु सत्तांतर केव्हा होईल याची निश्चित तारीख नव्हती. दिवाळे निघालेल्या बँकेवर काढलेला पुढील तारखेचा चेक अशा शब्दांत म. गांधीनी क्रिप्स योजनेवर टीका केली. काँग्रेस व मुस्लीम लीगन ही योजना फेटाळून लावली.

कॅबिनेट मिशन योजना (त्रिमंत्री योजना)

१९४६ साली ब्रिटिनचे पंतप्रधान लॉर्ड ॲटली यांनी भारतातील राजकीय पेचप्रसंग सोडविण्यासाठी आपल्या मंत्रीमंडळातील तीन मंत्री सर पॅथीक लॉरेन्स, सर स्टॅफर्ड क्रिप्स व अल्बर्ट अलेक्झांडर यांना भारतात पाठवले. या समितीने पुढील महत्वाच्या सूचना केल्या होत्या.

१. ब्रिटीश भारत व संस्थानांचे मिळून संघराज्य निर्माण करण्यात येईल.

२. संघराज्यासाठी स्वतंत्र कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ निर्माण केले जावून त्यात प्रांत व संस्थाने यांचे प्रतिनिधी असतील.

३. प्रांतिक कायदेमंडळांनी एक घटनासमिती निर्माण करावी. त्यात ३८९ सदस्य असतील.

४. भारतातील (A-B-C-) प्रांताचे असे तीन गट पाडून प्रत्येक गटाने आपल्या प्रांतासाठी घटना तयार करावी. नंतर गटांच्या प्रतिनिधींनी एकत्र येवून संघराज्याची घटना तयार करावी असे ठरविण्यात आले.

५. दर १० वर्षांनी घटनेत दुरूस्ती करण्याचा अधिकार प्रांतांना देण्यात आला.

६. भारताला ब्रिटिश राष्ट्रमंडळातून बाहेर पडण्याचा अधिकार देण्यात आला.

या योजनेनुसार घटनासमिती सदस्यांची निवड झाली. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी तिची पहिली सभा झाली.

लॉर्ड माउंटबॅटन योजना

हिंदुस्थानचे अखंडत्व कायम राखून सत्तांतर करणे कठीण आहे. यांची जाणीव माउंटबॅटन यांना होती. त्यांच्या योजनेत पुढील तरतुदी होत्या.

१. पंजाब व बंगाल या दोन प्रांतांचे विभाजन करून हिंदू लोकांचा भाग भारताला व मुस्लिमांचा भाग पाकिस्तानला जोडण्यात येतील. भारतात की पाकिस्तानात सामील व्हायचे हे ठरविण्याचा अधिकार त्यांना असेल.

२. सिंध प्रांताची विधानसभा सिंध प्रांतासंबंधी निर्णय येईल.

३. फाळणी झाल्यास एक सीमा आयोग नेमून दोन्ही देशांच्या सीमा निश्चित करण्यात येतील.

४. देशी राज्यांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार देण्यात आला.

५. सत्तांतर १५ ऑगस्ट १९४७ पूर्वी होईल.

काँग्रेस व लीगने ही योजना स्वीकारली.

भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा (१९४७)

१. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून दोन स्वंतत्र राज्य अस्तित्वात येतील.

२. त्यांना घटना निर्मिती व सार्वभौमत्वाचे अधिकार देण्यात येतील.

३. या राज्यांवरील पार्लमेंटचे नियंत्रण उठवले व भारत सचिव पद बरखास्त केले.

४. राज्यघटना तयार होईपर्यंत १९३५च्या कायद्यानुसार कामकाज-आवश्यकतेनुसार बदल.

५. संस्थानांवरची सत्ता संपुष्टात-स्वयंनिर्णयाचा अधिकार देण्यात आला.

घटना समितीचे स्वरूप आणि कामकाज

कॅबीनेट मिशन योजनेनुसार भारतातील २९२, संस्थानांचे ९३, कमिशन प्रांताचे ४ असे ३८९ प्रतिनिधी निवडण्यात येणार होते. कॅबीनेट योजनेनुसार जुलै १९४६ मध्ये २९२ प्रतिनिधी निवडले, संस्थानांच्या ९३ जागा पूर्णपणे भरल्या नाहीत.

घटना समितीत सर्व वर्ग, जाती, धर्माला प्रतिनिधीत्व होते. घटना समितीत राजेंद्र प्रसाद, पं. नेहरू, डॉ. आंबेडकर, डॉ. खरे, अल्लादी कृष्ण अय्यर, आचार्य कृपलानी, पुरूषोत्तमदास टंडन, बॅ. जयकर, शकरराव देव, फ्रॅंक ॲथनी, रामनाथ गोयंका इ. प्रसिद्ध व नामवंत व्यक्ती होत्या.

घटनासमितीची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी झाली. डॉ. सच्चिदानंद सिन्हा यांच्याकडे तात्पुरते अध्यक्षपद देण्यात आले. ११ डिसेंबर १९४६ रोजी **डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची स्थायी अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.**

कामकाज:

घटना समितीचे कामकाज २ वर्षे ११ महिने व १८ दिवस चालले. घटना परिषदेच्या एकूण ११ बैठका झाल्या. या कामकाजावर एकूण ६३,९६,७२९ रू. खर्च झाले.

२९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीची निवड झाली. डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष झाले. मुन्शी, अय्यंगार, खैतान, अय्यर इ. सदस्य होते.

मूळ भारतीय घटनेत ३९५ कलमे व ९ परिशिष्टे आहेत. सद्यस्थितीत भारतीय राज्यघटनेत ४४८ कलमे २५ प्रकरणे १२ परिशिष्टे आहेत.

भारतीय घटनेची आधारस्थाने

भारतीय घटनेची निर्मिती करतांना घटनाकारांना विविध देशांच्या राज्यघटनांचा आणि शासनपद्धतींचा अभ्यास करावा लागला. विविध राज्यघटनांमधील चांगल्या तत्वांची, पद्धतींची स्वीकृती करताना सखोल अभ्यास करुन त्यांची शहानिशा करून निर्णय घ्यावे लागले. घटनासमितीचे कार्य ९ डिसेंबर १९४६ ला सुरू होवून २६ नोव्हेंबर १९४९ ला संपले. घटनापरिषदेच्या एकूण बैठका झाल्या. अशा रीतीने २ वर्षे ११ महिने १८ दिवस घटना समितीचे कामकाज चालले. भारताचा इतिहास, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिती, देशापुढील समस्या, देशातील नागरिक इ. गोष्टींचा सखोल विचार घटना समितीत करण्यात आला. साधारणत: भारतीय राज्यघटनेची उगमस्थाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. विविध देशांच्या घटनांचा प्रभाव

ब्रिटिशांनी भारतावर जवळपास दिडशे वर्षे राज्य केले. त्यामुळे त्यांचा प्रभाव येथील घटनेवर पडणे अपरिहार्य होते. संसदीय शासन, नामधारी राज्यप्रमुख, पंतप्रधान, मंत्रीमंडळाची सामूहिक जबाबदारी इ. राज्यघटनेतील बाबी या इंग्लंडच्या प्रभावाच्या निदर्शक मानल्या जातात.

लिखित राज्यघटना, उददेशपत्रिका, मूलभूत अधिकार, संघराज्य शासनपद्धती, न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार, सर्वोच्च न्यायालय, राष्ट्रपतींचे आणिबाणीविषयक अधिकार, घटनादुरुस्ती इ. बाबी आपण अमेरिकन राज्यघटनेच्या आधारे स्वीकारल्या आहेत.

अमेरिका व इंग्लंडखेरीज कॅनडा, आयर्लंड व ऑस्ट्रलियन घटनांचा प्रभावही भारतीय राज्यघटनेवर पडलेला दिसून येतो. राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे, राष्ट्रपती पदासाठी निर्वाचन मंडळाची पद्धती अशा गोष्टी आयर्लंडच्या घटनेतून घेण्यात आल्या आहेत. तर संसदेच्यया दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक घेणे, सामाईक सूची आणि त्यासंबंधीचे केंद्राचे कायदे घटक राज्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानण्याची प्रवृत्ती इ. तरतुदींचा समावेश आस्ट्रेलियाच्या घटनेवरुन करण्यात आला आहे.

भारतीय घटनेवर विविध घटनांचा प्रभाव पडल्यामुळे त्यात अधिक गुंतागुंत झाल्याची टीका केली जाते. परंतु ती निरर्थक आहे. भारतीय घटनाकारांनी विविध घटनांमधील तरतुदींचा स्वीकार करण्यापूर्वी त्यांचा सखोल अभ्यास केला होता.

२. १९३५ चा कायदा

भारतीय राज्यघटनेच्या २/३ भाग १९३५ च्या भारत सरकारच्या कायद्याच्या आधारे केलेला दिसतो. अर्थात १९३५ च्या कायद्यातील तरतुदी जशाचा तशा न स्वीकारता गरजेनुसार व परिस्थितीनुसार त्यात बदल करण्यात आले आहेत. संघराज्य पद्धती, केंद्रीय मंत्रीमंडळ, अधिकारांची विभागणी, सर्वोच्च न्यायालय इ. भाग १९३५ च्या कायद्याच्या आधारे स्वीकारण्यात आल्या आहेत.

३. भारतीय संसदेचा प्रभाव

भारतीय घटनेच्या स्वीकृतीनंतरच्या काळात भारतीय संसदेने विविध स्वरूपाचे कायदे व घटनादुरूस्त्या केल्या आहेत. त्यामुळे भारतीय संसद हे घटनेचे मुख्य उगमस्थान आहे. संसदेने

अनेक महत्वाचे कायदे केले आहेत. उदा. प्रतिबंधक स्थानबद्धता कायदा (१९५०), भारतीय नागरिकत्वाचा कायदा (१९५५), राज्यपुनर्रचनेचा कायदा (१९५६), अंतर्गत सुरक्षा कायदा (१९७१), भारतीय घटनेच्या काही तरतुदींमध्ये दुरूस्त्याही केल्या आहेत. आत्तापर्यंत भारतीय घटनेत १०३ घटनादुरूस्त्या करण्यात आल्या आहेत.

४. घटना परिषद व मसुदा समिती

भारतीय घटना निर्माण करण्यापूर्वी जी घटना परिषद व मसुदा समिती निर्माण केली होती त्या समित्यांमध्ये विविध क्षेत्रांतील नामवंत व अनुभवी व्यक्ती होत्या. या परिषदेत जी चर्चा झाली त्याचा प्रभाव घटनेवर झाला आहे. घटनात्मक वाद जेव्हा निर्माण झाले तेव्हा या परिषदेतील चर्चेचा आधार घेतला गेला.

५. न्यायालयीन निर्णय

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने वेळोवेळी घटनेतील वादग्रस्त कलमांवर जे निर्णय घेतले ती घटनेची उगमस्थानेच आहेत. उदा. गोपालन विरूद्ध मद्रास राज्य, चंपाकन विरूद्ध मद्रास राज्य, गोलकनाथ खटला, संस्थानिकांचा तनखेबंदी संबंधीचा खटला इ. खटल्यांच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले निर्णय महत्वाचे आहेत.

६. टीकाग्रंथ

घटना तज्ञ, कायदेपंडीत किंवा टीकाकार यांनी घटनेवर जे भाष्य केले किंवा टीकात्मक ग्रंथ लिहिले ते घटनेचे आधार किंवा उगमस्थाने ठरू शकतात. असे टीकाग्रंथ घटनेचा अर्थ लावण्यास सहायकारी ठरतात. जेनिंग, डी. डी. बसू, टोपे, मेनन, डायसी, नाना पालखीवाला इ. विचारवंतांनी भारतीय राज्यघटनेवर टीकाग्रंथ लिहिले आहेत.

७. भारतीय जनता

भारतीय राज्य घटनेचे खरे उगमस्थान भारतीय जनता आहे. घटनच्या उद्देशपत्रिकेत सुरुवातीलाच ''आम्ही भारतीय जनता'' असे म्हटले आहे. भारतीय घटना, घटना समितीकडून निर्माण झालेली असली तरी घटना समितीतील सदस्य भारतीय जनतेचे प्रतिनिधी होते. तेव्हा जनतेच्या इच्छेतून, संमतीतून भारतीय घटना तयार झाली आहे असे म्हणता येईल. आत्तापर्यंत झालेल्या निवडणुका व राज्य प्रशासन यांना जनतेने दिलेला पाठिंबा व सहकार्य पाहिले असता जनतेला ही घटना मान्य आहे हे स्पष्ट होते.

१.२ भारतीय राज्यघटनेतील सरनामा

भारतीय संविधानांत असलेली उद्देशपत्रिका (सरनामा) ही पं. नेहरूंनी १३ डिसेंबर १९४६ रोजी घटना परिषदेत मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या ठरावावर आधारलेली आहे. संपूर्ण सरनामा काळजीपूर्वक वाचल्यास आपल्याला राज्यघटनेचे उगमस्थान व तिची उद्दिष्टे लक्षात येतात.

उद्देशपित्रकेच्या सुरूवातीलाच ''आम्ही भारतीय लोक'' असा उल्लेख आहे. त्यातच भारतीय घटनेचे उगमस्थान सापडते. आम्ही भारतीय लोकांनी राज्यघटना मान्य करून तिला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. या वाक्यांतून तीन गोष्टी स्पष्ट होतात. १. भारतीय लोक सार्वभौम आहेत. २. घटनासमितीचे सभासद हे खरेखुरे लोक प्रतिनिधी होते. ३. राज्यघटनेला लोकांची मान्यता आहे. भारतीय लोक सार्वभौम आहेत याचाच अर्थ राज्याच्या सत्तेचे उगमस्थान लोकांमध्ये सापडते. भारत अंतर्गत व बाह्यदृष्ट्या सार्वभौम आहे. भारतीय घटनेच्या संदर्भात एक आक्षेप असाही घेतला जातो

की, घटनासमितीचे सभासद खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधी नव्हते. परंतु या आक्षेपांत काहीही तथ्य नाही. कारण घटनासमितीच्या सभासदांची निवड प्रांतिक विधानसभांनीच केली होती. शिवाय घटना निर्मितीनंतर जी सार्वत्रिक निवडणूक झाली होती त्या निवडणुकीत तेच सभासद पुन्हा निवडून आले होते. याचा अर्थ लोकांचा त्यांच्यावर विश्वास होता व त्यांनी निर्माण केलेल्या राज्यघटनेला लोकसंमती होती.

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातून भारत हे सार्वभौम राज्य असल्याचे घोषीत झाले आहे. भारतीय लोक देशाच्या अंतर्गत बाबतीत सर्वश्रेष्ठ आहेत. तसेच भारत हा कोणत्याही बाह्य देशाच्या नियंत्रणाखाली नाही. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय धोरण उठविण्याचा त्याला पूर्ण अधिकार आहे.
भारत हे समाजवादावर विश्वास व्यक्त करणारे राष्ट्र आहे. ४२ व्या घटना दुरूस्तीने समाजवाद ही संकल्पना सरनाम्यांत अंतर्भूत केली गेली. त्यामुळे राज्याचे आर्थिक उद्दिष्ट अधिक स्पष्ट झाले आहे. ४२ व्या घटनादुरूस्तीने सरनाम्यांस ''धर्मनिरपेक्ष'' ही संकल्पनाही समाविष्ट केली आहे. राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म असणार नाही. तसेच सर्वांना समान वागणुकीची हमी या शब्दाने दिली आहे.

भारतीय राज्यघटनेने प्रौढ मतदानपद्धतीवर आधारीत प्रतिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. लोक नियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती येथील शासनाचा कारभार असतो. त्यांची निवड विशिष्ट काळासाठी मुक्त वातावरणात न्याय पद्धतीने होते. देशांत कायद्याचे राज्य अस्तित्वात असून घटनात्मक तरतुदींनुसार राज्यकारभार चालावा म्हणून स्वंतंत्र व अधिकार संपन्न न्यायमंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. नागरिकांना मूलभूत हक्क देण्यात आले असून त्यांना न्यायालयीन संरक्षण आले आहे.

भारतीय घटनाकारांनी सरनाम्यातून प्रजासत्ताक गणराज्याची घोषणा केली आहे. म्हणजेच राज्याच्या सर्वश्रेष्ठ अधिकार लोकांच्या हाती देण्यात आला आहे. त्यामुळे विशिष्ट काळासाठी लोकप्रतिनिधी निवडले जातात व लोकांची मर्जी असेपर्यंत ते सत्तेवर राहतात. तसेच भारतातील सर्वोच्च अधिकारपद वंशपरंपरागत नाही. येथील राष्ट्रपती हा लोकनियुक्त आहे. म्हणून भारत हे प्रजासत्ताक गणराज्य आहे.

याशिवाय स्वातंत्र्य, समता बंधुता व न्याय या तत्वांचा पुरस्कार भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आला आहे. न्यायाचा पुरस्कार करताना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत न्याय प्रस्थापित करण्याची हमी दिलेली आहे. सामाजिक न्यायांतर्गत सामाजिक समतेची अपेक्षा करण्यात आली आहे. कोणताही भेद अमान्य करण्याबरोबरच पददलीत, मागास व दुर्बल घटकांना न्याय उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी राज्यावर टाकण्यात आली आहे. आर्थिक न्याय प्रस्थापित करतांना येथील आर्थिक विषमता दूर करण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवण्यात आले आहे. व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी सरकारने प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा व्यक्त केली गेली आहे. लोकांना राजकीय न्याय उपलब्ध करून देतांना प्रौढ मताधिकार देण्यात आला आहे. येथील नागरिकांना मतदानाचा, निवडणूक लढविण्याचा, अधिकार पद ग्रहण करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

व्यक्ती विकासासाठी स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. भारतीय राज्यघटनेत विधायक अर्थाने स्वातंत्र्याची संकल्पना स्वीकारली आहे. भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत हक्क विस्ताराने सांगितलेले आहे. या अर्थाने हे स्वातंत्र्य अमर्यादपणे उपभोगता येत नाही. सामाजहिताला बाधा आणणारी कोणतही कृती त्याज्य ठरविण्यात आली आहे.

समतेची संकल्पना न्यायाशी संबंधित आहे. कारण समानतेची अपेक्षा राजकीय, आर्थिक व सामाजिक स्वरूपाची आहे. सर्व नागरिक समान आहेत. राज्याच्या दृष्टिने सर्व नागरिकांना समान प्रतिष्ठा

आहे. कोणत्याही बाबतीत (जात, धर्म, भाषा, लिंग, प्रदेश इ.) भेदभाव करून कोणतीही संधी नाकारली जाणार नाही.

भारतीय समाजात विविधता आढळते. हिंदू, मुस्लीम, शीख, बौद्ध, ख्रिश्चन, ज्यू इ. धार्मिक भेद आहेत. शिवाय उत्तर भारतीय व दक्षिण भारतीय असाही भेद आढळतो. देशाच्या विविध भागांत चालीरीती, रूढी, परंपरा भिन्न आहेत. अशा स्थितीत भारतीय समाज एकात्म होण्यासाठी बंधुतेची आवश्यकता आहे. विविधतेत एकता निर्माण करण्यासाठी या तत्वाचा सरनाम्यांत अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

१.२.१ सरनाम्याचे मूल्यमापन

१५० वर्षे पारतंत्र्यात असलेल्या आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या, सांस्कृतिक बाबतीत विविधता असलेल्या भारतात लोकशाहीचा प्रयोग संपूर्णपणे यशस्वी झाला आहे. स्वत:चे राजकीय भविष्य निश्चित करण्यासाठी राज्यघटना निर्माण केली. तसेच राज्याचे स्वरूप व उद्दिष्ट ठरविण्यासाठी अर्थपूर्ण सरनामाही समाविष्ट करण्यात आला. सरनामा म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे तत्वाज्ञान व्यक्त करणारी एक राजकीय कुंडली आहे असे श्री के. एम. मुन्शी यांनी म्हटले आहे. अर्नेस्ट बार्कर या इंग्लिश विचारवंताने आपल्या Principles of Social & Political Theory या ग्रंथाच्या सुरूवातीला भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा छापला आहे. असे जरी असले तरी सरनाम्यावर अनेक आक्षेप घेतले जातात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. भारतीय राज्यघटना लोकांनी तयार करून स्वीकारली आहे. असे म्हणणे वस्तुस्थितीला सोडून आहे. राज्यघटना लोकांनी निर्माण केलेली नसून घटनासमितीने निर्माण केली आहे. घटना समितीचे सदस्य लोकनियुक्त नव्हते. परंतु या आक्षेपांत फारसे तथ्य नाही, कारण घटना समितीची निर्मिती प्रांतिक विधानसभांच्या सदास्यांनी केली होती व ते सदस्य लोकनियुक्त होते.

२. घटनेच्या सरनाम्यांतून राज्याचे आर्थिक उद्दिष्ट व्यक्त होत नाही. हा आक्षेपही योग्य नाही. कारण सरनाम्यात एक तर आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट आहे. शिवाय ४२ व्या घटना दुरूस्तीने समाजवाद हे राज्याचे उद्दिष्ट स्पष्ट केले आहे.

३. सरनामा हा राज्यघटनेचा भाग नसून तो एक प्रस्तावनेचा भाग आहे. त्यामुळे तो बंधनकारक नाही. परंतु घटनेतील कलमांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी सरनाम्याचा उपयोग होतो. शिवाय त्याचे कायदेशीर नसले तरी नैतिक बंधन मान्य करावेच लागते.

१.३ भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करताना घटनाकारांनी विविध देशांच्या राज्यघटनांचा आणि शासनपद्धतीचा अभ्यास करुन भारताच्या संदर्भात एक आगळेवेगळे असे संविधान निर्माण केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१.३.१ लिखित व विस्तृत राज्यघटना

भारताची राज्यघटना विस्तृत स्वरुपाची आहे. मूळ राज्यघटनेत ३९५ कलमे व ८ परिशिष्टे तर सध्या जवळपास ४४८ कलमे व १२ परिशिष्टे आहेत. त्यामुळे भारताची राज्यघटना सर्वात मोठी राज्यघटना समजली जाते. राज्यघटना विस्तृत बनण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे राज्यघटनेतील तत्वे अधिक स्पष्टपणे नोंदविण्यात आली आहेत. केंद्र-राज्य संबंध, संसदीय शासनपद्धती, सनदी सेवा, निवडणुका, अल्पसंख्यांकांसाठीच्या तरतुदी, लोकसेवा आयोग, भाषा आयोग, अनुसूचित

जाती-जमातींसाठीचे आरक्षण, लेखापाल इ. भाग तपशीलवार स्पष्ट कण्यात आला आहे. त्यामुळे भारताची राज्यघटना अधिक विस्तृत झाली आहे.

१.३.२ अंशतः परिदृढ आणि अंशतः परिवर्तनीय राज्यघटना

भारतीय राज्यघटना अंशतः परिदृढ व अंशतः परिवर्तनीय आहे. कारण भारतीय घटनेत कही बाबतीत साध्या बहुमताने तर महत्वाच्या बाबतीत विशेष बहुमताने दुरुस्ती करता येते. भारतीय घटनेत दुरुस्ती करण्याची विशेष पद्धत आपण स्वीकारली आहे. भारतीय घटनेत तीन प्रकारे दुरुस्ती करता येते. १. साध्या बहुमताने. २. विशेष बहुमताने ३. विशेष बहुमताने आणि निम्म्यापेक्षा जास्त घटकराज्यांच्या संमितीने. पहिल्या दोन पद्धतींपेक्षा तिसरी पद्धत अधिक क्लिष्ट आहे. भारतीय राज्यघटनेत काही कलमे मूलतः इतर कलमांपेक्षा वेगळी असल्याने त्यांत सहजासहजी बदल केला जावू शकत नाही. उदा. राष्ट्रपतींची निवडणूक पद्धत, केंद्रीय कार्यकारी सत्तेच्या मर्यादा, उच्च न्यायालयाबाबतचे नियम, घटनादुरुस्ती इ. या तरतुदींच्या बदलासाठी निम्म्यापेक्षा जास्त घटक राज्यांच्या विधानसभांची मान्यता असणे आवश्यक आहे. मात्र याशिवाय इतर विषयांत संसदेतील साध्या बहुमताने दुरुस्ती होत असल्यामुळे काही अंशी लवचिक स्वरुप प्राप्त झाले आहे. म्हणून अंशतः परिदृढ व अंशतः परिवर्तनीय हे भारतीय घटनेचे वैशिष्ट्य आहे.

१.३.३ जनता सार्वभौमत्व

भारतीय राज्यघटनेने जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा पुरस्कार केला आहे. घटनेच्या उद्देशपत्रिकेतच ''आम्ही भारतीय जनता ही घटना आमच्यासाठी निर्माण करुन मान्य व स्वीकृत करीत आहोत'' असे स्पष्ट केले आहे. आम्ही भारतीय जनता असे म्हणून घटनाकारांनी घटनेची निर्मिती, मान्यता व स्वीकृती यांची जबाबदारी भारतीय जनतेवर टाकली आहे. भारतीय घटनेने नागरिकांना प्रौढ मताधिकार देवून प्रातिनिधिक पद्धतींचा स्वीकार केला आहे. आतापर्यंतच्या निवडणुकांचा या विश्लेषणात्मक दृष्टिने विचार केल्यास असे दिसते की, भारतीय जनतेने खऱ्या अर्थाने घटनेचा स्वीकार केला आहे.

१.३.४ सार्वभाम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य

१९५० साली अस्तित्वात आलेल्या भारतीय घटनेत ''सार्वभौम, लोकशाही, गणराज्य'' या शब्दांचा उल्लेख होता. १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीने ''समाजवाद'' व ''धर्मनिरपेक्ष'' हे शब्द भरीस घालण्यांत आले.

भारत हे सार्वभौम राज्य आहे म्हणजेच भारतावर कोणतेही अंतर्गत वा बाह्य दडपण नाही. जनतेने निवडलेल्या प्रतिनिधींकडून देशाचा कारभार चालतो. ''प्रजासत्ताक, गणराज्य, लोकशाही'' हे शब्द समानार्थी वाटले तरी ते विशिष्ट अर्थाने वापरले आहेत. प्रजासत्ताक गणराज्य म्हणजे जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे राज्य होय. भारतीय जनता सार्वभौम असून लोकप्रतिनिधींकडून राज्याचा कारभार चालवला जाईल. कोणा एका व्यक्ती वा वर्गाकडून नव्हे, हे घटनाकारांना अपेक्षित होते.

भारतातील जनतेचा खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी घटनेत समाजवादी धोरणाचा विकास घडवून आणण्यासाठी घटनेत समाजवादी धोरणाचा स्वीकार केलेला आहे. जनतेचा आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी समाजवादाचे धोरण उपयुक्त आहे हे ओळखूनच ४२ व्या घटनादुरुस्तीने ''समाजवादी'' तत्वाचा अंगीकार केला आहे. तसेच धर्मनिरपेक्षतेचे तत्वही स्वीकारले गेले आहे. भारतीय घटनेने सर्व धर्मांना समान मानले आहे. प्रत्येकाला धर्माचे आचरण व प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही.

१.३.५ संसदीय शासनपद्धती

भारतीय घटनाकारांनी संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केला आहे. इंग्लंडच्या धर्तीवर अशा पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. इंग्लंडप्रमाणे भारतीय शासनपद्धतीत कार्यकारी मंडळ कायदे मंडळाला जबाबदार असते. भारतात लोकसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान बनतो. लोकसभेचा विश्वास असेपर्यंतच पंतप्रधान व मंत्रीमंडळ सत्तेवर राहू शकतात. मंत्रीमंडळातील सर्व मंत्री संसदेचे सदस्य असतात. अशा प्रकारची संसदीय शासनपद्धती भारताने स्वीकारली आहे. भारतात पंतप्रधान हा वास्तववादी सत्ताप्रमुख आहे आणि राष्ट्रपती नामधारी घटनात्मक प्रमुख आहे. इंग्लंडच्या राजाप्रमाणे राष्ट्रपतीचे पद नामधारी असले तरी भारताच्या राष्ट्रपतीला आणिबाणीसंदर्भात विशेष अधिकार देण्यात आले आहेत. थोडक्यांत भारतीय शासनपद्धतीत इंग्लंड व अमेरिकन शासनपद्धतीचा संगम आढळतो.

१.३.६ मूलभूत अधिकार

भारतीय घटनेच्या तिसऱ्या प्रकरणांत १४ ते ३५ या कलमांतर्गत मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतीय घटनेने सात प्रकारचे हक्क नागरिकांना बहाल केले आहे. १. स्वातंत्र्याचा हक्क २. शोषणविरूद्ध हक्क ३. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क ४. समतेचा हक्क ५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क ६. समतेचा हक्क ७. घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क.

अशा प्रकारे मुलभूत हक्क देवून राज्यघटनेने नागरिकांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे मुलभूत हक्क न्यायालयीन बजावणी योग्य आहेत. मालमत्तेचा हक्क मात्र १९७६ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्तीने मुलभूत हक्कांच्या यादीतून काढून टाकण्यात आला आहे.

१.३.७ मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय घटनेच्या ४ थ्या प्रकरणात ३६ ते ५१ या कलमांद्वारे राज्याच्या धोरणासंबंधीच्या मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी राज्याने काय केले पाहिजे याचे दिग्दर्शन या तत्वामधून करण्यांत आले आहे. मात्र ही तत्वे मूलभूत हक्कांप्रमाणे न्यायालयीन बजावणी योग्य नाहीत. घटनेतील काही मार्गदर्शक तत्वे खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. स्त्री-पुरूषांना उपजीविकेची साधने मिळवण्याचा हक्क असून त्यांना समान कामासाठी समान वेतन दिले जाईल.

२. १४ वर्षाखालील मुला-मुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण दिले जाईल.

३. मागासवर्गीय तसेच अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांना आर्थिक व शैक्षणिक सवलती देण्यांत येतील.

४. कामगारांना योग्य वेतन देवून त्यांना औद्योगिक व्यवस्थापनांत सहभागी करून घेतले जाईल. त्यांचे आरोग्य, शिक्षण, विश्रांती, निवृत्तीवेतन यांची काळजी घेण्यात येईल.

५. गरीबांना कायद्याचा मोफत सल्ला मिळण्याची व्यवस्था होईल.

६. आधुनिक व शास्त्रीय पद्धतीने शेती व पशुसंवर्धनाचे कार्य करण्याचा प्रयत्न राज्याकडून केला जाईल.

७. सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे, मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेणे, जनतेचे राहणीमान वाढवणे इ. बाबत राज्य प्रयत्न करील.

८. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत शांतता प्रस्थापित करणे, राष्ट्राराष्ट्रांत मैत्रीसंबंध वाढवणे, आंतरराष्ट्रीय करारांचे, तहांचे पालन करणे इ. बाबत राज्यांकडून प्रयत्न केले जातील.

थोडक्यात कल्याणकारी राज्याचे ध्येय साध्य करण्याच्या हेतूने घटनाकारांनी नीतीनिर्देशक तत्वांचा घटनेत समावेश केला आहे.

१.३.८ धर्मनिरपेक्ष राज्य

भारतीय घटनेच्या सरनाम्यांत धर्मनिरपेक्ष राज्याचा पुरस्कार केलेला आहे. सुरुवातीस ''धर्मनिरपेक्ष'' राज्याचा स्पष्ट उल्लेख नव्हता. मात्र १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे धर्मनिरपेक्ष हा शब्द सरनाम्यांत योजून धर्मनिरपेक्ष राज्याचे उद्दीष्ट स्पष्ट करण्यात आले आहे. प्रत्येक नागरिकाला आपल्या धर्माचा प्रसार व आचरण करण्याचा अधिकार आहे. परंतु इतर धर्माच्या विरोधी प्रचार करता येणार नाही. तसेच धर्माच्या नावाखाली कोणालाही राजकारणांत हस्तक्षेप करता येणार नाही. सर्व धर्मांना समान न्याय असेल. भारतीय घटनेने नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्य दिले असले तरी तिने या धार्मिक स्वातंत्र्यावर काही प्रमाणांत निर्बंधही घातले आहेत. सामाजिक हितास बाधक असे कोणतेच वर्तन नागरिकांना करता येत नाही. अशा प्रकारे भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे.

१.३.९ एकेरी न्यायव्यवस्था

भारतीय घटनेने न्यायालयाचे स्वातंत्र्य व श्रेष्ठत्व मान्य केले. त्यासाठी खास तरतुदी सुद्धा करण्यांत आल्या आहेत. ही न्यायदान पद्धती एकेरी स्वरूपाची आहे. न्यायमंडळाच्या नियंत्रणाखाली कनिष्ठ न्यायालये अशी न्यायालयाची एकेरी पद्धती आहे. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असून या न्यायालयाच्या निर्णयाविरूद्ध कोठेही अपील करता येत नाही. सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे.

१.३.१० एकेरी नागरिकत्व

भारतीय घटनेने एकेरी नागरिकत्वाचा पुरस्कार केलेला आहे. घटनेच्या ५ ते ११ या कलमांमध्ये भारतीय नागरिकत्वाच्या तरतुदी केलेल्या अहेत. अमेरिकाप्रमाणे भारतात दुहेरी नागरिकत्व नाही. अमेरिकन नागरिक एकाचवेळी राज्याचा व संघराज्याचा नागरिक असतो. तेथे राज्यांसाठी स्वतंत्र घटना अस्तित्वात आहे. भारतात विविध धर्माचे, जातीचे, पंथाचे, भाषाचे लोक राहतात. त्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता यादृष्टीने एकेरी नागरिकत्वाचीच पद्धत उपयुक्त आहे. भारतातील घटकराज्यांना रशियाप्रमाणे संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे एकेरी नागरिकत्वाचा घटनेने पुरस्कार केला आहे.

१.३.११ एकात्म शासनपद्धती

भारतीय घटनेत 'संघराज्य' शब्दाचा कोठेही उल्लेख आढळत नाही. संघराज्य या शब्दाऐवजी राज्यांचा संघ असा उल्लेख आढळतो. भारतीय संघराज्यात शासनपद्धतीची वैशिष्ट्ये आढळून येतात. लिखित राज्यघटना, अधिकार क्षेत्राची विभागणी आणि सर्वोच्च न्यायालय ही संघराज्याची वैशिष्ट्ये शासन पद्धती आढळत असली तरी ती एकात्म पद्धतीची आहे. कारण केंद्र सरकार प्रबळ आहे. केंद्र व राज्य सरकार यांत अधिकारांची विभागणी केलेली असली तरी केंद्राकडे जास्त विषय सोपविण्यांत आले आहेत. शिवाय केंद्र व राज्य सरकारांच्या कायद्यांत विसंगती निर्माण झाल्यास केंद्र शासनाचा कायदा ग्राह्य मानला जातो. केंद्र शासनाला राज्यांमध्ये आणिबाणी जाहीर करता येते. त्यातच भारताने

एकेरी नागरिकत्वाचा पुरस्कार केला आहे. अशा प्रकारे भारतीय राज्य संघराज्यात्मक वाटत असले तरी ते प्रत्यक्षात एकात्म स्वरूपाचे आहे.

१.३.१२ अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना सवलती

भारतात सामाजिक न्याय आणि समता प्रस्थापित करण्याचा उद्देशाने घटनाकारांनी, अल्पसंख्यांक अनुसूचित जाती तसेच अनुसूचित जमातींसाठी खास तरतुदी करून ठेवल्या आहेत. विधिमंडळात अनुसूचीत जातीजमातींसाठी खास आरक्षण देण्यात आले आहे. केंद्र व राज्य सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासलेल्या जातीजमातींना विशेष सवलत देण्यात आल्या आहेत. मागासवर्गीयांच्या आर्थिक व शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने चौकशी आयोग नेमण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आलेला आहे.

अशा प्रकारे भारतीय घटनेच्या वैशिष्ट्यांचा साकल्याने विचार केल्यानंतर भारतीय घटना आदर्श स्वरुपाची आहे काय? असा प्रश्न उपस्थित होतो. गेल्या ६९ वर्षाच्या घटनेच्या अंमलबजावणीचा अनुभव विचारांत घेतला असता भारतीय घटना काही प्रमाणांत स्थिर व यशस्वी झालेली आहे असे म्हणता येईल. आत्तापर्यंत झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुका त्यातील जनतेचा सहभाग, संसदेचे कामकाज, न्यायालयीन निर्णय, केंद्र-राज्य संबंध, भाषा आयोग, अर्थ आयोग, राष्ट्रपतींचे आणीबाणी विषयक अधिकार, निवडणूक आयोग इ. चे कार्य, समाजवादी व कल्याणकारी राज्याची वाटचाल अशा विविध गोष्टींचा परमार्थ घेतला असता भारतीय राज्यघटना जनतेने मान्य केलेली आहे असे म्हणता येईल. ६९ वर्षांच्या प्रदीर्घ वाटचालीनंतर घटनेचा फेर आढावा घेण्यासाठी नुकताच आयोग नेमण्यात आला होता. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना २६ नोव्हें. १९४९ रोजी आपल्या भाषणांत म्हटले आहे की, ''राज्यघटनेची अंमलबजावणी ही तिच्या स्वरूपावर अवलंबून नसते तर ती देशांतील जनता व राजकीय पक्ष यांवर अवलंबून असते''. जनता व राजकीय पक्ष कोणत्या मार्गांनी जातील आणि कसे वागतील यावर घटनेचे भवितव्य अवलंबून असते.

१.४ आपली प्रगती तपासा - प्रश्न

१. भारतीय राज्यघटनेची ऐतहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.

२. भारतीय राज्यघटनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३. भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा (उद्देशपत्रिका) स्पष्ट करा.

४. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याने मूल्यांकन करा.

१.५ संदर्भ सूची

१. भोळे भा. ल., भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर

२. पाटील बी. बी., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

३. जाधव तुकाराम आणि शिरापूरकर महेश, भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध खंड १, युनिक ॲकॅडमी, पूणे २०११

४. नवलगुंदकर शं. ना., भारतीय गणराज्याचे शासन, निराली प्रकाशन, पुणे.

❖❖❖❖

नागरिक आणि राज्यघटना

प्रकरणाची रचना-

उद्दिष्टे

प्रस्तावना

२.१ भारतीय राज्यघटनेने दिलेले मूलभूत हक्क

२.२ राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे

२.३ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यातील संबंध

२.४ आपली प्रगती तपासा - प्रश्न

२.५ संदर्भ सूची

उद्दिष्टे

नागरिक आणि राज्यघटना व राज्यघटनेतील हक्कांची ओळख करुन घेणे.

प्रस्तावना

युरोपमध्ये घडून आलेल्या प्रबोधन व धर्मसुधारणेच्या (इ.स. १३ व ते १६ वे शतक) चळवळीमुळे युरोपीयन समाजात फार मोठे बदल घडून आले. या दोन महत्वाच्या चळवळीमुळे लोकांमध्ये जागृती घडून येवून व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मुक्त अविष्कार घडून येण्यासाठीची परिस्थिती निर्माण झाली. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विविध अंगानी विचार मांडला जाऊ लागला. व्यक्ति-समाज, व्यक्ति-राज्य, राज्य-समाज यातील संबंधची विविध अंगाने मांडणी होवू लागली. यातूनच 'मानवी हक्क' हा विषय ऐरणीवर आला.

जगातील सर्व मानवांना आणि सर्व राष्ट्रांना मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यातील तत्वांचा लाभ घेता यावा या दृष्टीने सर्व स्तरातून प्रयत्न व्हावे, असे अवाहन जागतिक जाहिरनाम्यातून करण्यात आले. या आवाहनाला अनुसरुन भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर घटनाकारांनी भारताच्या राज्यघटनेत मूलभुत हक्क समाविष्ट केले. भारताचा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय या मानवी मुल्यांसाठीच होता. राष्ट्रीय चळवळीच्या कोणत्या व्यासपीठावरुन या मुल्यांची घोषणा जरी झालेली दिसत नसली तरी, ब्रिटीश साम्राज्यवादाशी लढतांना भारताला स्वातंत्र्य हे या मानवी मूल्यांच्या व हक्कांच्या प्रस्थापणेसाठीच मिळावे असा त्या लढाईमागचा उद्देश होता. त्यामुळे भारतीयांना मूलभूत हक्क हे विनासायास मिळाले असे म्हणणे न्यायाला धरुन होणार नाही. भारतीयांनी स्वातंत्र्यासाठी क्रांतीची मशाल पेटवताना ज्या नियतीशी करार केलेला होता, त्या कराराशी बांधीलकी म्हणून 'मूलभूत हक्क' या स्वरुपात भारतीयांना राज्यघटनेने हे हक्क बहाल केले असे म्हणता येईल.

२.१ भारतीय राज्यघटनेने दिलेले मूलभूत हक्क

नागरिकांचे हक्क व स्वातंत्र्य हे लोकशाही व्यवस्थेचे मुख्य आधार होत. देशाच्या नागरिकांना लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सहभागी होता यावे आणि स्वत:च्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्याची संधी मिळावी यासाठी मूलभूत हक्काची नितांत आवश्यकता असते. नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण मिळाल्याशिवाय लोकशाही व्यवस्थेची प्रस्थापना होवू शकत नाही याची पूर्ण जाणीव संविधान कर्त्यांना होती. लोकशाही मूल्यांवरील या विश्वासातून संविधानकर्त्यांनी देशाची राज्यघटना तयार करताना मूलभूत हक्कांकडे विशेष लक्ष दिले.

भारतीय संविधानाने दिलेल्या मूलभूत हक्कांचे वैशिष्ट असे की, नागरिकांना मूलभूत हक्क देत असतानांच प्रत्येक हक्कावरील मर्यादाही स्पष्ट केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ज्या अपवादात्मक परिस्थितीत संसद कायदा करुन मूलभूत हक्क स्थगित करु शकते अशा परिस्थितीचा उल्लेखही केला आहे. तसेच शांतता व सुरक्षिततेच्या दृष्टीने देशाच्या काही भागात राहणाऱ्या व्यक्तीचे मूलभूत हक्क नियंत्रीत वा रद्द करण्याचा अधिकारही संविधानाने संसदेस दिला आहे. यावरुन संविधानकर्त्यांनी व्यक्तिंच्या हक्काप्रमाणेच देशाच्या शांतता व सुरक्षिततेलाही महत्व दिले आहे हे स्पष्ट होते.

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग-३ मध्ये नागरिकांचे मूलभूत हक्क नमूद केले आहेत. संविधानाने मूलभूत हक्कांची ६ गटात विभागणी केली असून, मूळ राज्यघटनेत हे ७ प्रकारचे मूलभूत हक्क होते. १९७९ साली ४४वी घटनादूरुस्ती करुन संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कांच्या यादीतून काढून टाकला आणि संविधानाच्या १२व्या भागात नवे ३००-क कलम टाकून त्यात हा हक्क नमूद केला. त्यामुळे संपत्तीचा अधिकार आता केवळ एक वैधानिक हक्क उरला आहे.

भारतीय संविधानाने दिलेल्या मूलभूत हक्काचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) <u>समतेचा अधिकार (कलम १४ ते १८)</u>

शतकानुशतके समाजिक, आर्थिक विषमता नांदत असलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेत लोकशाही मुल्यांचे बिजारोपन करुन विषमतेची जळमटे दूर व्हावीत या उद्देशाने संविधानक त्यांनी मुलभूत हक्कांची सुरुवात समतेच्या अधिकारापासून करुन सामाजिक, आर्थिक, राजकिय समता प्रस्थापित करण्याचा प्राधान्य दिल्याचे दिसते. समतेच्या अधिकारा अंतर्गत पुढील कलमे आहेत.

१. कलम १४ :कायदयापुढे समानता.

कलम १४ नूसार, कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदयापुढे समानता अथवा कायदयाचे समान संरक्षण लाभले आहे. कायदयापुढे समानता याचा अर्थ, सर्व व्यक्ती कायदयापुढे समान आहेत आणि कायदा सर्व लोकांना समान पध्दतीने लागू असेल तसेच कोणताही व्यक्ती कायदयाहून श्रेष्ठ नाही. जात, धर्म, लिंग, भाषा, वंश, संपत्ती अशा कोणत्याही आधारावर भेदभाव न करता कायदा सर्वांना समान असेल आणि सर्व व्यक्तिंना कायदयाचे समान संरक्षण लाभेल.

कायदयासमोर सर्व लोक समान असले तरी काही काही व्यक्तिंना यातून सूट किंवा अधिक संरक्षण दिले आहे. देशाचे राष्ट्रपती, राज्यपाल, परदेशी अधिकारी, खासदार आणि आमदार, प्रसार माध्यमांचे प्रतिनिधी, सैनिक इत्यादींना कायदयाद्वारे विशेष संरक्षण लाभले आहे.

२. *कलम १५ भेदभावास प्रतिबंध*

कलम १५ नूसार राज्य कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या किंवा इतर कोणत्याही कारणावरुन भेदभाव करणार नाही. याच कारणावरुन कोणत्याही व्यक्तीस दुकाने, सार्वजनिक उपहारगृहे, हॉटेल, करमणूकीची ठिकाणे यात प्रवेश किंवा पुर्णत: किंवा अंशत: सरकारी पैशातून उभारण्यात आलेले तलाव, विहिरी, स्नानगृह, रस्ते, उदयाने याचा वापर करण्यास मनाई करता येणार नाही.

अपवाद

या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे महिला व बालके, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासवर्ग तसेच अनुसूचित जाती-जमातीकरीता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यात राज्याला प्रतिबंध होणार नाहीत अल्पसंख्यांक शेक्षणिक संख्या खेरीज अन्य खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये-मग त्या राज्याकडून अनूदान प्राप्त असोत अगर नसोत प्रवेश देण्यासंबंधी कोणतीही विशेष तरतूद करण्यात राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

कलम १५तील उपवादाच्या कलमांमुळेच महिला व बालके यांच्यासाठी विशेष तरतूदी तसेच मागासवर्ग घटकांना शैक्षणिक संस्थामध्ये प्रवेशासंबंधीचे आरक्षण व शूल्कामध्ये सवलती म्हणजेच शैक्षणिक आरक्षणाचे तत्व प्रस्थापित झाले आहे.

३. *कलम १६: सार्वजनिक सेवा मध्ये संधीची समानता*

कलम १६ हे; धर्म, वंश, जात, लिंग, कूळ, जन्म, निवास या कोणत्याही आधारावर भेदभाव राज्य सार्वजनिक सेवा किंवा नोकरीमध्ये संधीच्या समानतेची तरतूद करते.

अपवाद

१) एखादे घटकराज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेश यांच्या नियंत्रणाखाली सेवा किंवा नोकरीसाठी या प्रदेशात राहणाऱ्या उमेदवारासाठी आरक्षण देण्याची तरतूद संसद करु शकते.

२) राज्याच्या सेवा किंवा नोकरीमध्ये मागासवर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही अशा वर्गाकरीता पदे राज्य राखून ठेवू शकते.

३) एखाद्या धार्मिक किंवा सांप्रदायिक संस्थेच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या पदाचा किंवा प्रबंधन मंडळाचा कोणताही सदस्य हा त्या धर्माची वा पंथाचीच व्यक्ती असली पाहीजे, असा कायदा राज्याने केला तर, तो या हक्काचा भंग मानला जाणार नाही.

कलम १६ तील अपवाद करण्याच्या खंड ४, ४(क), ४(ख) या तरतूदीमुळे सरकारी नोकरीमध्ये आरक्षणाचे तत्व प्रस्थापित झाले आहे. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाचे हे प्रमाण ५० पेक्षा जास्त असू नये, अशी मर्यादा घातली आहे.

४. *कलम १७: अस्पृश्यता निर्मूलन*

कलम १७ नुसार 'अस्पृश्यता' नष्ट करण्यात आली आहे. या कलमानुसार अस्पृश्यतेचे कोणत्याही स्वरुपातील आचरण निषिद्ध मानले आहे. अस्पृश्यतेतून उद्भवणारी कोणतीही नि:समर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

५. *कलम १८: पदव्यांचे निर्मूलन*

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ब्रिटिश साम्राज्याशी निष्ठा दाखविणाऱ्या व्यक्तींना ब्रिटिशांकडून रावसाहेब, रावबहादूर, खानसाहेब अशा पदव्या दिल्या जात होत्या. अशा सेवाविषयक किंवा विद्याविषयक मानविशेष नसलेला कोणताही किताब वा पदव्या राज्याकडून प्रदान केल्या जाणार नाही. मग तो भारतीय असो वा परदेशी असो. हे कलम कोणत्याही परदेशी राज्यापासून भारतीय नागरिकाला पदवी स्वीकारण्यास मनाई करते. भारतातील किंवा परदेशातील कोणतीही व्यक्ति राज्याच्या नियंतत्रणाखालील लाभाचे व विश्वासाचे पद धारण करत असेल तर अशा कोणत्याही व्यक्तीला परकीय देशाकडून कोणताही किताब, भेट, आर्थिक लाभाचे, पद भारताच्या राष्ट्रपतीची संमतीशिवाय स्वीकारु शकणार नाही.

या कलमान्वये अनुवांशिक शीर्षके, उदा. महाराजा, दिवाण, रावबहादूर आणि अशा इतर पदव्या-किताबांवर बंदी घातली असली तरी नागरी, लष्करी किंवा खेळविषयक पुरस्कार, जसे भारतरत्न, अशोकचक्र, अर्जून पुरस्कार अशा व इतर पुरस्कारांना या कलमान्वये किताब म्हणून मानले जात नाहीत किंवा या पुरस्कारांचा उपसर्ग या कलमाला होत नाही.

(२) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९ ते ३३)

कलम १९: सहा प्रकारचे स्वातंत्र्याच्या हक्कांचे संरक्षण:

कलम १९ नुसार, भारतीय नागरिकांना ६ प्रकारचे स्वातंत्र्याचे हक्क प्राप्त झालेले आहेत. तथापि, काही कारणास्तव राज्य या हक्कांवर वाजवी निर्बंध लादू शकते. भारतीय नागरिकांना मूलभूत हक्क या स्वरूपात ६ प्रकारचे स्वातंत्र्य जे प्राप्त झाले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे

१. *कलम १९(१): भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य:*

व्यक्तित्व विकासाच्या जडणघडणीत विचार किंवा मत प्रगटीकरणाला विशेष महत्व असते. व्यक्तिला विचार किंवा मत व्यक्त करण्याला पर्याप्त संधी मिळाली तर, व्यक्तीच्या अंगभूत गूणांच्या विकासाला चालना मिळते. त्यातून व्यक्ति स्वत:ची प्रगती तर करतोच पण त्याचबरोबर त्यातून समाजाची पर्यायाने राष्ट्राची प्रगती होते. हीच बाब लक्षात घेऊन संविधानकर्त्यांनी स्वांतत्र्याच्या अधिकाराचा विचार करतांना अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला अग्रक्रम देऊन या हक्काचे महत्व अधोरेखीत केले आहे.

भाषण किंवा अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य म्हणजे एक प्रकारे विचार किंवा मत प्रगट करण्याचे स्वातंत्र्य होय. व्यक्ति आपले विचार किंवा मत, लिखाण, भाषण, कला इत्यादीतून व्यक्त करु शकते. त्यामूळेच या स्वातंत्र्यामध्ये मुद्रण स्वातंत्र्याचा अधिकार अंतर्भूत आहे. वृत्तपत्रातील लिखाण किंवा साहित्यातील साहित्यिकांचे विचार किंवा हल्लीच्या काळात समाज माध्यमातून (उदा. व्हाटस् अप, फेसबूक, ट्विटर) व्यक्त होणारे विचार म्हणजे विचार स्वातंत्र्याची अभिव्यक्ती होय. सामाजिक-राजकीय घडामोडींवर स्वातंत्रपणे चर्चा करण्याचे, टीका-टीपणी करण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकांना मिळालेले आहे. तथापि, संविधानात वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. तरीपण वृत्तपत्र स्वातंत्र्य हे मत प्रदर्शनाच्या स्वातंत्र्यातच समाविष्ट केलेले आहे, असे मत श्री अय्यंगार यांनी मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मताला दुजोरा दिला त्यांच्या मते वृत्तपत्राचे संपादक हे भारतीय नागरिक आहेत, त्यामुळे त्यांना आपले विचार वृत्तपत्राद्वारे प्रगट करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. अशाप्रकारे कोणत्याही माध्यमातून मत प्रगट करण्याचे स्वातंत्र्य भारतीयांना आहे हे स्पष्ट होते. त्यामुळे मुद्रण, वृत्तपत्र, समाजमाध्यम इत्यादी स्वातंत्र्याचा विचार करण्याची गरज नाही.

मर्यादा आणि निर्बंध

मुळ संविधानात स्वातंत्र्यावरील मर्यादांचा उल्लेख नव्हता. मात्र १९५१ मध्ये पहिला घटनादुरुस्ती तसेच विभिन्न काळात झालेल्या घटनादुरुस्तीतून या प्रत्येक स्वातंत्र्यावर मर्यादा किंवा निर्बंध घातले गेले आहे.

भाषण व अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावरील मर्यादा अशी की भारताची सार्वभौमत्व व एकात्मता, राज्याची सुरक्षितता, परकीय देशांशी मैत्रीचे संबंध, सार्वजनिक कायदा व सुव्यवस्था, सभ्यता किंवा नैतिकता, न्यायालयाचा अवमान करणे, बदनामी करणे आणि गुन्ह्यास प्रवृत्त करणे.

२. *१९(२) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जगण्याचे स्वातंत्र्य*

सर्व नागरिकांना सार्वजनिक जागेत शांततेने आणि शस्त्र न घेता एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य आहे. यात सभा, सम्मलने, चर्चासत्रे, मोर्चे, निदर्शने, मिरवणूका इत्यादी गोष्टींसाठी शांततेने एकत्र जमू शकतात.

निर्बंध

देशाचे सार्वभौमत्व व एकात्मता, शांतता व सुव्यवस्था या कारणासाठी शासन या स्वातंत्र्यावर निर्बंध घालू शकते.

३. *१९(३) संघटना किंवा संस्था स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य*

सर्व नागरिकांना संस्था किंवा संघटना स्थापना करण्याचा हक्क आहे. यात राजकीय पक्ष, कामगार संघटना, स्वयंसेवी संस्था, कंपन्या, क्लब आणि इतर संस्था-संघटना स्थापना करण्याचा हक्क आहे.

निर्बंध

देशाचे सार्वभौमत्व व अखंडता याला आव्हन देणाऱ्या संघटना, बेकायदेशीर किंवा अनैतिक व्यापार करणाऱ्या संस्था, देशाची शांतता व सुव्यवस्था बिघडवणाऱ्या काही संस्था, दहशतवादी चळवळी व संघटना इत्यादींना शासन बेकायदेशीर घोषीत करुन त्यावर बंदी आणू शकते.

४. *१९(४) संचाराचे स्वातंत्र्य*

देशाच्या सर्व नागरिकांना भारतीय संघराज्याच्या कोणत्याही क्षेत्रात मुक्तपणे संचार करण्याचे म्हणजे हिंडण्या-फिरण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

निर्बंध

भारताची शांतता व सुव्यवस्था, सार्वभौमत्व व अखंडत्व, तसेच सार्वजनिक सुरक्षा या कारणास्तव संचार स्वातंत्र्यावर शासन निर्बंध घालू शकते.

५. *१९(५) निवासाचे किंवा वास्तव्याचे स्वांतत्र्य*

भारतातील सर्व नागरिकांना भारतीय संघराज्याच्या कोणत्याही क्षेत्रात तात्पूरते किंवा कायमचे वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

सर्वसाधारण जनतेच्या हिताच्या किंवा सुरक्षिततेच्या कारणास्तव अनुसूचित जमातीच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी शासन कायदा करुन या स्वातंत्र्यावर निर्बंध घालू शकते.

६. *१९(६) कोणताही व्यवसाय, व्यापार, रोजगार किंवा धंदा करण्याचे स्वातंत्र्य*

भारतातील सर्व नागरिकांना कोणताही व्यवसाय, व्यापार, रोजगार किंवा धंदा करण्याचा हक्क आहे. भारतीय नागरिक स्वत:च्या इच्छेनुसार कोणताही व्यवसाय वा धंदा करु शकतो.

निर्बंध

जो पेशा किंवा व्यवसाय चालविण्यासाठी आवश्यक पात्रता किंवा तांत्रिक ज्ञान गरजेची असते, जो व्यवसाय किंवा व्यापार चालविण्यासाठी सामान्य नागरिकांना (पूर्णत: किंवा अंशत:) शासनाने मनाई केली आहे किंवा राज्याच्या नियंत्रणाखाली जे व्यवसाय आहे. उदा. शस्त्रास्त्र निर्माण करणे, सामाजिक स्वास्थाच्या दृष्टिने जे व्यवसाय करण्यास शासनाने मनाई केली आहे. अशा व्यवसायावर शासन निर्बंध घालू शकते. कलम १९ नुसार भारतीय नागरिकांना स्वांतत्र्यासंबंधीचे जे ६ अधिकार दिले आहे त्यांच्या संरक्षणासाठी कलम २०, २१ आणि २२ मध्ये तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

कलम २० अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण

प्रत्येक व्यक्तिला आपली प्रतिष्ठा जपता यावी तसेच सर्व आरोपी आणि दोषी व्यक्तीच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे यासाठी घटनेच्या कलम २० मध्ये खालील तरतूदी दिल्या आहेत.

१. जे सत्य अपराध असल्याचा दोषारोप करण्यात आला असेल ते कृत्य एखाद्या व्यक्तीने करण्याच्यावेळी जो कायदा अस्तित्वात आहे त्या कायद्यानुसारच दोषी ठरविले जाईल. म्हणजेच पूर्वलक्षी प्रभावाने आजचा कायदा आधीच्या दोषासाठी लागू होणार नाही. तसेच एखादा अपराध करण्याच्या वेळी अंमलात असल्या कायद्यानुसार जी शिक्षा होऊ शकते त्यापेक्षा अधिक किंवा मोठी शिक्षा केली जाऊ शकत नाही.

२. एकाच अपराधाबद्दल एकापेक्षा अधिक वेळा कोणत्याही व्यक्तिवर खटला चालवला जाणार नाही आणि शिक्षा केली जाणार नाही.

३. कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या व्यक्तिला स्वत:विरुद्ध साक्ष देण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

कलम २० नुसार दिलेले वरीलप्रकारचे असे हक्क आहेत. जे अगदी आणीबाणीच्या काळात देखील निलंबित केले जाऊ शकत नाही.

कलम २१ जिवित व व्यक्तिगत स्वांतत्र्याचे संरक्षण

प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने व सुरक्षित जीवन जगता यावे यासाठी घटनेचे हे २१वे कलम अतिशय महत्वाचे आहे. हे कलम सर्व नागरिकांना आणि गैरनागरिकांना ही हमी देते की, कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस तिचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वांतत्र्य यांपासून वंचित केले जाणार नाही.

हे कलम कार्यकारी आणि कायदेमंडळाच्या अनियंत्रित किंवा बेकायदेशीर कारवाईपासून संरक्षणाची हमी देते. 'कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धत' संविधानाने निश्चित केलेल्या कायदे तयार करण्याच्या प्रक्रिया पूर्ण करुनच जीवित आणि व्यक्तिगत अधिकार निर्बंध घालू शकते. संसदेने उचित प्रक्रिया पूर्ण करुन केलेल्या कायद्यासाठी वैधता न्यायालयात ठरविता येणार नाही असे सर्वोच्च न्यायालयाने ए. के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य या खटल्याचा निर्णय देतांना स्पष्ट केले आहे. या कलमाद्वारे न्यायालय कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवू शकते, कायदेमंडळावर नाही. अशी मर्यादा

नयायालयाने आपणहून स्वीकारली आहे. म्हणजेच संसदेने कायदा संमत केला तर त्याच्या योग्यायोग्यतेची तपासणी न्यायालय करणार नाही, मात्र कार्यकारी मंडळाने त्याची अंमलबजावणी योग्य केली की नाही हे ठरविण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे.

व्यक्तिला सन्मानाचे व सुरक्षित जीवन जगता यावे तसेच व्यक्तिला वैयक्तिक जीवन जगतांना कोणतेही अडथळे शासन किंवा अन्य कोणाकडूनही येवू नये यासाठी न्यायालयाने कलम २१ अंतर्गत कोणते हक्क येतात हे न्यायालयाने वेळोवळी निर्णय देतांना स्पष्ट केले आहे. नुकताच न्यायालयाने खाजगीपणाचा हक्क हा मूलभूत हक्क म्हणून जाहिर केलेला आहे. खालील हक्क कलम २१ अंतर्गत येतात.

सन्मान आणि सभ्यतेने वागवण्याबाबतच्या महिलांचा हक्क, आरोग्याचा हक्क, आपत्कालीन वैद्यकीय मदतीचा हक्क, शासकीय रुग्णालयात वेळेवर वैद्यकीय उपचार मिळण्याचा हक्क, खाजगी-पणाचा हक्क, निवाऱ्याचा हक्क, उदर निर्वाहाचा हक्क, प्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क, स्वच्छ पर्यावरणाचा आणि धोकादायक उद्योगांपासून संरक्षण मिळण्याचा हक्क, मोफत कायदेशिर मदतीचा हक्क, एकांतवासाच्या शिक्षेविरुद्ध हक्क, जलद खटल्याचा हक्क, माहितीचा हक्क, परदेशांत प्रवास करण्याचा हक्क, विलंबित अमंलबजावणी विरोधात हक्क, बेडया लावण्याविरोधात हक्क, अमानुष वागणूकीविरुद्ध हक्क, वेठबिगारीविरुद्ध हक्क, निष्पक्ष खटल्याचा हक्क, कैद्याला जीवनावश्यक गरजा पुरवायचा हक्क, सार्वजनिक फाशीविरुद्ध हक्क, सुनावणीचा हक्क, प्रतिष्ठेचा हक्क, राज्याच्या बाहेर न काढण्याचा हक्क, कोठडीतील छळाविरुद्ध हक्क.

कलम २१क: शिक्षणाचा हक्क

सन २००२ साली भारतीय संविधानात ८६वीं घटनादुरुस्ती करुन त्या अन्वये राज्यघटनेत कलम २१क हे कलम जोडण्यात आले. या कलमानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मूलांना शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले आहे. अशा प्रकारे या नव्या कलमाद्वारे प्राथमिक शिक्षणाला मूलभूत हक्क म्हणून मानले गेले आहे.

कलम २२ अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण

कोणतेही कारण न देता ब्रिटिश सत्तेला आव्हान देण्याऱ्याला बेकायदेशीर अटक करणे आणि कोणताही खटला न चालविता लोकांना स्थानबद्ध करणे हे ब्रिटिश राजवटीच्या काळात सर्रास चालायचे. परंतु भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांना बेकायदेशीर अटक व स्थानबद्धते पासून कलम २२ द्वारे संरक्षण दिले आहे. या कलमाचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले आहे. कलम २२ मधील पोटकलम (१) (२) (३) (४) हे बेकायदेशीर अटकेपासून संरक्षणासंदर्भात आहे तर कलम २२(५) (६) आणि (७) ही पोटकलमे प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेच्या कायद्यासंदर्भात आहेत.

अटकेपासून संरक्षण

अटक झाल्यानंतरही आरोपी व्यक्तिला संविधानाने काही मूलभूत अधिकार कलम २२ नुसार दिलेले आहेत.

१. अटक केलेल्या कोणत्याही व्यक्तिला अटकेची कारणे शक्य तितक्या लवकर कळल्याशिवाय त्याला कैद करता येणार नाही तसेच त्या व्यक्तिला आपल्या पसंतीच्या वकिलाचा सल्ला घेण्याचा किंवा बचाव करण्याचा हक्क नाकारता येणार नाही.

२. अटक केलेल्या व्यक्तिला २४ तासाच्या आत जवळच्या दंडाधिकाऱ्यापुढे हजर केले जाईल. दंडधिकारऱ्याच्या आदेशाशिवाय त्याला अटकेत ठेवता येणार नाही. (क) जी व्यक्ती परकीय

शत्रू गणला गेला असेल (२) जी व्यक्ति प्रतिबंधक स्थानबद्धतेच्या कायद्याखाली अटकेत असेल, त्या व्यक्तिबाबत हे अधिकार लागू होणार नाही.

प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदा:

प्रतिबंधात्मक संविधानात देशाची सुरक्षा, शांतता व सुव्यवस्था, परराष्ट्रीय संबंध, घटकराज्यांची सुरक्षा इत्यादींना धोक निर्माण होऊ नये यासाठी प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेच्या कायद्याची तरतूद कलम २२(५) (६) (७) नुसार केली आहे. संविधानातील हे कलम व्यक्ति स्वांतत्र्याला मारक ठरू शकते, कारण या कायद्याद्वारे कोणत्याही व्यक्तिला कोणतेही कारण न दाखविता अठक करण्याचा अधिकार सरकारला प्राप्त झाला आहे. कलम २२ (४) (५) (६) (७) नुसार खालील तरतूदी करण्यात आल्या अहेत.

कलम २२(४) : प्रतिबंधक स्थानबद्धतेच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे दोन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्ध करण्याचा अधिकार नाही. मात्र उच्च न्यायालयाच्या सल्लागार मंडळाने दोन महिन्याची मूदत संपण्यापूर्वी दोन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्धतेचा पुरेशा कारणासह अभिप्राय दिला असेल तर स्थानबद्धतेचा काळ वाढू शकतो.

कलम २२(५) : कोणत्याही व्यक्तिला ज्या कायद्याखाली स्थानबद्ध केले असेल, अटक करणारा संबंधित अधिकारी शक्य तितक्या लवकर प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेची कारणे त्या व्यक्तिला कळविल आणि त्या आदेशाविरुद्ध आपले म्हणणे मांडण्याची त्याला लवकरात लवकर संधी देईल.

कलम २२(६) : स्थानबद्ध करणाऱ्या अधिकाऱ्यास व्यक्तिस स्थानबद्ध करण्याची कारणे स्पष्ट करण्यास सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने अयोग्य वाटत असेल, तर स्थानबद्धतेची कारणे जाहिर करण्याचे बंधन त्या अधिकाऱ्यावर असणार नाही.

कलम २२(७) : प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेची कालावधी सल्लागार मंडळाच्या शिफारसीने कायद्याची उचित प्रक्रिया पूर्ण करून संसदेला पाठविता येईल.

प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद म्हणजे व्यक्ति स्वातंत्र्यावरील जाचक मर्यादा मानली जाते. या कायद्यामुळे सरकारला वाटेल त्याला खटला न चालविता अटक करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. विशेष म्हणजे हे कायदे कितीही अनुचित वाटत असले तरी ते रद्द ठरविण्याचा अधिकार न्यायालयांना नाही. त्यामुळे 'कायद्याचे राज्य' आणि 'निष्पक्षपाती न्याय'या संकल्पनेशी ही तरतूद विसंगत आहे. घटना समितीने जेव्हा या तरतूदींचा समावेश होण्याचे कारण देशासमोरील आव्हानांचे गांभिर्य व परिस्थितीतील तणाव हे होते. घटना लागू होऊन आज सत्तर वर्षे होत आहेत. तरीही देशासमोरील ह्या समस्या सूटल्या नाहीत. देशविघातक कारवाईंपासून लोकशाहीचे संरक्षण व्हावे; देशात स्थैर्य, शांतता व सुव्यवस्था कायम रहावी यासाठी आजही या कायद्याचे महत्व असलेले दिसते.

१९५० पासून प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचे कायदे संसदेने नूतनीकृत केले. पण पुढे १९५१ साली सरकारने अंतर्गत सुरक्षा (Maintenance of Internal Security Act&MISA) कायदा संमत केला. १९७५ नंतर या मिसा कायद्याने लोकशाही मूल्य पायदळी तूडवीली या कायद्याचा वापर आणीबाणीच्या काळात विरोधी पक्षाच्या नेत्यांना अटक करण्यासाठीच मोठया प्रमाणात झाला. १९७७ पर्यंत मिसा कायदा अस्तित्वात होता. त्यांनतर १९८० ते १९८५ रासूका (राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा) आणि १९८५ ते १९९५ पर्यंत 'टाडा' यांसारखे कायदे करुन हजारोंना तुरुंगात डांबले. २४ ऑक्टोबर २००१ रोजी पोटो (प्रिव्हेन्शन ऑफ टेररिझम ऑर्डिनन्स दृ २००१)

चा अध्यादेश काढण्यात आला. दहशतवादाचा बिमोड करण्यासाठी सरकारने 'पोटो' चे 'पोटा' त (Prevention of Terrerism Act) रुपांतर केले. साररूपाने असे म्हणता येईल की, देशांत शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी, दहशतवाद-नक्षलवादासारख्या देशविघातक, फूटीरतावादी कारवायांना पायबद घालण्यासाठी या सर्व प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेच्या कायदे तयार करण्यात आले. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या कारणासाठी हे कायदे महत्वाचे असले आणि त्यासंबधी या कायद्यांनी महत्वाची कामगिरी बजावली असली तरी, या कायद्यांचा वापर गुन्हेगारांना वटनिवर आणण्यापेक्षा विरोधी पक्षाच्या लोकांना वठनीवर आणण्यासाठी मोठया प्रमाणात झाला. ऑगस्ट १९९४ मध्ये तत्कालीन गृहमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी संसदेत स्पष्ट शी कबूली दिली की, टाडा कायद्याचा राजकीय कारणांसाठी राज्याराज्यात गैरवापर झाला. याच महिन्यात मानवी हक्क आयोगाच्या राष्ट्रीय अध्याक्षानेही जाहीर केले की, सुमारे ६५ हजार व्यक्ती टाडाखाली पकडल्या गेले असून कोणत्याही चौकशी वाचून कारागृहात खितपत आहेत. विरोधकांच्या टीकेचा आणि मानवी हक्क आयोगाच्या नाराजीचा काहीही उपयोग झाल्याचे दिसत नाही. उलट या कायद्यांना विरोध करणारे विरोधक जेव्हा सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचे कायदे करण्याचे तसेच त्याचा राजकीय कारणांसाठी गैरवापर करण्याचे सोडले नाही.

३. शोषणाविरुद्ध हक्क (कलम २३ व २४)

शोषण मग ते कोणत्याही प्रकारचे असो, जोपर्यंत समाजामध्ये शिल्लक राहील तोपर्यंत कोणत्याही हक्कांना किंमत राहणार नाही. समता-स्वांतत्र्याचा हक्क विशिष्ट-पुढारलेल्या वर्ग अथवा व्यक्ति मिरासदारी बनेल. ही बाब हेरुनच संविधानकर्त्यांनी समता, स्वातंत्र्याच्या हक्कानंतर शोषणाविरुद्धच्या हक्काचा विचार करुन एकप्रकारे हक्कांच्या प्राधान्यक्रमाचे औचित्य साधलेले दिसते. भारतीय संविधान कलम २३ व २५ नुसार शोषणाविरुद्धचा हक्क भारतीय नागरिकांना पुढीलप्रमाणे मिळाला आहे.

कलम २३ माणसांचा अपव्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई

१. माणसांचा क्रयविक्रय करण्याच्या व वेठबिगारी यांसारख्या सक्तीने काम करवून घेण्याच्या पद्धतीस बंदी करण्यात आली आहे. या तरतूदीचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणे कायद्यानुसार शिक्षापात्र गुन्हा ठरेल.

२. राज्य सार्वजनिक कारणांसाठी किंवा लष्करी सेवेसारख्या सेवेसाठी नागरिकांवर सक्ती करु शकते; मात्र त्यासाठी राज्याला केवळ धर्म, वंश, जात, वर्ग या कोणत्याही कारणावरुन भेदभाव करणार नाही.

कलम २४ बालकांना कामावर ठेवण्यास मनाई

१४ वर्षाखालील कोणत्याही बालकास कोणत्याही कारखान्यात अथवा खाणीत काम करण्यासाठी ठेवले जाणार नाही अथवा कोणत्याही धोकाच्या ठिकाणी कामावर त्यांना ठेवले जाणार नाही.

याचाच अर्थ असा की धोकादायक नसलेल्या ठिकाणी बालकांना कामावर ठेवणे प्रतिबंधीत नाही, पण सरकारद्वारे नियंत्रीत आहे. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट, ढाबा, चहाची दुकाने, चित्रपटगृहे इत्यादी अशा धोकादायक नसलेल्या ठिकाणी सुद्धा बालकामगारांना ठेवण्यास कायद्याने बंदी घातली आहे.

४. धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८)

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यांतच भारतीय गणराज्य हे धर्मनिरपेक्ष असल्याचे घोषित केलेले आहे. संविधानाच्या कलम २५ ते २८ मध्ये धर्म स्वांतत्र्याच्या संबंधी पुढील तरतूदी केल्या आहेत.

कलम २५ धर्माचे मुक्त प्रगतिकरण, आचरण व प्रचार करण्याचा हक्क

भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या सद्सद्विवेकबुद्धीनुसार धर्म निवडण्याचा आणि आपल्या धर्मानुसार वागण्याचा किंवा धर्माचे मुक्त प्रगटीकरण करण्याचा तसेच आपल्या धर्माचे आचरण व प्रचार करण्याचा अधिकार आहे मात्र असे करतांना सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांना बाधा येणार नाही याची काळजी त्याने घेतली पाहिजे.

आपल्या आवडीचा धर्म स्विकारण्याचा, त्याचे आचरण व प्रचार करण्याचा अधिकार या कलमाद्वारे मिळालेला असला तरी काही बाबतीत राज्यांना कायदे करण्याची तरतूद याच कलमाच्या (क), (ख) या उपक्रमामध्ये केली आहे.

(क) धर्माचरणाशी निगडीत असेल अशा कोणत्याही आर्थिक, वित्तीय, राजकीय वा अन्य धर्मिकेतर कार्याचे नियमन करणाऱ्या किंवा त्यावर निर्बंध घालणाऱ्या.

(ख) सामाजिक कल्याण व सुधारणा याबाबत किंवा सार्वजनिक स्वरुपाच्या हिंदु धार्मिक संस्था, हिंदुंचे सर्व वर्ग व पोटभेद यांना खूल्या करण्याबाबत.

यासंबंधी कायदे केल्यामुळे धार्मिक स्वातंत्र्याचा संकोच झाला असे कोणालाही म्हणता येणार नाही.

धर्म स्वातंत्र्याच्या हक्काचा वापर करुन व्यक्ती आपल्या धर्मश्रद्धांचे आचरण करण्याबाबत स्वतंत्र असला तरी समाजविघातक रुढी-परंपरा, अंधश्रद्धा यांचे पालनही धर्माचरण म्हणता येणार नाही. तेव्हा अशा समाजविघातक धर्माचरणाला आळा घालण्यासाठी सरकारला कायदा करता येईल. उदा. सतिप्रथा बंदी कायदा, महाराष्ट्र सरकारने केलेला अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा तसेच केंद्र सरकार करु इच्छित असलेला तीन तलाकवर बंदी आणणारा कायदा इत्यादी. धार्मिक स्वांतत्र्याच्या अधिकाराशी हे कायदे विसंगत आहेत व म्हणून ते अवैध आहेत, असा युक्तिवाद करण्यात आला होता. परंतु न्यायालयाने हा युक्तिवाद फेटाळून लावून असे कायदे वैध आहेत असे निर्णय दिले.

हिंदू व मुसलमानांचा विवाह विषयक कायदा तसेच वारसा विषयक कायदा हा धर्माचा भाग समजला जातो. 'हिंदु' या शब्दांत जैन, शिख, बौद्ध या धर्माचे लोक समाविष्ट आहेत. 'कृपाणे' धारण करणे व स्वत:बरोबर बाळगणे ही शिख धर्माची प्रगटीकरणाची बाब म्हणून मान्य केली आहे.

कलम २६ धर्मविषयक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य

कलम २६ नुसार प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास किंवा त्या संप्रदा यांतील एखाद्या गटास खालील अधिकार दिलेले आहेत.

(क) धार्मिक व धर्मदायी प्रयोजनांकरिता संस्था स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविणे.

(ख) धार्मिक बाबतीत आपल्या व्यवहाराची व्यवस्था पहाणे.

(ग) जंग व स्थावर मालमत्ता मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा हक्क.

(घ) कायद्यानुसार अशा मालमत्तेचे प्रशासन करण्याचा हक्क.

म्हणजेच या तरतूदीनुसार धार्मिक संस्था स्थापन करुन त्याचा कारभार पाहण्याचा, त्याच्या खर्चासाठी संपत्ती बाळगण्याचा हक्क प्रत्येक धार्मिक संप्रदाय/गटाला आहे.

कलम २७ धार्मिक बाबतीत कर न देण्याबाबतचे स्वातंत्र्य

कलम २७ नुसार कोणत्याही व्यक्तिला कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा धार्मिक संप्रदायाच्या प्रचारासाठी किंवा त्या धर्माचे प्रचलन चालू ठेवण्यासाठी कोणताही कर देण्यास भाग पाडले जाऊ शकत नाही. म्हणजेच धार्मिक संस्थांना आपल्या धर्माच्या कार्यासाठी देणगी, वर्गणी गोळा करता येईल मात्र त्यासाठी कोणावरही सक्ती करता येणार नाही.

कलम २८ धार्मिक शिक्षण देयाचे स्वातंत्र्य

कलम २८ नुसार (१) ज्या संस्था पूर्णत: राज्याच्या पैशातून चालविल्या जातात अशा संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही. (२) जर एखादी शिक्षणसंस्था धार्मिक न्यास किंवा ट्रस्ट खाली स्थापन झाली असेल आणि जिचा उद्देश धार्मिक शिक्षण देणे हा असेल तर, अशा संस्थेचे प्रशासन जरी राज्याकडे असले तरी त्या संस्थेला धार्मिक शिक्षण देण्याची मुभा असेल. (३) राज्याने मान्यता दिलेल्या किंवा राज्याच्या पैशातून सहाय्य मिळत असणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक शिक्षण देण्याचा तसेच अशा जागेत उपासना चालविण्याचा हक्क आहे. मात्र अशा संस्थेत कोणत्याही व्यक्तीने किंवा ती अज्ञात असल्यास तिच्या पालकाची संमती असल्याखेरीज धार्मिक शिक्षणाची व उपासना/प्रार्थना इत्यादीत सहभागी होण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराबाबतच्या वरील तरतूदी भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणून प्रस्थापित होण्यासाठी महत्वाच्या आहेत. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि त्यावर उचित बंधने किंवा निर्बंध घालून व्यक्तिकडून धार्मिक अधिकाराचा अतिरेक होणार नाही. तसेच शासनसुद्धा सर्व धर्माशी समभावाने वागेल याची दक्षता घेतली आहे.

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (कलम २९ व ३०)

भारतातून विविधतेतून एकता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने भारतीय नागरिकांना दिलेला सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार महत्वाचा आहे. भारतीय संस्कृती म्हणजे विविध धर्म, पंथ, भाषा, लिपी अशा विभिन्न घटकांचा एक मिलाप आहे. या विभिन्नतेतून एकात्म झालेला भारतीय संस्कृती टिकवून ठेवायची असेल तर या भारतीय समाजातील प्रत्येक सांस्कृतिक गटांच्या हक्कांचे संरक्षण होणे आवश्यक आहे. याच हेतूने कलम २९ ते ३० यात सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क दिलेले आहे. हे हक्क पुढीलप्रमाणे.

कलम २९ अल्पंसख्याकांच्या हिताचे संरक्षण

कलम २९ नुसार (१) भारतीय प्रदेशातील कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिक गटाला आपली स्वत:ची वेगळी भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल तीचे जतन करण्याचा हक्क असेल (२) राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या किंवा राज्याच्या निधीतून सहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत धर्म, जात, वंश, भाषा या किंवा यापैकी अन्य कोणत्याही कारणावरुन कोणत्याही नागरिकांस प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

कलम ३० अल्पसंख्यांक वर्गाचा शैक्षणिक संस्था स्थापन करणे व प्रशासन सांभाळण्याचा हक्क

(१) धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या सर्व वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा व त्यांचे प्रशासन सांभाळण्याचा हक्क असेल.

(२) शैक्षणिक संस्थांना सहाय्य देतांना राज्य, एखादी संस्था धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक वर्गाच्या व्यवथापनाखाली आहे, या कारणावरुन तिला प्रतिकूल होईल असा भेदभाव करणार नाही.

परंतु सार्वजनिक हिताच्या सुरक्षिततेसाठी राज्य या संस्थांवर नियंत्रण ठेवू शकते.

कलम ३१ मालमत्तेचा हक्क

कलम ३१ नुसार संपत्तीचा अधिकार पूर्वी मूलभूत अधिकाराच्या यादीत समाविष्ट करण्यात आला होता. परंतू १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्तीने हे कलम वगळण्यात आलेले असून मालमत्तेच्या किंवा संपत्तीचा हक्क केवळ कायदेशीर हक्क मान्य केलेला आहे. त्यासाठी राज्यघटनेमध्ये कलम ३१(क) संपत्तीचे संपादन करण्याकरिता तरतूद करणाऱ्या कायद्याची व्यावृत्ती, ३१(ख) विवादित अधिनियम व विनियम विधिग्राह्य करणे, ३१(ग) विवादित नितिनिर्देशक तत्वे अंमलात आणणाऱ्या कायद्यावी व्यावृत्ती, ३१(घ) राष्ट्रविरोधी कारवायांच्या बाबतीतील कायद्याची व्यावृत्ती. असे नवे उपकलमे या कलमाला जोडली आहेत आणि कोणत्याही व्यक्तिची मालमत्ता कायद्याच्या संमतीशिवाय हिरावून घेतली जाऊ नये अशी तरतूद कलम ३००(५) मध्ये केली आहे.

६. घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार (कलम ३२ ते ३५)

भारतीय संविधानाने नागरिकांच्या सर्व मूलभूत हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण देण्यासाठी न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क दिला आहे. आपल्या मूलभूत हक्कांवर कोणी अतिक्रमण केल्यास न्यायालयाकडे दाद मागून आपल्या हक्कांचे संरक्षण करु शकते. घटनात्मक उपाययोजनेच्या हक्काचे महत्व विषद करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, ''कोणत्या कलमावाचून घटना निरर्थक ठरली असती? असे कोणी कला विचारल्यास, मला प्रस्तूत हक्क देणाऱ्या कलमाखेरीज अन्य कलमाचा निर्देश करताच येणार नाही. हा हक्क म्हणजे भारतीय घटनेचा प्राण आहे''.

कलम ३२ मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी उपाय

नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांना सुरक्षित करण्याच्या दृष्टिने विशिष्ट प्रकरणी न्यायालयाला पुढील ६ प्रकारचे आदेश काढता येतात.

१. *बंदीप्रत्यक्षीकरण किंवा देहोपस्थिती –*

कोणत्याही व्यक्तीला बेकायदेशीररित्या अटक केली असेल तर त्या व्यक्तिला किंवा तिच्या नातलगाला न्यायालयाकडे संविधानात्मक अर्ज करता येतो. यालाच बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा अधिकार म्हणतात. याचा शाब्दिक अर्थ 'शारीरिकरित्या हजर करणे' असा होतो. अटक झालेल्या व्यक्तिला सर्वोच्च किंवा उच्च न्यायालयापुढे हजर करण्याची लेखी आज्ञा म्हणजे बंदी प्रत्यक्षीकरण. या लेखी आज्ञेचे उद्दिष्ट ताब्यात घेतलेल्या व्यक्तीला न्यायालयासमोर प्रत्यक्ष हजर करणे आणि ताब्याच्या कायदेशीरपणाची चौकशी करणे आहे. व्यक्तिची अटक बेकायदेशीर आहे असे न्यायालयास आढळल्यास अटक केलेल्या व्यक्तिस मुक्त करण्याचा आदेश न्यायालय देते. एक प्रकारे हा घटनात्मक उपाय म्हणजे बेकायदेशीर अटकेविरुद्ध वैयक्तिक स्वांतत्र्याला दिलेले संरक्षण आहे.

२. *महादेश किंवा परमादेश*

याचा शाब्दिश्क अर्थ आहे 'आम्ही आज्ञा देतो' हा वरिष्ठ न्यायालयाने कनिष्ठ न्यायालय, सरकारी अधिकारी किंवा संस्थेला केलेला हूकूम आहे, ज्यात त्यांचे सार्वजनिक कर्तव्य पूर्ण करण्याचे आदेश दिलेले असतात. एखाद्या व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांवर एखादी व्यक्ति, शासन किंवा शासन अधिकारी अतिक्रमण करीत असेल किंवा वैधानिक कर्तव्य पार न पाडल्यामुळे व्यक्तीयि मूलभूत हक्काची गळचेपी होत असेल तर, संबंधित अधिकारी, संस्था व व्यक्तीने आपली वैधानिक जबाबदारी पार पाडावी असा आदेश सर्वोच्च किंवा उच्चन्यायालय देते. न्यायालयाच्या या आदेशालाच महादेश किंवा परमादेश म्हणतात.

३. *प्रतिबंध (Prohibition)*

एखाद्या खटल्याची सुनावणी कनिष्ठ न्यायालयासमोर सुरु असेल आणि तो खटला चालविण्याचा कायदेशीर अधिकार त्या न्यायालयाला नाही, असे त्या खटल्याशी संबंधित व्यक्तीला वाटत असेल, तर ती व्यक्ती वरिष्ठ न्यायालयाकडे बंदीहूकूम वापरण्याची विनंती अर्ज करु शकते. अशावेळी संबंधित खटल्यात, तो खटला चालविण्याचा अधिकार कनिष्ठ न्यायालयाला नाही, असे वरिष्ठ न्यायालयाला आढळून आल्यास कनिष्ठ न्यायालयाला खटल्याची सूनावणी स्थगित करुन आपल्या अधिकार क्षेत्राचे उल्लंघन न करण्याचा आदेश देऊ शकते. कनिष्ठ न्यायालयाने आपल्या कार्यकक्षा ओलांडण्यास प्रतिबंध करणे, हा प्रतिबंधाचा उद्देश असतो.

४. *अधिकार पृच्छा किंवा क्वाधिकार (Quo Warrnto)*

कोणतेही सरकारी अगर सार्वजनिक पद, पात्रता नसतांनाही एखाद्याने धारण केलेले असेल आणि त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय होत असेल तर, संबंधीत अन्याय झालेली व्यक्ती न्यायालयाकडे अर्ज करु श्कते. अशावेळी अर्जदार व्यक्तीचा त्या पदाशी हितसंबंध असला पाहिजे आणि ते पद कायमस्वरुपी असून ते पद धारण करण्याऱ्या व्यक्तीला कोणत्याही मर्जीनुसार काढून टाकता येत नसले पाहिजे. असा अर्ज मंजूर करुन ती व्यक्ती त्या पदाला अपात्र अहे असे दिसून आले तर "आपण कोणत्या कायद्यानुसार या अधिकारपदावर आहात" अशी अधिकार पृच्छा न्यायालय त्या पदधारी व्यक्तीला करते. म्हणजेच एखादी कृती कोणत्या अधिकाराखाली केली आहे अशी विचारणा न्यायालयाने करणे म्हणजे अधिकार पृच्छा होय. खाजगी व्यक्ती किंवा संस्था, न्यायाधीश, विधिमंडळ सभापती, मंत्री, स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे अधिकारी इत्यादीच्या बाबतीत अधिकार पृच्छेचा अर्ज करता येत नाही.

५. *प्राकर्षण किंवा उत्प्रेषण (Certiorari)*

कनिष्ठ न्यायालयाकडे चालविला जाणारा खटला हा वरिष्ठ न्यायालयाकडे चालविला जावा. अशी विनंती करणारा अर्ज म्हणजे प्राकर्षण किंवा उत्प्रेषण होय. एखादा खटला कनिष्ठ न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्राबाहेरचा आहे असे वरिष्ठ न्यायालयाच्या निर्देशनास आल्यास संबंधित खटल्याचे कामकाज बंद करुन तो सर्व खटला वरिष्ठ न्यायालयाकडे वर्ग करावा असा आदेश किंवा आज्ञा वरिष्ठ न्यायालय देते. कनिष्ठ न्यायालयाकडून आलेल्या कागदपत्र व पुराव्याच्या आधारे वरिष्ठ न्यायालय या खटल्याचा निर्णय देऊ शकते. खटला अधिकार क्षेत्राबाहेरचा आहे किंवा कनिष्ठ न्यायालय खटला चालविण्यास असमर्थ आहे असे आढळून आले तर वरिष्ठ न्यायालय, न्यायालयीन कामकाज जलदगतीने होण्यासाठी वरिष्ठ न्यायालय उत्प्रेषणाचा आदेश काढते.

६. *प्राधिलेख (Writs)*

या अधिकाराद्वारे योग्य ते निर्देश वा अदेश काढण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयांना देण्यात आला आहे.

संविधान कलम ३२ नुसार दिलेला घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क म्हणजे मूलभूत हक्कांना दिलेले सुरक्षा कवच होय अणि त्यांचा समावेश मूलभूत हक्कांमध्ये करण्यात आलेला असल्यामुळे घटनादुरुस्ती करुनच ती काढता किंवा बदलता येवू शकतात. आणीबाणीच्या काळात मात्र ही संरक्षणे नाकारली जावू शकतात. जून १९७५ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या आणीबाणीत बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा आदेश काढण्याचा न्यायालयाचा हक्क निलंबीत करण्यात आला होता. लोकशाहीचा प्राण असलेला बंदीप्रत्यक्षीकरणाचा आदेश काढण्याविषयीचा न्यायालयांचा आदेश काएण्याचा अधिकार कोणत्याही राज्यकर्त्यांना, कोणत्याही कारणास्तव रद्द ठरवता येवू नये, अशी स्पष्ट तरतूद घटनेत ४४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे करण्यात आली. अनु.२० व अनु.२१ यांना अनु.३५९ खालील आणीबाणीतही निलंबित ठरवले जाऊ शकणार नाही अशी तरतूद घटनेत या दुरुस्तीने केली. एकूणच घटनेचे ३२वे कलम हे सर्व मूलभूत हक्काचे संरक्षण करण्याच्याबाबतीत निर्णायक ठरणारे असे कलम आहे. मूलभूत हक्काचा अतिरेक झाल्यास राज्यकारभारातील स्थर्य तसेच सामाजिक स्वास्थाला धक्का पोहोचतो. त्यामुळे हक्कांवर वाजवी बंधने घालण्याचा अधिकार राज्यसत्तेला असला पाहिजे. मात्र राज्यसत्तेने आणलेली बंधने ही घटनासंगत व कायदेशीर आहेत की नाही हे तपासने आणि ती मूलभूत हक्कांना बाधा आणणारे असतील तर त्याला चाप लावण्याचा अधिकार न्यायालयाला या ३२व्या कलमाद्वारे मिळालेला आहे.

२.२ राज्य धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे (Directive Principles of State Policy)

देशातील सर्व नागरिकांना मूलभूत हक्क उपभोगायला मिळायचे असेल तर त्यासाठी देशात सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती अनुकूल असणे आवश्यक असते. अशी परिस्थिती आज सर्वांना उपलब्ध नाही याची जाणीव संविधान कर्त्यांना होती. सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती आणखी अनुकूल करण्यासाठी आणखी काही हक्कांचा मूलभूत हक्क देण्याची गरज संविधानकर्त्यांना वाटत होती. पण हे सर्व हक्क मिळतील अशी परिस्थिती त्याकाळी देशाची नव्हती. आर्थिक संसाधनाची कमतरता किंवा परिस्थिती अनुकूल नसली तरी, त्यादिशेने जाण्याचा प्रयत्न मात्र व्हायला हवा. म्हणून भविष्यात जेव्हा भारताची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती असे हक्क देण्याच्या बाबतीत अनुकूल होईल तेव्हा कोणत्या हक्कांचा प्राधान्याने विचार व्हावा याचे मार्गदर्शन तसेच भारत हे कल्याणकारी राज्य व्हावे. इथली राजकीय लोकशाही आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीत रुपांतरित व्हावी यासाठी राज्याने कोणती ध्येय-धोरणे अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करायला हवा याचे मार्गदर्शन नितीनिर्देशक तत्वे या मथळ्याखाली केले गेले आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग-४ मध्ये कलम ३६ पासून ते ५१ पर्यंतच्या कलमात राज्य धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे केली आहे. नावाप्रमाणेच ही तत्वे राज्यकारभाराची धुरा ज्यांच्या खांद्यावर आहे त्यांना मार्गदर्शन करणारी आहे. मार्गदर्शक तत्वे राज्यकर्त्यांनी राज्यकारभार करतांना कोणती सामाजिक आर्थिक, प्रशासकीय आणि परराष्ट्रसंबंधविषयी तत्वाची अंमलबजावणी करावी याचे दिशानिर्देश करते. उपलब्ध संसाधनाचा काळजीपूर्वक वापर करुन समाजातील सर्व घटकांचा संतूलित विकास घडून येईल आणि त्याद्वारे सामाजिक-आर्थिक न्याय प्रस्थापित होऊन राजकीय लोकशाही

सामाजिक-आर्थिक लोकशाहीत रुपांतरीत होईल या पद्धतीने राज्यकारभार सांभाळतांना मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी राज्यकर्त्यांना करायची अपेक्षा संविधानकर्त्यांनी केली आहे.

मार्गदर्शक तत्वांची वैशिष्ट्ये

मार्गदर्शक तत्वांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

१. मार्गदर्शक तत्वांचा उद्देश कल्याणकारी राज्याला प्रोत्साहन देणे हा आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधूत्व आणि न्याय ही संविधानाने स्विकृत केलेली मूल्ये प्रत्यक्षात अंमलात आणण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वांची निर्मिती केली गेली आहे.

२. निकोप समाजवृद्धीसाठी तसेच समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतिसाठी ही तत्वे मूलभूत आहेत. धोरण किंवा कायदे बनवितांना राज्यांनी ही तत्वे लक्षात ठेवावी अशी अपेक्षा आहे.

३. मार्गदर्शक तत्वांचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे, ही तत्वे न्यायालयीन निर्णययोग्य नाहीत. याचा अर्थ त्याच्या उल्लंघनाबद्दल न्यायालयात दाद मागता येत नाही. त्यामुळे सरकारला त्यांची अंमलबजावणी करण्यास भागही पाडले जाऊ शकत नाही.

४. ही तत्वे कोणत्याही विचारसरणीचा पक्ष सत्तेवर आला तरी त्याला मार्गदर्शक ठरु शकतील अशी आहेत. राज्यकर्त्यांनी धोरण ठरवितांना किंवा कायदे करतांना ही तत्वे मूलभूत मानून चालावे अशी संविधानकर्त्यांची अपेक्षा आहे. त्यामुळे न्यायालयीन निर्णययोग्य नसलेल्या ४थ्या भागत ती समाविष्ट असली तरी त्यांचे महत्व संविधानाच्या अन्य कलमांपेक्षा थोडेही कमी नाही अशी त्यांची भूमिका होती.

मार्गदर्शक तत्वांचे वर्गीकरण किंवा प्रकार

संविधानाच्या कलम ३७ ते ५१ या कलमांमध्ये मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत. या तत्वांचे वर्गीकरण संविधानात केलेले नाही. मात्र ढोबळ मानाने या तत्वांचे आर्थिक, सामाजिक, राजयकीय, न्यायालयीन, परराष्ट्रसंबंध विषयक अशा प्रकारात केले जाते किंवा समाजवादी, गांधीवादी, उदारमतवादी असेही वर्गीकरण केले जाते. ध्येय प्राप्तीच्या दृष्टिने मार्गदर्शक तत्वांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे.

१) ***आर्थिक तत्वे:*** संविधानाया कलम ३९, ४१, ४२, ४३, ४३(क), ४८, ४८(क) मध्ये आर्थिक उद्दिष्ट्ये गाठण्याच्या दृष्टिने मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत. ही कलमे व त्यातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे.

१. कलम ३९ राज्य पुढील गोष्टी साध्य करण्याचे धोरण आखिल.

क) उपजीविका पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष यांना सारखाच असावा.

ख) सामूहिक हिताला उपकारक होइल असे भौतिक संसाधनाचे स्वामित्व व नियंत्रण यांची विभागणी व्हावी.

ग) आर्थिक यंत्रणा राबवितांना संपत्ती व उत्पादन साधने सामूहिक हितास बाधक होईल असे एकाच ठिकाणी केंद्रीत होऊ नये.

घ) पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे.

ङ) स्त्री व पुरुष यांचे आरोग्य व ताकद किंवा शक्ती बघूनच काम द्यावे. नागरिकांचा आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय, ताकद यास न पेलनाऱ्या व्यवसायात किंवा काम करण्यास भाग पाडू नये. बालकांच्या कोवळ्या वयाचा दुरुपयोग करुन घेऊ नये.

च) बालकांना मुक्त वातावरणात आपला विकास करण्याची संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात.

२. कलम ४१ नुसार सर्व नागरिकांना पुरेसे काम, शिक्षण मिळावयास हवे, बेकारी, म्हातारपण, आजार व विकलांगना आली असल्यास त्यांना सामाजिक मदत मिळेल अशी व्यवस्था राज्य करेल.

३. कलम ४२ नुसार राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवीय

४. परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी व महिलांना प्रसूतिविषयक सहाय्यासाठी तरतूद करील. कलम ४३ नुसार राज्य कायदा करुन किंवा आर्थिक रचना करुन शेती, उद्योग धंदे किंवा इतर क्षेत्रांतील कामगारांना काम, निर्वाह वेतन, योग्य जीवनमान आणि फूरसतीचा वेळ, सामाजिक व सांस्कृतिक संधीच्या पूर्ण उपयोग याची श्स्वती देणारी अशी कामि परिस्थिती उपलब्ध करुन देण्यासाठी आणि विशेषत: वैयक्तिक किंवा सहकारी ग्रामीण भागत कूटीरउद्योगाचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

५. कलम ४३(क) नुसार उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांना सहभागी होता यावे याकरिता राज्य योग्य ते कायदे करील किंवा इतर उपाययोजना करील.कलम ४८ नुसार आधुनिक व शास्त्रीय रीतीने शेती व पशुसंवर्धन यांची व्यवस्था लावण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल आणि दुभत्या गाई, चांगली जनावरे यांचे जतन करुन त्यांच्यात सुधारणा करणे आणि त्यांच्या कत्तलीस बंदी घालणे यासाठी सरकार सर्वतोपरी उपाययोजना करील.

६. कलम ४८(क) नुसार देशाचे पर्यावरण सुरक्षित ठेवणे व त्यात वने व वन्य जीवसृष्टी यांची रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे.

२) सामाजिक तत्वे

समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित व्हावा यासाठी सामाजिक स्वरुपाची नीतिनिर्देशक तत्वे कलम ४५, ४६, ४७ व ४९ मध्ये स्पष्ट केलेली आहेत.

१. कलम ४५ नुसार राज्य सर्व बालकांसाठी त्यांच्या वयाची सहा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत, प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल मान्य शिक्षण यांची तरतूद करण्याचा प्रयत्न करील.

२. कलम ४६ नुसार, राज्य समाजातील दुर्बल घटक मान्य विशेषत: अनुसूचित जाती व जनजाती यांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धनाची काळजी घेईल आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून त्यांचे रक्षण करील.

३. कलम ४७ नुसार, आपल्या जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचाविणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे या गोष्टी राज्य आपल्या प्राथमिक कर्तव्यापैकी असल्याचे मानील आणि मादक पेय व आरोग्यास अपायकारक अशी अंमली द्रव्ये यांचे औषधीय कारणाखेरीज सेवन करण्यावर बंदी आणण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

४. कलम ४९ नुसार, संसदेने कायदा करुन राष्ट्रीय महत्वाचे म्हणून घोषीत केलेले कला व ऐतहासिक दृष्ट्या महत्वाचे स्मारक, स्थान, वस्तू यांचे लूट, विद्रूपण, नाश, विल्हेवाट किंवा निर्यात यांपासून संरक्षण करणे ही राज्याची जबाबदारी असेल.

३) राजकीय तत्वे

सर्व भारतीयांना राजकारणात सहभागाची संधी मिळावी यासाठी काही राजकीय स्वरुपाची मार्गदर्शक तत्वे कलम ४० व ५० मध्ये दिलेली आहेत.

१. कलम ४० नुसार, राज्य हे ग्रामपंचायत संघटित करण्यासाठी यात दाद मागता येऊ शकत नाही. त्यामुळे मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावाणी करणे हे राज्यावरील किंवा शासनावरील केवळ नैतिक बंधन आहे. याउलट मूलभूत हक्क हे न्यायालयीन विषय योग्य आहे मूलभूत हक्काचे संरक्षक म्हणून सर्वोच्च न्यायानय काम करते.

यामूळेच मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यातील संबंध तणावपूर्ण बनलेले आहेत. अनेकदा संसदेने विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी कायदे केले. हे कायदे सामान्य लोकांच्या कल्याणाचे असले तरी, त्यामुळे काही व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांना धक्का पोहचतो. अशा प्रसंगी सुरुवातीच्या काळात न्यायालयाने मागदर्शक तत्वांपेक्षा मूलभूत हक्कांना महत्व दिले. चंपकम दोराईराजन खटला, १९५१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने जाहीर केले की, मुलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वांमध्ये संघर्ष झाल्यास मूलभूत हक्कांना प्राधान्य द्यावे लागेल. जमीनदारी निर्मूलनाचे अनेक कायदे याच भूमिकेतून न्यायालयांनी रद्द ठरविले. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी संसदेने घटनेत पहिली घटनादुरुस्ती केली (१९५१) त्यानंतर पुढे १९७८ मध्ये संविधानात ४४वीं घटनादुरुस्ती करुन मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करतांना मूलभूत हक्कांच्या (कलम-१४ किंवा कलम १९) विसंगत आहे म्हणून तो न्यायालयाला रद्द करता येणार नाही, अशी तरतूद केली.

तत्पूर्वी १९६७ साली गोलखनाथ खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने जाहीर केले की, मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी संसद कोणतेही मूलभूत हक्क बदलू किंवा काढू शकत नाही. पंतप्रधान इंदिरागांधींनी बँकाचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा निर्णय घेतला हा निर्णय संपत्तीचा हक्क भंग करणारा आहे अशी भूमिका घेतली. यावेळी केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य खटला १९७३ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाची मूलभूत चौकट निर्धारीत केली.

इंदिरा गांधींच्या संपूर्ण कारकर्दीत मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत हक्क यामध्ये एक अंर्तविरोध निर्माण करण्यात आला. मूलभूत हक्कांचे समर्थन करणारे हे प्रतिगामी आम जैसे थे वादी आहेत, तर मार्गदर्शक तत्वांचे समर्थन करणारे पुरोगामी, समाजवादी व परिवर्तनवादी पुढाकार घेईल व त्यांना लोकशाहीचा मूलभूत घटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ करण्यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार बहाल करील.

२. कलम ५० नुसार, राज्य न्यायव्यवस्था व कार्यकारी व्यवस्था हे परस्परांपासून अलग ठेवण्याकरिता उपाययोजना करील.

४) न्यायालयीन तत्वे

संविधानाच्या कलम ३९(क) आणि ४४ मध्ये न्यायालयीन तत्वे सांगितलेली आहेते.

१. कलम ३९(क) नुसार राज्य, कायद्याची अंमलबजावणी करतांना समान संधीच्या तत्वावर न्यायाची अभिवृद्धी होईल याची निश्चिती करील. विशेषत: आर्थिक किंवा अन्य दुर्बलतेमुळे कोणत्याही नागरिकाला देण्यासाठी अनुरुप कायद्याद्वारे किंवा योजनांद्वारे वा अन्य मार्गाने कायदेविषयक सहाय्य मोफत उपलब्ध करुन देईल.

२. कलम ४४ नुसार, भारताच्या सर्व नागरिकांना सर्वत्र एकसारखा नागरी कायदा म्हणजेच समान नागरी कायदा लागू होईल यासाठी राज्य प्रयत्न करील.

५) परराष्ट्रसंबंधविषयक तत्वे

संविधानाच्या कलम ५१ मध्ये परराष्ट्र संबंध, अंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा या संबंधीची मार्गदर्शक तत्वे सांगितली आहेत.

कलम ५१ नुसार, राज्य हे

क) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करण्यासाठी

ख) राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये न्यायसंगत व सन्मानपूर्वक संबंध राखण्यासाठी

ग) नागरिकांच्या आपसांतील व्यवहारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायदा व तहांची आंबंधने याबद्दल आदरभावना जोपासण्यासाठी.

घ) आंतरराष्ट्रीय तंटे लवादाद्वारे मिटविण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी, प्रयत्नशील राहील.

२.३ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यातील संबंध

मागदर्शक तत्वे ही न्याययोग्य नाहीत, म्हणजे या तत्वांची अंमलबजावणी केली नाही म्हणून शासनाविरुद्ध न्यायालय आहेत, असा युक्तिवाद उभा करण्यात आला. मूलभूत हक्क हे बहुसंख्य सामान्य जनतेला उपकारक ठरु शकणाऱ्या मार्गदर्शक तत्वांच्या आड येतात अशी भूमिका घेऊन तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी मागर्दर्शक तत्वांना मूलभूत हक्कांपेक्षा श्रेष्ठ ठरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी संविधानात ४२वी घटनादुरुस्ती (१९७६) आणि ४४ (१९७८) अशा दोन घटनादुरुस्त्या करुन ३१(ग) कलम अंतर्भूत करुन मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करणारा कोणताही कायदा हा कलम १४, कलम १९ यांनी प्रदान केलेल्या कोणत्याही हक्कांशी विसंगत असला तरी न्यायालयाला तो रद्द करण्याचा अधिकार असणार नाही, अशी व्यवस्था केली.

थोडक्यात मार्गदर्शक तत्वे ही सामान्या लोकांच्या कल्याणासाठी असल्यामुळे आ?णि त्याची अंमलबजावणी केल्याने बहुसंख्य लोकांच्या जीवनमानात बदल घडून येत असल्यामुळे जनतेचे प्र?तिनिधित्व करणाऱ्या संसदेने मार्गदर्शक तत्वांचया अंमलबजावणीवर भर देणे सहाजिक होते. तसे केल्याने राज्यकर्त्यांना निवडणूकीच्या राजकारणात फायदा सुद्धा होणार होता. याउलट मूलभूत हक्कांना व्यक्तिवादी ठरवून ते समाजातील मूठभर लोकांचे कल्याण करणारे आहेत, असे वातावरण निर्माण झाले. या प्रसंगी न्यायालयाने सुद्धा तटस्थ भूमिका घेतली नाही. कधी न्यायालयाने संस्थानिक, जमिनदार, सावकार व भांडवलदार यांच्या हिताची काळजी घेणारी मूलभूत हक्क रक्षणाची कडक भूमिका घेतली, तर कधी (इंदिरागांधी यांच्या काळात) राज्यकर्त्यांच्या दबावाखाली राहून न्यायालयाच्या अधिकर क्षेत्र मर्यादीत करणारी ४२ व ४४ वी घटनादुरुस्ती मान्य केली.

मात्र पुढील काळात परिस्थितीत पुष्कळ बदल झाला. न्यायालयाच्या मार्गदर्शक तत्वांविषयीचा दृष्टिकोनात बदल झाला. सर्वोच्च न्यायालयाने काही खटल्यांचा निर्णय देतांना तर राज्य सत्तेने मार्गदर्शक तत्वांकडे दुर्लक्ष केल्याचा ठपकाही ठेवला. उदा. १९८६ च्या शहाबानो खटल्यात तसेच १९९५ च्या आणखी एका खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने समान नागरी कायदा करण्यात राज्यकर्त्यांनी चालढकल करु नये असा इशारा दिला होता.

मूलतः संविधानकर्त्यांनी घटनेत मार्गदर्शक तत्वांची आखणी करतांना ही तत्वे मूलभूत हक्कांपेक्षा कमी किंवा जास्त महत्वाची अशी भूमिका नव्हती. तत्कालीन सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीमूळे जे हक्क मूलभूत हक्क म्हणून अंमलात आणणे शक्य ते हक्क त्यांनी मार्गदर्शक तत्वांच्या यादीत टाकले. काही सकारात्मक स्वरुपाचे हक्क मात्र तात्काळ देणे राज्यव्यवस्थेला शक्य होते. म्हणून ते मूलभूत हक्काच्या यादीत टाकले. त्यामुळे मूलभूत आणि मार्गदर्शक तत्वे असे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी केलेले विभाजन होते. त्यात कमी महत्वाचे - जास्त महत्वाचे असा भाग नव्हता.

मार्गदर्शक तत्वांची उपयुक्तता / महत्त्व

भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्व ही देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा मार्ग दाखविणारा एक दिपस्तंभ आहे. भारतात राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक-आर्थिक लोकशाहीत रुपांतरण करण्याचा तो एक राजमार्ग आहे. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्गदर्शक तत्वांचे महत्त्व अधोरेखित करतांना म्हटले होते की, ''मार्गदर्शक तत्वांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कारण ती हे सुनिश्चित करतात, की भारतीय राज्यसंस्थेचे ध्येय 'आर्थिक लोकशाही' आहे आणि निव्वळ राजकीय लोकशाही पेक्षा हे वेगळे आहे''. भारताचे माजी सरन्यायाधीश न्या. एस. सी. छागला म्हणाले होते की, ''जर ही तत्त्वे पूर्णपणे अंमलात आणली तर आपला देश पृथ्वीवरील स्वर्ग बनेल''.

मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व किंवा उपयुक्तता पुढील मूद्दावरुन स्पष्ट करता येईल.

१. मार्गदर्शक तत्वांनी देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय उद्दिष्टांची मुळ संरचना निर्धारीत केली आहे. ही तत्वे राज्यकर्त्यांना राज्यकारभारासंबंधी दिशा-निर्देश करते, त्यामुळे ती सरकारचा मित्र, मार्गदर्शक आणि तत्वज्ञ म्हणून कार्य करते.

२. मार्गदर्शक तत्वांत समाजवादी, गांधीवादी, उदामतवादी, आंतरराष्ट्रीय शांतता इत्यादी सर्वसमावेशक तत्वांचा अंतर्भाव केला आहे. त्यांच्या अंमलबजावणीतून भारत एक कल्याणकारी राज्य तर बनु शकतेच पण त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व सद्भावना उत्पन्न करणारे एक आदर्श राज्य बनु शकते.

३. ही तत्वे जलि किंवा गूंतागूंतीच्या परिस्थितीत कायद्याचा अर्थ लावण्यात न्यायालयांना मदत करतात.

४. निवडणूकीच्या प्रक्रियेतून देशात कूठली पक्ष सत्तेवर येवू शकतो. सरकार कोणत्याही पक्षाचे असो त्या सरकारच्या धोरणांना स्थर्य प्रदान करण्याचे कार्य मार्गदर्शक तत्वे करतात.

५. मार्गदर्शक तत्वे शासनाची कामगिरी मोजण्याचा एक मापदंड म्हणून काम करते. सरकारने मार्गदर्शक तत्वांची कितपत अंमलबजावणी केली यावरुन त्या सरकारचे मूल्यमापण जनतेला करता येते.

६. जर सत्ताधारी पक्ष मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करण्यास मागे पडला, तर ही तत्वे त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाला उपयोगी पडतात. याउलट सत्ताधारी पक्ष आपण मार्गदार्क तत्वांची अंमलबजावणी कशी चांगली केली हे जनतेला पटवून देऊन विरोधी पक्षावर मात करू शकतो.

मार्गदर्शक तत्तवांवरील टीका/आक्षेप

१. मार्गदर्शक तत्वांवर मुख्य टीका ही केली जाते की, ही तत्वे अंमलबजावणी योग्य नाहीत. त्यामुळे कायद्याच्या दृष्टिने त्यांचे मूल्य शून्य आहे. कायदेशीर दृष्ट्या शासनाला या तत्वांची अंमलबजावणी बंधनकारक नाही. म्हणजेच या तत्वांची अंमलबजावणी सरकारने केली नाही म्हणून नागरिक न्यायालयाकडे दाद मागू शकत नाही.

२. दुसरी टीका अशी की, मार्गदर्शक तत्तवांची तरतूद निरर्थक आहे. कायद्याचे स्वरुप नसलेला एखादा भाग संविधानाता घालणे व त्याच्या अंमलबजावणीची व्यवस्था नसणे किंवा ते राज्यकर्त्यांच्या विवेकबुद्धीवर निर्भर ठेवणे हे तर्कसंगत नाही.

३. कोणतीही राजकीय विचार प्रणाली असलेल्या पक्षाला ही तत्तवे अंमलात आणता यावीत असा संविधानकर्त्यांचा हेतू असल्यामुळे त्यांनी या तत्वांना काटेकोर स्वरुप देणे टाळले आहे. त्यामुळे जुन्या सनातन धारणांची नव्या आधुनिक धारणांनी सरमिसळ झालेली दिसून येते.

४. केवळ संविधानकर्त्यांचा आदर्शवादच स्मृतीरुपाने या मार्गदर्शक तत्वांच्या भागात आढळतो असे काही टीकाकारांना वाटते.

५. ही तत्वे हिकमती राज्यकर्त्यांना निवडणूकांमध्ये आश्वासने देण्यासाठी म्हणून कामाची आहेत. किमान गरजा भागविण्यासाठी रोजगाराची हमी, शिक्षणाचा अधिकार, समान नागरी कायदा अशा महत्त्वाच्या तत्वांची अंमलबजावणी फारच असमाधानकारक झालेले दिसते.

६. के. टी. शहा. म्हणतात, ''मागदर्शक तत्वे म्हणजे एक असा धनादेश (Cheque) आहे की, तो विटविता यायचा की नाही हे बँकेच्या ऐपतीवर अवलंबून आहे''.

अशाप्रकारे मार्गदर्शक तत्वांवर टीका केली जात असली आणि सर्व टीकांमध्ये तथ्यांश असला तरी, त्यामुळे मार्गदर्शक तत्वांचे महत्त्व कमी होत नाही. ही तत्वे भारतीय लोकशाहीच्या कल्याणकारी - समाजवादी राज्याच्या प्रस्थापनेसाठी आधारभूत ठरणारी आहेत. जे लोक आजही वंचिताचे - अभावाचे जीवन जगतात त्यांच्या मनात आशेचा किरण जागत ठेवरणारी आहे. म्हणून भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय राहीत हे या तत्वांची अंमलबजावणी राज्यकर्ते कसे करतात यावर अवलंबून आहे हे निश्चित.

२.४ आपली प्रगती तपासा - प्रश्न

१) मूलभूत हक्काचे महत्व विशद करा.

२) समतेचा हक्क स्पष्ट करा.

३) स्वातंत्र्यांचा हक्काची चर्चा करा.

४) घटनात्मक उपाय योजनांचा अधिकाराची चर्चा करा.

५) राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे विशद करा.

२.५ संदर्भ करा

१. भारताचे संविधान; संचालक, मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र शासन भारत सरकारच्या वतीने मुद्रीत व प्रकाशित केले-२००६ पृ.११

२. देशमुख अलका: भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर; २००९ पृ.६६

३. मेत्कली प्रविणकुमार; भारताची राज्यघटना, व्यावसायिक नीतिमूल्ये आणि मानवी हक्क ---------- प्रकाशन, नवी दिल्ली २०१७ पृ.२८

४. भोळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन दृ नागपूर-२०१० पृ.११०

५. डॉ. वा. भ. पाटील, भारतीय राज्यघटना, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, जून २०१२.

❖❖❖❖

कायदेमंडळ व न्यायमंडळ

प्रकरणाची रचना –

उद्दिष्टे

प्रस्तावना

३.१. संसद

३.२ न्यायालयिन प्रणाली

न्यायमंडळाचे प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र

प्राधिलेख अधिकार क्षेत्र

३.३. न्यायालयिन सक्रियता

३.४ सारांश

३.५ आपली प्रगती तपासा – प्रश्न

३.६ संदर्भसूची

उद्दिष्टे

भारतीय संसदेची रचना अधिकार आणि कार्य समजून घेणे त्याचबरोबर न्यायालयीन रचना अधिकार, कार्य आणि न्यायालयीन सक्रियता समजून घेणे.

प्रस्तावना

भारतात प्रतिनिधिक संस्थांची स्थापना १८८१ मध्ये करण्यात आली व क्रमाकमाने त्यांना अधिकाधिक प्रतिनिधिक स्वरुप बहाल करण्यात आले. १९३५ च्या भारत सरकार कायदयाद्वारे भारतात जवळपास लोकाभिमुख कायदयाची स्थापना करण्यात आली. कायदेमंडळाच्या पध्दतीची सुरुवात तत्पूर्वी म्हणजेच १९१९ च्या कायदयानूसार करण्यात आली. १९४६ मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या घटना परिषदेस १९४७ च्या भारत स्वातंत्र कायदयाप्रमाणे हंगामी मध्यवर्ती कायदे मंडळाची अतिरिक्त जबाबदारी सोपवण्यात आली. संसदेची स्थापना १९५२ मध्ये होईपर्यंत घटना परिषदेने मध्यवर्ती कायदेमंडळाची जबाबदारी पार पाडली.

३.१ संसद – संसदेची रचना

राज्यघटनेच्या कलम ७९ प्रमाणे संसदेची द्विगृही रचना करण्यात आली आहे. या दोन गृहांचे अनुक्रमे लोकसभा (House of People) व राज्यसभा (Council of States) असे नामकरण करण्यात आले आहे. लोकसभा भारतीय जनतेचे तर राज्यसभा घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करते. या दोन गृहाव्यतिरिक्त भारताचे राष्ट्रपती संसदेचा अविभाज्य घटक आहेत. वैधानिक प्रस्तावास विधिनियमाचे स्वरुप देण्याकरीता संसदेच्या दोन गृहांची मान्यता व राष्ट्रपतींची संमती आवश्यक आहे. राष्ट्रपती संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सभासद नसला तरी त्यास राज्यप्रमुख या नात्याने व्यापक कायदेविषयक अधिकार देण्यात आले आहेत. संसदेच्या दोन गृहांची रचना करताना प्रत्येक

गृहास स्वत:चा असा विशिष्ट कार्यभाग सोपाविण्यात आला आहे. त्यामुळे प्रत्येक गृह आपापल्यापरीने श्रेष्ठ आहे. मात्र अंतिमता जनतेच्या प्रतिनिधिक गृहाचे (लोकसभेचे) श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्यात आले आहे.

लोकसभा

लोकसभा प्रथम किंवा कनिष्ठ सभागृह आहे. राज्यघटनेच्या कलम ८१ प्रमाणे जास्तीत जास्त ५०० ठरविण्यात आली होती. १९५६ मध्ये ती वाढवून ५२० करण्यात आली. १९६२ मध्ये चौदाव्या दुरुस्तीने ती संस्था ५२५ झाली. १९७३ च्या ३१ व्या घटना दुरुस्तीने लोकसभेची सदस्य संख्या जास्तीत जास्त ५५० असेल आणि यात घटकराज्यांचे जास्तीत जास्त ५३० सदस्य व केंद्रशासित प्रदेशांचे जास्तीत जास्त २० सदस्य असतील अशी तरतूद करण्यात आली. दर १० वर्षांनी घेण्यात येणाऱ्या खानेसुमारीनंतर (जनगणनेनंतर) सदस्य संख्या बदलली जात असे. लोकसभेत आंग्ल इंडियन जमातीस पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळाले नाही असे राष्ट्रपतिंचे मत असल्यास या जमातीचे जास्तीत जास्त दोन प्रतिनिधी नियुक्त करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना आहे. म्हणजेच लोकसभेची एकूण सदस्यसंख्या ५३०+२०+२ असे एकूण ५५२ पेक्षा अधिक असणार नाही. २ सभासद लोकसभेवर निवडले जातात. महाराष्ट्रातून लोकसभेवर ४८ सभासद निवडले जातात.

लोकसभेच्या सभासदांच्या पात्रता व अपात्रतेच्या अटी खालीलप्रमाणे आहेत.

अ. पात्रतेच्या अटी:

१. तो भारताचा नागरीक असावा

२. त्याचे वय २५ वर्षपिक्षा कमी नसावे

३. संसदेने वेळोवेळी लावलेल्या अटी पूर्ण कराव्या

४. राखीव जागेतून निवडणूक लढविणारा उमेदवार हा ज्या जाती जमातीसाठी ती जागा राखीव असेल तर त्याच जाती जमातीचा असला पाहीजे.

ब. अपात्रेच्या अटी:

केंद्र किंवा राज्य सरकार यातील आर्थिक प्राप्ती होणाऱ्या पदावर तो नसावा. मंत्र्यांना सरकारी नोकर किंवा सरकार कडून आर्थिक लाभ घेणारे समजले जात नाहीत.

१. तो वेडसर आणि दिवाळखोर नसावा.

२. न्यायालयाने अपात्र ठरविलेल्या, संसदेने अपात्र ठरविलेल्या व्यक्तिस लोकसभेची निवडणूक लढविता येत नाही.

३. निवडणूक भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब केल्याचे न्यायालयात सिध्द झाल्यास त्याला न्यायालयाचे आदेशानंतर ६ वर्षे निवडणूक लढविता येणार नाही.

४. तो परकिय असेल किंवा त्याने भारतीय नागरिकत्वाचा त्याग केला असेल तर त्यास निवडणूक लढविता येणार नाही.

लोकसभेचा कार्यकाल

लोकसभेचा कार्यकाल ५ वर्षे निश्चित असला तरी सभागृह मुदतीपूर्वी विसर्जित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना असतो. सदस्यांनी केलेल्या पक्षांतरामुळे शासन अस्थिर झाले असल्यास किंवा मंत्री मंडळावर लोकसभेचा विश्वास राहीला नाही याची राष्ट्रपतींना खात्री पटल्यास ते लोकसभा विसर्जित करु शकतात. तसेच सामान्य परिस्थितीत पंतप्रधानांच्या सल्यानूसार राष्ट्रपती लोकसभा विसर्जित

करु शकतात. लोकसभा सदस्यांना, खासदारांना स्वइच्छेने राजीनामा देता येतो. १९८५ च्या ५२ व्या घटनादुरुस्तीनूसार पक्षांतराविरोधी कायदा अस्तित्वात आला त्यामुळे एखादयाने पक्षांतर केले तर त्याचे सभासदत्व/ खारदारकी रद्द होते. असे असेल तरी १/३ खासदांरांनी पक्षांतर केले तर ते पक्षांतर न मानता पक्षातील फुट असे मानले जाते.

राज्यसभा:

राज्यसभा हे संसदेचे दुसरे किंवा वरिष्ठ सभागृह आहे. घटकराज्यांना राज्यसभेत प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद असताना भारताच्या घटनाकारांनी अन्य संघराज्यात असलेली समान प्रतिनिधित्वाच्या तरतूदीचा स्विकार केलेला नाही. अमेरिकन कॉग्रेसच्या वरिष्ठ सभागृहात म्हणजेच सिनेटमध्ये ५० घटकराज्यांची प्रत्येकी दोन असे १०० सभासद आहेत. राज्यघटनेच्या कलम ८० प्रमाणे राज्यसभेची सदस्य संखा २५० पेक्षा अधिक असणार नाही. अशी तरतूद करयात आली आहे. या सभासदांपैकी १२ सभासदांची नियुक्ती करण्याचा अधिकार भारताच्या राष्ट्रपतीस देण्यात आला आहे. साहित्य, कला, शास्त्र, समाजसेवा इत्यादी क्षेत्रात विशेष उल्लेखनीय कामगिरी बजावणाऱ्या १२ सभासदांची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारा मित्रमंडळाच्या सल्ल्यानुसार करण्यात येते. यामागची वैचारिक भूमिका म्हणजे या महनीय व्यक्ती पक्षीय राजकारणापासून अलिप्त असतात. आणि निवडनूकांच्या राजकारणात ते सहभागी होत नाहीत. त्यामुळे अशा महनीय व्यक्ती लोकसभेवर निवडणून येण्याची शक्यता अत्यल्प आहे. त्यामुळे या मान्वरांच्या ज्ञान व अनुभवाचा विधेयकासाठी फायदा होण्याकरीता त्यांची राज्यसभेवर सहा वर्षाच्या कालावधीकरीता नियुक्ती करण्यात येते. उर्वरीत जास्तीत जास्त २३८ सभासदांची निवड घटकराज्यांच्या आणि केंद्रशासीत प्रदेशांच्या विधिमंडळाद्वारा करण्यात येते. घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांच्यात करण्यात आलेल्या जागा वाटपाचा तपशील राज्यघटनेच्या चौथ्या परिशिष्टात देण्यात आला आहे. त्यानूसार उत्तर प्रदेशातून म्हणजे ३५ तर सिक्कीम, मिझोराम, गोवा, पोंदेचेरी इत्यादी लहान राज्ये व केंद्रशासीत प्रदेशातून पत्येक १ सभासद निवडला जातो. महाराष्ट्रातून १९ सभासद निवडले जातात.

निवडणूक पध्दती:

लोकसभेच्या सदस्यांची प्रत्यक्ष मतदारांकडून निवड होत असते. तर राज्यसभेचे सदस्य अप्रत्यक्षरीत्या निवडले जातात. मतदात्यांकडून राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील विधानसभेचे सदस्य निवडले जातात. प्रत्येक राज्य/ केंद्रशासित प्रदेशातील विधानसभा सदस्यांच्या निर्वाचक मंडळाकडून (Electoral college) राज्यसभेच्या सदस्यांची निवड करण्यात येते. राज्य विधानसभेचे राज्यपालद्वारा नियुक्त ॲग्लो इंडियन सदस्य आणि विधान परिषदेच्या सदस्यांचा निर्वाचन मंडळात समावेश नसतो. राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणूकीकरिता प्रमाणशिल प्रतिनिधित्वाच्या क्रमदेय मतदान पध्दतीचा (Proportional Representition by means of single transferable vote) अवलंब करण्यात येतो. थॉमस हेअर या ब्रिटिश गृहस्थाने ही संकल्पना १८५१ साली मांडली होती. आणि सूप्रसिध्द ब्रिटिश विचारवंत जॉन स्टुअर्ट मिल याने त्यास आपल्या प्रतिनिधिक शासन या ग्रंथात पाठिंबा दिला होता. प्रमाणशिर प्रतिनिधीत्वाच्या या पध्दतीची राज्यसभेच्या निवडणूकीच्या संदर्भात वैशिष्ट खालील प्रमाणे आहेत.

अ. बहुसदस्य मतदारसंघ:

क्रमदेय मतदान पध्दती उपयोगात आणण्याकरिता बहुसदस्य मतदार संघ आवश्यक आहेत. म्हणजेच एका मतदार संघातून एकापेक्षा अधिक सदस्य निवडले जावेत. राज्यसभेच्या द्वैववार्षिक निवडणुक महाराष्ट्रातून ६ किंवा ७ सदस्यांची निवड केली जात असते.

ब. एकच मतपत्र: पणक्रमाणे अनेक मते देता येतात.

निवडून दयावयाच्या प्रतिनिधीची संख्या जरी अधिक असली तरी प्रत्येक मतदाराला केवळ एकच मतपत्रिका दिली जाते. या मतपत्रिकेत उमेदवारांच्या नावासमोर आपला पसंतीक्रम म्हणजेच १,२,३,४ लिहावयाचा असतो. मतमोजणी करताना पहिल्या फेरित पहिल्या पसंतीनूसार उमेदवाराच्या प्राप्त मते निर्धारित केली जातात.

क. निवडून येण्याकरीता किमान आवश्यक मतसंख्या:

उमेदवारास निवडून येण्याकरीता किमान मते म्हणजेच मतांचा कोटा (Quota) प्राप्त होणे आवश्यक असते. तो खालील सूत्रानूसार निर्धारित करण्यात येतो.

$$\frac{\text{एकूण मतदरांची संख्या}}{\text{जागांची संखा} + १} + १$$

$$\frac{\text{महाराष्ट्र राज्य विधानसभा सदस्यांची संख्या}}{\text{जागांची संख्या ६+१=७}} + १ = ४२$$

म्हणजेच महाराष्ट्र राज्य विधानसभा मतदान मंडळातून राज्यसभेवर निवडून येण्याकरीता उमेदवाराला पहिल्या पसंतीची ४२ मते प्राप्त होणे आवश्यक असते. अशाप्रकारे ज्या उमेदवारांना निर्धारित मते प्राप्त झाली असतील तेवढया जागा भरल्या गेल्या नाहीत तर मतमोजणीची दुसरी फेरी आयोजित केली जाते.

३.१.८ पात्रता व अपात्रतेच्या अटी:

अ. पात्रेच्या अटी

१. तो भारताचा नागरिक असावा

२. त्याचे वय ३० वर्षापेक्षा कमी नसावे.

३. स्ंसदेने वेळोवेळी निर्धारित केलेल्या अटी पूर्ण कराव्यात.

४. ज्या राज्यातून उमेदवारांनी अर्ज केला असेल त्या राज्यात त्याचे कायम स्वरुपाचे वास्तव्य असावे आणि त्या राज्याच्या मतदार यादीत त्याचे नाव समाविष्ट असावे.

ब. अपात्रतेच्या अटी:

१. केंद्र किंवा राज्य सरकार यातील आर्थिक प्राप्ती होणाऱ्या पदावर नसावा. मंत्र्यांना सरकारी नोकर किंवा सरकारकडून आर्थिक लाभ घेणारे समजले जात नाही.

२. तो वेडसर किंवा दिवाळखोर नसावा.

३. न्यायालयाने व संसदेने अपात्र ठरविलेल्या व्यक्तिस राज्यसभेतील निवडणूक लढविता येत नाही.

४. निवडणूकित भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब केल्याचे न्यायालयात सिध्द झाल्यास त्याच्या न्यायालयाच्या आदेशानंतर ६ वर्षे निवडणूक लढविता येणार नाही.

५. तो परकिय असल्यास किंवा त्याने भारतीय नागरिकत्वाचा त्याग केला असल्यास त्यास निवडणूक लढविता येणार नाही.

राज्यसभेचा कार्यकाल

राज्यसभा हे कायमचे म्हणजे स्थायी सभागृह आहे. हे कधीच विसर्जीत होत नाही. लोकसभा विसर्जित झाली तरी कायदेविषयक कार्य सभासदांचा कार्यकाल कायमचा नसून सहा वर्षाचा किंवा दर दोन वर्षानी राज्यसभेचे एक सभासद निवृत्त होतात व त्यांच्या जागी नवे सभासद निवडले जातात. कोणत्याही सभासदास राजीनामा देता येतो. पक्षांतरविरोधी कायदा राज्यसभा सदस्यांनाही लागू झाला आहे. पक्षांतराच्या कारणास्तव सभासदास अपात्र ठरविण्याचा अधिकार राज्यसभेच्या अध्यक्षास आहे.

संसद आणि संसद सदस्यांचे विशेषधिकार

ज्या अर्थाने ब्रिटिश संसद सार्वभौम आहे त्या अर्थाने जरी भारतीय सार्वभौम नसली तरी मर्यादीत अर्थाने संसद सार्वभौम आहे. कारण ती सार्वभौम भारतीय जनतेचे प्रतिनिधित्व करते. संसद आणि संसद सदस्यांची प्रतिष्ठा जोपासली जावी याकरिता राज्यघटनेत विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. या तरतूदी खालीप्रमाणे.

अ. संसदेचे विशेषधिकारः

संसदेला आपली कामकाज पध्दती निर्धारित करण्याचा अधिकार आहे. सभागृहाच्या कामकाजाचा वृत्तांत नोंदला जातो. वृत्तपत्रे आणि प्रसार माध्यमातून सभागृहाच्या कामकाजाचा कोणता भाग प्रसिध्द करु नये यासंबंधीचे आदेश सभापती संबंधीतांना देत असतात. सभागृहाची अवज्ञा करणाऱ्या व्यक्ती किंवा व्यक्ती समुदायात शासन करण्याचा अधिकार सभागृहास आहे. अवमानकारक किंवा दिशाभूल करणारा वृत्तांत वृत्तपत्रे किंवा प्रसार माध्यमात प्रस्तूत झाला असेल तर त्यांना समज देण्याचा आणि आवश्यक वाटल्यास शिक्षा फर्माविण्याचा अधिकार प्रत्येक सभागृहास असतो. मंत्र्यांकडून जर सभागृहाची दिशाभूल करण्यात आली असेल किंवा हेतूपरस्पर चुकीची माहिती सादर करण्यात आली असेल त्यांच्या विरुध्द हक्कभंगाचा प्रस्ताव सभागृहात सादर केला जातो आणि सभागृहाची हक्कभंग समिती त्यांची चौकशी करुन आपला अहवाल सभागृहासमोर सादर करते.

ब. सभासदांचे विशेषाधिकार

सभागृहाप्रमाणेच संसदेच्या सदस्यांना काही विशेषाधिकार राज्यघटनेच्या कलम १०५ प्रमाणे बहाल करण्यात आले आहेत.

१. त्यानूसार प्रत्येक सभासदास सभागृहात पूर्ण भाषण स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. सभागृहात व्यक्त केलेले विचार किंवा मत किंवा टिकाटीपन्नीत याबाबत कोणत्याही न्यायालयात त्यांच्या विरुध्द कायदेशीर कारवाई करता येणार नाही.

२. संसदेचे अधिवेशन चालू असताना सभापतीच्या परवानगीशिवाय कोणाही सभासदास अटक करता येणार नाही. मात्र गंभीर स्वरुपाच्या फौजदारी गुन्हयाबाबत जर त्यांना अटक करण्यात आली असेल तर त्याची माहिती सभागृहाच्या सभापतीस देणे आवश्यक ठरते.

संसदेचे कार्ये व अधिकार

भारतीय संसद हे केंद्रीय विधिमंडळ आहे. म्हणजेच विधिनियमाची निर्मिती हे संसदेचे प्रमुख कार्य आहे. वर नमुद केल्याप्रमाणे भारतीय संसद ही द्विगृही आहे. आणि राज्यघटनेच्या कलम ७९ प्रमाणे राष्ट्रपती संसदेचा अविभाज्य घटक असल्याने वैधानिक स्वरुपाची कार्ये पार पाडण्याकरीता लोकसभा, राज्यसभा आणि राष्ट्रपती यांच्यात सामंजस्य असणे आवश्यक आहे. आणखी एक उल्लेखनीय बाब म्हणजे भारताच्या राज्यघटनेचे संसदीय शासन पध्दती प्रस्थपित केली असल्याने पंतप्रधान व त्यांच्या

नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ देखिल संसदेचा अविभाज्य घटक आहे. औपचारिक अर्थाने संसदेस जे अधिकार देण्यात आले आहेत त्यांचा बहूतांशी वापर मंत्रिमंडळाच्या पुढाकाराने व मार्गदर्शनाप्रमाणे केला जातो. असे असले तरीही राज्यघटनेने ज्या जबाबदाऱ्या संसदेकडे सोपवल्या आहेत त्या घटनात्मकदृष्टया संसदेची कार्ये आहेत. त्यांचे तपशीलवार विवरण खालीलप्रमाणे आहे.

१. **कायदेविषयक अधिकार**

कायदयाची निर्मिती हे संसदेचे प्रमुख कार्य आहे. याबाबतीत लोकसभेला राज्यसभेच्या बरोबरीचे अधिकार आहेत. संघराज्यात्मक व्यवस्थेत संघसूची आणि सामायिक सूचीत समाविष्ट ९७ व ४७ विषयांसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार संसदेस आहे. तर त्या कालखंडात त्या राज्यसूचितील विषयासंबंधी संसद कायदे करु शकते. नविन राज्याची निर्मिती करणे, राज्यांची नावे बदलणे, एखादया राज्यातील विधान परिषद रद्द करण्याविषयी कायदा करणे, सीमा तंटा सोडविणे, पाणी वाटपा संबंधी नियम करणे, राष्ट्रपती, पंतप्रधान, खासदार यांच्या सेवाशर्ती वेतन इत्यादी ठरविणे, न्यायालयातील रचनेच्या बाबतीत कायदे करणे, नागरिकत्वाच्या तरतूदीबाबत कायदे करणे इत्यादी अधिकार संसदेस आहे.

संसदेच्या दोन अधिवेशांच्या दरम्यानच्या काळात तातडीची उपाययोजना म्हणून राष्ट्रपतींनी जे अध्यादेश जारी केले असतील ते मान्यतेकरिता संसदेसमोर सादर केले जातात संसदेच्या मान्यतेनंतर त्यास कायदयाचे स्वरुप प्राप्त होत असते. या व्यतिरिक्त आणिबाणीच्या अध्यादेशानाही संसदेची मान्यता आवश्यक असते. राष्ट्रपतीद्वारा करण्यात असलेल्या युध्दाच्या घोषणेस संसदेची मान्यता आवश्यक असते. कोणतेही सर्वसामान्य विधेयक प्रथम कोणत्याही सभागृहासमोर मांडता येते. त्याचे निराकरण करण्याकरीता संसदेचे संयुक्त अधिवेशन आमंत्रित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना असतो. म्हणजेच संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे विधिविषयक किंवा कायदेविषयक संबंधीचे अधिकार समान आहेत.

२. **कार्यकारी वा प्रशासकीय स्वरुपाचे अधिकार**

कार्यकारी व प्रशासकीय क्षेत्रात लोकसभा अधिकार राज्यसभेपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. लोकसभेत बहूमत प्राप्त झालेल्या राजकीय पक्षाच्या नेत्याची पंतप्रधानपदी नेमणूक करण्याचा संकेत आहे. पंतप्रधान व त्याच्या नेतृत्वाखाली मंत्रीमंडळ लोकसभेला संयुक्तरित्या जबाबदार असते. तसेच प्रत्येक मंत्री वैयक्तिकरित्या लोकसभेला जबाबदार असतो. एखादया मंत्र्याविरुध्द निदाव्यंजक ठराव किंवा संपूर्ण मंत्रीमंडळावर अविश्वासाचा ठराव मंजूर करुन मंत्रिमंडळ पदच्युत करण्याचा अधिकार लोकसभेला आहे. ७ नोव्हेंबर १९९० रोजी अविश्वासाचा ठराव संमत करुन लोकसभेने व्हि. पी. सिंग सरकारला राजीनामा देण्यास भाग पाडले होते. एखादया सभासद मंत्र्यांना त्यांच्या खात्याच्या कारभाराबाबत प्रश्न, उपप्रश्न विचारु शकतात. विरोध प्रकट करण्यासाठी सभागृहात स्थगन प्रस्ताव आणता येतात. शासनाच्या धोरण व कार्यक्रमाची चर्चा करताना विधेयकांना मंजूरी देताना सरकारवर टिका करण्याचा अधिकार संसदेच्या दोन्ही गृहांच्या सभासदांना असतो.

३. **आर्थिक स्वरुपाचे अधिकार**

आर्थिक बाबतीत लोकसभेचे अधिकार अंतीम मानले जातात. सर्वसामान्य विधेयक हे संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात प्रथम मांडले जात असले तरी धनविधेयक केवळ लोकसभेतच मांडली जातात. कारण लोकसभा जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. अंदाजपत्रकावर लोकसभेची स्वीकृती मिळाल्यावर ते राज्यसभेकडे पाठविले जाते. राज्यसभेने ते १४ दिवसांत

मंजूर केले पाहिजे किंवा दुरुस्त्यांसह लोकसभेत परत पाठविले पाहिजे या मुदतीत राज्यसभेने विधेयक लोकसभेला परत पाठविले नाही किंवा मंजूरही केले नाही तरीही ते मंजूर झाले असे गृहीत धरले जाते व राष्ट्रपतींकडे पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविले जाते.

या आर्थिक स्वरुपाच्या कामकाजात आकस्मित निधी निर्माण करणे, खर्च करणे, विविध करांची आकारणी आणि वसूली, राज्यांना कर्जाच्या अटी घालणे, वित्त आयोगाच्या शिफारशीवर निर्णय घेणे, पंचवार्षिक योजनांना मान्यता देणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. एखादे विधेयक धनविधेयक आहे की नाही ते ठरविण्याचा अधिकार लोकसभेच्या सभापतींना असतो. मात्र धन विधेयक लोकसभेसमोर सादर करण्याकरीता राष्ट्रपतींची पूर्व संमती आवश्यक असते.

४. घटनादुरुस्तीविषयक अधिकार

राज्यघटनेच्या कलम ३६८ मध्ये विशद करण्यात आलेल्या कार्यपध्दतीनूसार राज्यघटेत दूरुस्ती करण्याचा अधिकार संसदेस आहे. घटनादुरुस्तीच्या बाबतीत राज्यसभेला लोकसभेच्या बरोबरीने अधिकार प्राप्त झाले आहेत. त्यासंबंधीचे विधेयक कोणत्याही सभागृहात मांडले जातात. घटनादुरुस्तीच्या बाबतीत दोन्हीही सभागृहांत स्वतंत्रपणे मंजूर करणे आवश्यक आहे. घटनादूरुस्तीच्या बाबतीत दोन्हीही सभागृहांत मतभेद झाल्यास संयुक्त अधिवेशन आमंत्रित करण्याची तरतूद नाही. १९८९ मध्ये लोकसभेने संमत केलेल्या ६३ व्या व ६४ व्या घटना दुरुस्तीस राज्यसभेत आवश्यक दोन तृतीयांश बहूमत प्राप्त न झाल्याने त्या फेटाळल्या गेल्या.

५. निर्वाचन अधिकार:

राष्ट्रपती तसेच उपराष्ट्रपती यांना निवडून देण्याचा अधिकार संसदेस आहे. लोकसभा, राज्यसभा व विधानसभेलाही निवडून आलेल्या सदस्यांचा एक मतदार संघ असतो. त्याच्याकडून राष्ट्रपतीची निवड होत असते. उपराष्ट्रपती फक्त लोकसभा व राज्यसभा यांच्याकडून निवडले जातात. म्हणून निवडणूक विषयीच्या कार्यात दोन्ही सभागृहांचे अधिकार समान आहेत.

६. न्यायविषयक अधिकार

राष्ट्रपती सर्वोच्य व उच्च न्यायालयांचे न्यायाधिश, मुख्य निर्वाचन आयुक्त इत्यादी उच्च पदस्थांविरुध्द बेसनदशीर वर्तणूक किंवा शारिरिक वा मानसिक अपात्रतेचे आरोपपत्र कोणत्याही सभागृहाच्या १/१० सभासदांनी दाखल केल्यास या आरोपांची चौकशी करुन आणि संबंधित उच्चपदस्थ दोषी आढळून आल्यास त्यास बडतर्फ करण्याचा अधिकार संसदेस आहे. या अधिकारास महाभियोग चालविण्याचा अधिकार असे म्हणतात.

३.२ भारतीय न्याय व्यवस्था / न्यायप्रणाली

प्रास्ताविक

प्राचिन व मध्ययुगात राज्यकर्ते व्यक्तीश: न्यायदानाची जबाबदारी पार पाडत असत. मात्र आधुनिक काळात कायदयांचे संहितीकरण घडून आल्याने व्यतिनिष्ठेतून उद्‌भवणारी विसंगती दूर करण्यात आली आहे. आणि वस्तूनिष्ठेने न्यायदान व्हावे याकरीता न्यायदानाची जबाबदारी विधीविधानात पारंगत असलेल्या न्यायाधिशांकडे सोपविण्यात आली आहे. न्यायदानाची जबाबदारी राजा किंवा सामंत वर्ग या व्यक्ती पार पाडत नसून न्यायमंडळ या संस्थेकडे ती जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. लोकशाहीच्या विकासाबरोबर सामान्य मानसाचे हित जोपासले जाणे या विचाराला महत्व प्राप्त झाले आहे. राज्यघटनेद्वारा सर्वसामान्य माणसास मुलभूत अधिकार बहाल करण्याची प्रथा १८ व्या

शतकाच्या अखेर प्रस्थापित झाली आणि त्यातूनच न्यायमंडळाच्या प्रचलित कार्यपध्दतीची सुरुवात झाली असे म्हणता येईल.

सर्वोच्य न्यायालयाची रचना

राज्यघटनेच्या कलम १२४ ते १४७ मध्ये करण्यात आल्या आहेत त्यातील सर्वोच्य न्यायालयाच्या रचनेशी संबंधीत तरतूदी पुढीलप्रमाणे आहे.

न्यायाधिशांची संख्या

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात सन १७८९ मध्ये न्यायाधिशांचीही संख्या ९ होती. त्यात गेल्या दोनशे वर्षात कोणताही बदल झाला नाही. भारताच्या राज्यघटनेतील तरतूदी अत्यंत लवचिक आहेत. राज्यघटनेच्या कलम १२४ प्रमाणे सरन्यायाधिश अशी सर्वोच्य न्यायालयाचीरचना करण्यात आली होती. भविष्यकाळातील गरजा लक्षात घेवून संसदेला सर्वोच्य न्यायालयाच्या न्यायाधिशांच्या संख्येत वाढ करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. संसदेने घटना दुरुस्त्यांद्वारा इतर न्यायाधिशांची संख्या १९५६ मध्ये १०, १९६० मध्ये १३, १९७७ मध्ये १७ व १९८६ मध्ये २५ अशी वाढवलेली आहे. राज्यघटनेच्या कलम १२७ प्रमाणे सरन्यायाधिशांस राष्ट्रपतींच्या संमतीने काही अतिरिक्त न्यायाधिशांची तात्पूरती नेमणूक (Adhoc Appointment) करण्याचा अधिकार आहे. तसेच कलम १२८ प्रमाणे सर्वोच्य न्यायालयाच्या सेवानिवृत्तीच्या न्यायाधिशांची मर्यादीत काळाकरीता प्रासंगिक नेमणूक करण्याचाही अधिकार सरन्यायाधिशांस आहे. अशा प्रकारच्या नेमणूकीकरिताही राष्ट्रपतीची संमती आवश्यक आहे.

न्यायाधीशांची नेमणूक

न्यायमंडळाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने न्यायाधीशांची नेमणूक कशाप्रकारे केली जाते याला विशेष महत्व आहे. सर्वोच्य न्यायालयाच्या सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांची नेमणूक करण्याचा अधिकार भारताच्या राष्ट्रपतीस आहे. सरन्याधीशांच्या नेमणूकीबाबत सेवानिवृत्त होणाऱ्या सरन्याधीशाचा सल्ला घेणे व सर्वांत ज्येष्ठ न्यायाधीशांची सरन्याधीश म्हणून नेमणूक करणे या संकेताचं सर्वसामान्यपणे पालन केले आहे. मात्र १९७४ व १९७७ मध्ये जेष्ठ न्यायाधीशांना डावलून राज्यकर्त्यांशी वैचारिक साधर्म्य असलेल्या न्यायाधीशांची सरन्यायाधीशपदी नेमणूक करुन बांधिलकी असलेल्या न्याय व्यवस्था (Committed Judiciary) प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी केला होता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने राज्यकर्त्या पक्षाचा अशा प्रकारचा हस्तक्षेप अनिष्ट असला तरी न्यायाधीशांच्या नेमणूकीत 'राजकारण' येणे अपरिहार्य व सार्वत्रिक असल्याचे आढळून येते. या अधिकाराचा गैरवापर होवू नये याकरीता अमेरिकेत संसदेच्या वरिष्ठ गृहांची न्यायाधिशांच्या नेमणूकीस मान्यता असावी अशी तरतूद करण्यात आली आहे. १९८३ साली सर्वोच्य न्यायालयाने न्यायाधीशांच्या नेमणूकीबाबत कार्यकारी मंडळाच्या ''पुढाकारास'' (Imitative) आपली अनुकुलता व्यक्त केली. १९८५ ते १९८८ या कालखंडात सर्वोच्य न्यायालयाच्या काही न्यायाधीशांची नेमणूक करताना तर न्यायाधीशांची सल्लामसलत करण्याचा साधा शिष्टाचारही पाळण्यात आला नव्हता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक करण्याची प्रथा सुरु झाली होती.

पात्रतेच्या अटी

राज्यघटनेच्या कलम १२४/३ मध्ये भारताच्या सर्वोच्य न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची पात्रता विशद करण्यात आली आहे ती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. तो भारताचा नागरिक असावा

२. तो उच्च न्यायालयाचा कमीत कमी ५ वर्षे सतत न्यायाधीश राहिलेला असावा किंवा त्याने उच्च न्यायालयात कमीत कमी १० वर्षे सतत खाजगी वकिली केलेली असावी किंवा राष्ट्रपतींच्या मते ती व्यक्त सुप्रसिध्द कायदेपंडित असावी.

प्रत्यक्ष व्यवहारात सर्वोच्य न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांतूनच गेली ५४ वर्षे केली जात आहे.

कार्यकाल (Term of Office):

न्यायाधीश जोपर्यंत सद्वर्तनी आहे तो पर्यंत तो आपल्या पदावर असतो. (During Good Behaviour) न्यायाधीश सद्वर्तनी असला तरी तो वयाच्या ६५ व्या वर्षी सेवानिवृत्त होईल. तत्पूर्वीसूध्दा तो राष्ट्रपतीकडे राजीनामा पाठवून पदत्याग करु शकतो. न्यायाधीशाला पदभ्रष्ट करण्याची महाभियोगाची तरतूद राज्यघटनेत करण्यात आली आहे.

न्यायाधीशांना पदभ्रष्ट करण्याविषयीची महाभियोगाची अत्यंत कठीण प्रक्रिया घटनेत विशद करण्यात आली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे म्हणूनच एवढी कठीण प्रक्रिया अवलंबण्याची तरतूद राज्यघटेत करण्यात आली आहे. सर्वोच्य न्यायालयाचे न्यायाधीश के. रामस्वामी यांच्या विरुध्द भ्रष्टाचाराच्या आरोपास्तव महाभियोगाची कारवाई १९९१ साली सुरु करण्यात आली होती. त्यासंबंधी ठरावाला आवश्यक ते दोन तृतीयांश बहूमत प्राप्त झाले नाही आणि महाभियोगाची कारवाई बारगळली असे असले तरी सर्वोच्य न्यायालयाच्या निष्कलंक प्रतिमेला त्यामुळे तडा गेला.

न्यायाधीशांना पदभ्रष्ट करण्याविषयींच्या तरतूदी

न्यायाधीशांना पदभ्रष्ट करण्याविषयीची अत्यंत कठीण प्रक्रिया घटनेत सांगितली आहे. राष्ट्रपतीच्या आदेशाशिवाय महाभियोगाचा प्रस्ताव संमत केल्यानंतरच काढु शकतात. विशिष्ट न्यायाधीशावर गैरवर्तुणूकीचा किंवा अक्षमतेचा आरोप ठेवून तसा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी एकूण सभासद संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्यांच्या दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर केल्यावरच राष्ट्रपतीला न्यायाधीशास पदभ्रष्ट करण्याचा आदेश काढता येतो. गेल्या ५४ वर्षात कोणत्याही न्यायाधीशास पदभ्रष्ट करण्यात आले नाही ही उल्लेखनीय बाब आहे.

सेवानिवृत्तीनंतर वकिली करण्यास बंदी

घटनेप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला सेवानिवृत्तीनंतर भारतातील कोणत्याही न्यायालयात वकिली करता येणार नाही. सर्वोच्च न्यायालयाची व त्या न्यायाधीशांची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्याच्या दृष्टीने ही तरतूद आवश्यक आहे यात शंकाच नाही. न्यायव्यवस्थेच्या दृष्टीनेही असे बंधन योग्यच होय. अनेक सेवानिवृत्त न्यायाधीशांची शासनाने चौकशी आयोग, वित्त आयोग, भाषावार राज्य पुनर्रचना आयोग इ. वेगवेगळया पदयांवर नियुक्ती केल्याचे आढळून येते. टिकाकारांच्या मते अधिकार पदांवरील न्यायाधीशांना निवृत्ती नंतर अशा प्रकारच्या अधिकार पदाचे प्रलोभन शासनाकडून दाखविले जाते त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाच्या स्वातंत्र्याचा संकोच होतो. या व्यतिरिक्त अधिकार पदावर असणाऱ्या किंवा निवृत्त होणाऱ्या किंवा निवृत्त झालेल्या न्यायाधीशांनी सक्रीय राजकारणात भाग घेतल्याचेही दिसून येते. म्हणजेच सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीशही जबाबदार आहेत.

कर्मचारी वर्ग

न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाला स्वतंत्र असा कर्मचारी वर्ग असतो. आपल्या अखत्यारातील सर्व अधिकाऱ्यांच्या व कर्मचाऱ्यांच्या नेमणुका सरन्यायाधीशांमार्फत

होतात. त्यांचे वेतन व भत्ते संचित निधीतून दिले जातात की आदीच्या रुपाने न्यायालयाला मिळणारे उत्पन्न संचित निधीत जमा केले जात असते.

न्यायाधीशांना घटनात्मक संरक्षण

आपल्या पदांचा स्विकार करण्यापूर्वी न्यायाधीशाला राष्ट्रपतीसमोर न्यायालयीन स्वातंत्र्याची आणि नि:पक्षपती राहण्याची शपथ घ्यावी लागते. राज्यघटनेच्या कलम १२९ अनुसार सर्वोच्च न्यायालय व त्याच्या न्यायाधीशांचा अपमान करणाऱ्यास शिक्षा दिली जाते. बहुमतानुसारच हे निर्णय घेतले जातात त्याचप्रमाणे हे कामकाज खुल्या वातावरणात चालेल अशी तरतूद १४५/४ कलमान्वये करण्यात आली आहे. उदा. बॅकेचे राष्ट्रीयीकरण, गोलकनाथ खटला इ. त्याचप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयांचे कामकाज कमीतकमी पाच न्यायाधीश ऐकतील आणि त्यावर निकाल देतील.

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र:-

अ. प्रारंभित सुनावणीचे अधिकार क्षेत्र (Original Jurisdiction)

काही विषय असे आहेत की, ज्यांच्या संबंधीचे खटले इतर कोणत्याही न्यायालयात सुनावणीस येवू शकत नाहीत, तर ते थेट सर्वोच्च न्यायालयापुढेच दाखल केले जातात. अशा खटल्यात पुढील प्रकरणांचा समावेश होतो.

१. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यामधील घटनात्मक स्वरुपाचे वाद.

२. दोन घटक राज्यांमध्ये निर्माण झालेला संघर्ष व त्यासंबंधीचा खटला.

३. ज्यामध्ये एका बाजुला केंद्र सरकार व एक किंवा काही घटक राज्ये आणि दुसऱ्या बाजुला काही घटक राज्ये असतील असा खटला.

४. राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीविषयी वाद निर्माण झाल्यास त्याबाबत सर्वोच्च न्यायालय देईल तो निर्णय अंतिम असेल व ही बाब अन्य कोणत्याही न्यायालयात नेता येणार नाही.

५. घटनेने नागरिकांना जे मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत त्यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर असते. विधिमंडळाने केलेल्या एखादया कायदयाने किंवा शासनाच्या एखादया आज्ञेने जर नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांवर गदा येत असेल तर नागरिक सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागू शकतो. मुलभूत हक्कांचा भंग झाल्याबाबतचे हे दावे जसे सरळ ३२ व्या कलमान्वये सर्वोच्च न्यायालयात दाखल होवू शकतात. तसे ते १२६ व्या कलमानूसार उच्च न्यायालयातसुध्दा दाखल केले जातात. त्यानुसार घटनेची ३२ व्या कलमानूसार मुलभूत रक्षणासाठी बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छा आणि उत्प्रेक्षण सारखे आदेश काढण्याचा हक्क सर्वोच्च न्यायालयाचा असेल.

६. एखादया दाव्यामध्ये केंद्रीय व राज्यीय कायदयाच्या घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न गुंतलेला असेल तर असा दावा फक्त सर्वोच्च न्यायालयामध्येच सुनावणीला येवू शकतो.

ब. पुननिर्णयाचे अधिकार क्षेत्र (Appellate Jurisdiction):

घटनेच्या १३२ व्या कलमात सर्वोच्च न्यायालयाच्या पुननिर्णयाच्या कार्यक्षेत्राचे स्पष्टीकरण केले आहे. त्यानूसार खालील दाव्यात पूननिर्णय किंवा अपिल दाखल करुन घेण्याचे अधिकार आहेत.

I) घटनात्मक न्यायालयीन दावे

सर्वोच्च न्यायालयाकडे घटनेच्या संरक्षणाची अर्थ लावण्याची जबाबदारी असल्यामुळे यासंबंधी असणारे सर्व खटले सर्वोच्च न्यायालयासमोर चर्चेसाठी मांडले जातात. घटनात्मक विश्लेषण यासाठी उच्च न्यायालयाच्या दाखल्यानंतरच सर्वोच्च न्यायालयात अपीलासाठी दाखल केले जातात. उच्च न्यायालयाच्या दाखल्याशिवाय सर्वोच्च न्यायालयाच्या खास परवानगीनेही काही खटले अपीलासाठी दाखल करुन घेतले जाऊ शकतात.

घटनात्मक दाव्याचा निकाल देत असताना सर्वोच्च न्यायालयाला अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. घटनेचे पावित्र्य राखणे, घटनाकाराने निर्माण केलेली घटनेची चौकट कायम राखणे, संसदीय कायदा घटनेविरुध्द जात असल्यास त्याला अवैध ठरवणे आदी गोष्टी निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयास विचारात घ्याव्या लागतात.

II) दिवाणी न्यायालयीन दावे

घटनेच्या कलम १३३ अन्वये दिवाणी दाव्यातील पूननिर्णयाच्या बाबतच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. खालील प्रकारच्या दिवाणी दाव्याचे अपीले सर्वोच्च न्यायालयात केले जाऊ शकतात.

III) प्रशासकीय न्यायालय

नागरी प्रशासनात काम करणाऱ्या सेवकांच्या संबंधी काही वाद निर्माण झाल्यास उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालयाचा वेळ वाया जाऊ नये म्हणून कौटुंबिक न्यायालये, कामगार, औदयोगिक न्यायालये असतात. तसेच प्रशासकीय न्यायालयांची व्यवस्था आहे.

३.३ न्यायालयीन सक्रियता/ क्रियाशिलता (Judicial Activism)

न्यायालयीन निर्णय

प्रक्रीयेचा एक आवश्यक भाग म्हणजे न्यायालयीन व्यवस्थेची क्रियाशीलता होय. जेव्हा एखादे न्यायालय संविधानातील कायदयांना बदलत्या परिस्थितीत सातत्य देण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा न्यायालयीन सक्रीयतेचा प्रत्यक्ष येतो.

न्यायसंस्थेला संविधानाने आखुन दिलेल्या चौकटीत करण्यात आलेल्या कायदंयाचा अर्थ लावणे आणि अशा कायदयांचे उल्लंघन होत असल्यास त्यासंबंधी न्यायनिवाडा देणे ही मुख्य कामे करावी लागतात. तेव्हा त्यांच्या निष्क्रियतेवर उपाय म्हणून न्यायालयाने सक्रीय होणे आवश्यक बनलेले आहे. तेव्हा समता, सामाजिक न्याय, सामाजिक हित या दृष्टीने विचार केल्यास केवळ कायदेमंडळ वसरकार यांच्यावर अवलंबून न राहता न्यायसंस्थेने सक्रीय भूमिका स्वीकारणे ही काळाची गरज आहे.

संकल्पना – अर्थ

१३२ व्या कलमात असे स्पष्ट केले आहे की, भारतातील एखादया समाज घटकांवर अन्याय झाला असेल किंवा मुलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होत असेल तर त्याविरुध्द न्यायालयात अर्ज करता येतो. जर देशातील शासन, कायदेमंडळ आणि प्रशासन व्यवस्था मुलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्याचे नाकारत असेल तर त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे आदेश देण्याचा अधिकार संविधानाने न्यायालयाला दिला आहे. स्टेटची/ शासनाची जी व्याख्या केली ती अशी की, स्टेट म्हणजे केवळ

राज्य नव्हे तर सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पहिली न्यायालयीन सक्रियता ही स्टेट च्या व्याख्येतून प्रकट झाली.

संविधानाच्या कलम ३४१ व ३४२ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे की, अनुसुचित जाती, जमाती, तसेच शैक्षणिक व सामाजिक दृष्टया मागासलेल्या जमातीसाठी शिक्षणसंस्था व सार्वजनिक सेवांमध्ये राखीव जागा ठेवण्यात याव्या. एकीकडे कायदयासमोर सर्व समान, सर्वांना कायदयाचे समान संरक्षण व वागणूक हे व्यक्तीचे मुलभूत हक्क आहेत. तेव्हा सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टया मागसलेले कोण हे कसे ठरवायचे, जातीय निकषांवर राखीव जागा भरल्या जातील तसेच राजकीय सोयीसाठी राज्यकर्ते या तरतुदींचा गैरफायदा घेतील असे होवू नये म्हणून १९७३ साली सर्वोच्च न्यायालयाने सक्रियतेच्या भूमिकेतून या तरतुदींसंबंधी नियम केले.

न्यायालयीन सक्रियतेची काही उदाहरणे

१. १९७३ मध्ये केशवानंद भारती खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असे स्पष्ट केले होते की, संविधानाच्या ३६८ हया कलमानूसार संसदेला मुलभूत हक्कांच्या संदर्भात संविधानाच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार बजाविताना संविधानाच्या मुलभूत स्वरुपात बदल करण्याचा अधिकार नाही. या खटल्यात न्यायालयीन सक्रियता सिध्द झाली असे म्हणावयास हरकत नाही.

२. १९७८ नंतरच्या काळात भारतीय न्यायालयीन व्यवस्था जास्त सक्रिय झाल्याचे आढळते. जीविताचा हक्क आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा हक्क याची पुनर्बांधनी करण्याचे कार्य न्यायालय करीत आहे. तर राजकीय व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होवू लागला आहे. कारण कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ यांच्याकडून संविधानातील तरतूदींची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. समाजातील दृष्ट प्रवृत्तीचा प्रभाव शासन यंत्रणेवर होत असल्यामुळे तिच्यात निष्क्रीयता आलेली आहे. कायदयाची निर्मिती, अंमलबजावणी, कार्यवाही शासन व्यवस्थेकडून योग्यरितीने होत नसल्यामुळे न्यायालयाला त्यांच्या कार्यात हस्तक्षेप करावा लागत आहे.

जनतेची जागरुकता आणि जनतेची क्रियाशिलता ही देखील न्यायालयीन सक्रियेतेसाठी आवश्यक आहे. त्यासाठी जन आंदोलनाची आज गरज निर्माण झाली आहे. सामाजिक अन्याय, शोषण, भ्रष्टाचार यांच्याविरुध्द संघर्षाच्या भावनेतूनच आंदोलनाद्वारे जनजागृती निर्माण करतात. गुन्हेगारांना निवडणुकांपासून दूर ठेवण्यासाठी न्यायालयाने ०२/०५/२००२ ला निर्णय दिला.

अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणजे रस्त्यावरील अपघाताचे प्रमाण वाढलय. यासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रसरकारला आदेश दिला की, येत्या तीन महिन्यात रस्त्यांवरील अपघतांचे प्रमाण १०टक्के ने कमी करण्याकरीता उपाययोजना करा. त्याप्रमाणे गेल्याच महिन्यात केंद्र सरकारने सर्व राज्यांच्या सचिवांची बैठक घेवून रस्त्यावरील अपघात कमी करण्यासाठी उपाययोजनांची चर्चा केली. त्यानूसार सध्या ठिकठिकाणी पोलीसांची गरज आहे. हेल्मेट शिवाय, धूम स्टाईल, स्टंट बाजांना चांगलाच कायदयाचा बडगा दाखविला जात आहे. यातूनच न्यायालयीन सक्रियतेची उदाहरणे दिसतात.

३.४ सारांश

देशातील कायदेमंडळ किंवा कार्यकारी मंडळ जनतेच्या प्रती जागृत राहून असलेले प्रश्न सोडविणे व भविष्यात समस्या निर्माण होवू नये यासाठी दुरदृष्टीने व्यापक धोरण, कायदा निर्मिती व त्याच्या अंमलबाजवणीची गरज असते. पण काही वेळा राजकिय संस्था व प्रशासन संस्थातील उदासिनपणा

वाढीस लागत असल्यानेच न्यायसंस्था अधिक सक्रिय/जागृत होत आहे. हे भारतीय जनेच्या दृष्टीने न्याय व हितावह पण राजकिय व्यवस्थेच्या दृष्टीने शरमेची बाबत आहे.

३.५ आपली प्रगती तपासा – प्रश्न

१. भारतीय संसदेचे रचना व अधिकार स्पष्ट करा.

२. भारतीय संसदेतील वरिष्ठ सभागृह/राज्यसभा ची माहिती दया.

३. भारतीय न्यायव्यवस्थेवर निबंध लिहा.

४. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची रचना व अधिकार स्पष्ट करा.

५. न्यायालयीन सक्रियता या विषयावर निबंध लिहा.

६. न्यायाधीशांना पदावरुन दुर करण्याच्या पध्दतीची चर्चा करा.

७. कोण कोणत्या विषयांवरुन न्यायालयाची क्रियाशिलता दिसून येते.

टिपा लिहा

१. राज्यसभेची मतदान पध्दती

२. खासदारांचे विशेष अधिकार

३. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र

४. न्यायाधीशांचे घटनात्मक संरक्षण

१.५ संदर्भ सूची

१. भोळे भा. ल., भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, २०१०.

२. डॉ. वा. भ. पाटील, भारतीय राज्यघटना, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, जून २०१२.

३. जाधव तुकाराम आणि शिरापूरकर महेश, भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध खंड १, युनिक ॲकॅडमी, पूणे २०११.

४. वराडकर र. घ. 'भारतीय शासन आणि राजकारण' निराली प्रकाशन पुणे, २०१६.

❖❖❖❖

कार्यकारी मंडळ

प्रकरणाची रचना –

उद्दिष्टे

प्रस्तावना

४.१ केंद्रीय कार्यकारी मंडळ : राष्ट्रपती

४.२ पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्रीमंडळ

४.३ ७३ व ७४वीं घटना दुरूस्ती

४.४ आपली प्रगती तपासा – प्रश्न

४.५ संदर्भ सूची

४.१ केंद्रीय कार्यकारी मंडळ – राष्ट्रपती

उद्दिष्टे

संसदीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा प्रमुख म्हणून राष्ट्रपतीचे स्थान अत्यंत महत्त्व आहे. त्यांच्या पदासाठी आवश्यक असलेली पात्रता, निर्वाचन मंडळ, निवडणूक पद्धती व मतदारांचे मूल्य कसे ठरवले जाते, राष्ट्रपतीचे अधिकार व कार्य कोणती आहेत यासंबंधी विदयार्थ्यांना अद्यावत माहिती देणे ही या पाठाचे उद्दिष्टे आहेत.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ५२ ते ६२ या कलमांतर्गत भारताच्या राष्ट्रपतीची निवडणूक, कालावधी, राष्ट्रपती च्या निवडणुकीसाठी पात्रता, अटी, बडतर्फ (महाभियोग) इत्यादीसंबंधी, तरतुदी केलेल्या आहेत. भारत देशाचा संपूर्ण राज्यकारभार राष्ट्रपती च्या नावाने चालतो. राज्यघटनेच्या कलम ७४ मध्ये असे म्हटले आहे की, 'राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी एक मंत्रिपरिषद असेल राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पडताना त्या सल्ल्यानुसार वागेल.' भारताने संसदीय शासन प्रणाली स्वीकारल्याने राष्ट्रप्रमुख आणि शासन प्रमुख असे या राजकीय व्यवस्थेत दोन प्रमुख असतात. म्हणून कलम ७४ प्रमाणे राष्ट्राचा कारभार राष्ट्रपती च्या नावाने चालत असला तरी प्रत्यक्षात या सर्व सत्तेचा वापर शासन प्रमुख म्हणजेच पंतप्रधान करतात. म्हणजेच राष्ट्रपतीचे पद हे नामधारी स्वरूपाचे असते. असे असले तरी ज्या वेळी संसदेत कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नाही, अशा वेळी राष्ट्रपतीला काही अधिकार प्राप्त होतात. किंवा देशाचा कारभार घटने प्रमाणे चालत नाही, किंवा देशात अंतर्गत यादवी, असंतोष इत्यादी प्रकारची परिस्थिती निर्माण झाली असल्यास मंत्रिमंडळाकडे संबंधित परिस्थिती संबंधी माहिती मागवणे व मंत्रिमंडळ सोबत काही बाबींवर चर्चा व निर्णय घेण्यास राष्ट्रपती सांगू शकतात. थोडक्यात भारताचा राष्ट्रपती हा इंग्लंडच्या राजाप्रमाणे निष्क्रिय नाही. तसेच अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षा इतका शक्तिशाली नाही. राज्यघटनेच्या कलम ५३ मध्ये असे म्हटले आहे की,'संघराज्याचे कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतीकडे निहित असेल आणि त्याच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा त्याच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांमार्फत या संविधानानुसार त्याचा (अधिकारांचा) वापर केला जाईल. थोडक्यात राष्ट्रपती हा कार्यकारी प्रमुख, तीनही सैन्यदलांचा

प्रमुख तसेच न्यायव्यवस्थेचाही प्रमुख असतो. म्हणून भारतीय संसदीय पद्धती मध्ये राष्ट्रपती पद हे केवळ शोभेचे पद नसून ते सर्वोच्च व जबाबदारीचे पद आहे.

राष्ट्रपती पदासाठी पात्रता

राज्यघटनेच्या कलम ५८ आणि ५९ मध्ये राष्ट्रपती पदाची निवडणूक लढवण्यासाठी तरतुदी स्पष्ट केलेल्या आहेत त्या अशा:-

(१) एक भारताचा नागरिक असावा.

(२) वयाची पस्तीस वर्षे पूर्ण केलेली असावीत.

(३) लोकसभेचे सभासद म्हणून निवडून येण्यासाठी आवश्यक असलेली पात्रता पूर्ण केलेलीअसावी.

(४) एखादी व्यक्ती भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली अथवा उक्त सरकार पैकी कोणत्याही नियंत्रणाधीन असलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभदायक पद धारण करत असेल, तर ती व्यक्ती राष्ट्रपती म्हणून निवडून येण्यास पात्र असणार नाही.

(५) राष्ट्रपती संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधिमंडळाच्या सभागृहाचा सभासद नसावा. असे असेल तर राष्ट्रपती म्हणून निवड झाल्यानंतर सदर सभासदत्व आपोआप संपुष्टात येईल.

कालावधी

राज्यघटनेच्या कलम ५६ मध्ये असे स्पष्ट केले आहे की,

(१) राष्ट्रपती ज्या दिनांकास आपले अधिकार पद ग्रहण करतीन त्या दिनांकापासून पाच वर्षाच्या अवधीपर्यंत ते अधिकारपद धारण करतील.

(२) पाच वर्षाचा कालावधी संपण्यापूर्वी राष्ट्रपती राजीनामा देऊन ते पदमुक्त होऊ शकतो.

(३) राज्य घटनेचा भंग केला या कारणास्तव संसद महाभियोग द्वारे राष्ट्रपतीला बडतर्फ करू शकते.

(४) राष्ट्रपतींची मुदत संपली असता व नवीन राष्ट्रपती निवड झाली नसेल तर पुढील राष्ट्रपतीची निवड होईपर्यंत राष्ट्रपती त्या पदावर राहू शकतील.

राष्ट्रपतीची निवडणूक

(अ) राष्ट्रपती निवडणुकीसाठी निर्वाचन मंडळ

राष्टपतीच्या निवडणुकीच्या निर्वाचन मंडळात पुढील सभासदांचा मतदार म्हणून समावेश होतो. (कलम ५४)

(१) संसदेच्या दोन्ही सभागृहाचे निवडून आलेले सभासद

(२) सर्व राज्यांच्या फक्त विधानसभांचे निवडून आलेले सभासद

(३) केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले प्रतिनिधी

(ब) राष्ट्रपतीच्या निवडीची निवडणूक पद्धती (कलम ५५)

राष्ट्रपतीची निवडणूक लोकसभा किंवा विधानसभे प्रमाणे केवळ प्रौढ मतदान व साध्या बहुमताने होत नाही तर त्यासाठी एक विशिष्ट निवडणूक पद्धती वापरली जाते. त्याला 'एकल संक्रमणीय मत

पद्धती' असे म्हणतात. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत निवडून येण्यासाठी राष्ट्रपतीपदाच्या उमेदवाराला किमान मते प्राप्त करणे आवश्यक असते. त्याला कोटा पद्धती असे म्हणतात. या पद्धतीत मतपत्रिकेवर सर्व स्पर्धक उमेदवारांची नावे असतात. त्या नावाच्या पुढे अग्रक्रम नोंदवून मतदान करावयाचे असते. उदा.'अ''ब''क''ड' असे चार स्पर्धक उमेदवार आहेत, तर एक ते चार असे पसंती क्रमांक स्पर्धक उमेदवारांना द्यावयाची असतात मतमोजणीच्या वेळी जर एखाद्या उमेदवाराला मिळालेल्या एक क्रमांकाची मते किमान कोटा पूर्ण करणारी असतील, तर तो उमेदवार विजयी घोषित केला जातो. पहिल्या फेरीत अशी मते कोणाला मिळाली नाहीत तर पहिल्या पसंती क्रमांकाची सर्वात कमी मते मिळालेला उमेदवार स्पर्धेतून बाद केला जातो.व त्या उमेदवाराच्या मतपत्रिकेवर दुसरा पसंती क्रमांक असलेली मते विभागली जातात. अशा रीतीने कोटा पूर्ण होईपर्यंत ही प्रक्रिया सुरू असते. कोटा पूर्ण करणारा उमेदवार विजयी घोषित केला जातो.

(क) मतदारांच्या मतांचे मूल्य व कोटा पद्धती निश्चित करणारी सूत्रे

राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीसाठी असलेल्या निर्वाचन मंडळात संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सभासद व राज्यांच्या विधानसभांच्या सभासद यांचा समावेश होतो. परंतु काही राज्य मोठी, तर काही राज्य लहान आहेत. त्यामुळे खासदारांची व आमदारांची राज्यनिहाय संख्या कमी अधिक आहे. म्हणून त्यांच्या मतांचे मूल्य निर्धारित करून प्रत्येक राज्याला सामान्य देण्याचाही प्रयत्न केला आहे. त्यासंबंधीची काही सूत्रे पुढीलप्रमाणे:-

(१) विधानसभेच्या प्रत्येक मताचे मूल्य -

$$\frac{\text{राज्याची लोकसंख्या}}{\text{विधानसभेच्या प्रत्येक सभासदांची संख्या}} \times \frac{1}{1000} = \text{विधानसभेच्या प्रत्येक निवडून आलेल्या सभासदाचे मुल्य}$$

(२) वरील सूत्रानुसार राज्यातील विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सभासदांना प्राप्त झालेली मते लोकसभा व राज्यसभेच्या निवडून आलेल्या सभासदांची संख्या याची तुलना करून लोकसभा व राज्यसभेच्या सभासदांचे मूल्य ठरविण्याचे सूत्र:-

$$\frac{\text{सर्व राज्यातील विधानसभा मध्ये निवडून आलेल्या सदस्यांना प्राप्त झालेली एकूण मते}}{\text{लोकसभा व राज्यसभा यांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांची संख्या}} =$$

संसदेच्या प्रत्येक निर्वाचित एका सभासदाचे मूल्य

(३) एकल संक्रमणीय मतपद्धतीनुसार निवडून येण्यासाठी किमान मते किंवा कोटा पूर्ण होण्यासाठी वापरावयाचे सूत्र:-

$$\frac{\text{एकूण मतांची संख्या}}{\text{निवडायच्या प्रतिनिधींची संख्या} + १} + १ = \text{कोटा किंवा किमान मते}$$

अशाप्रकारे वरील तीनही सूत्रांचा आधार घेऊन राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची प्रक्रिया पार पाडली जाते व किमान मते किंवा कोटा पूर्ण करणारा उमेदवार विजयी घोषित केला जातो.

<u>आपली प्रगती तपासा:-</u>

प्रश्न :-

(१) राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची प्रक्रिया स्पष्ट करा.

(२) राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीसंदर्भात मतदारांचे मूल्य व मतमोजणी प्रक्रियेची थोडक्यात माहिती लिहा.

राष्ट्रपतीचे अधिकार व कार्य:-

राज्यघटनेच्या कलम ५३ नुसार राष्ट्रपतीचे अधिकार स्पष्ट केले आहेत. घटनेप्रमाणे सर्व अधिकार राष्ट्रपतीला दिले आहेत. हे अधिकार पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्या सल्ल्याने वापरावयाचे आहेत. असे असले तरी राष्ट्राच्या घटनात्मक प्रमुख म्हणून सर्व प्रकारचे कायदे व धोरणांना राष्ट्रपतींची मान्यता आवश्यक असते. त्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रपतीचे अधिकार व्यापक स्वरूपाचे आहेत. ते पुढीलप्रमाणे:-

(अ) कार्यकारी व प्रशासकीय अधिकार

या अधिकारा अंतर्गत विविध प्रकारच्या नियुक्त्या, शासनाचे संचालन,मंत्रिमंडळा संबंधित अधिकारी, परराष्ट्रसंबंध अधिकार, सैन्यासंबंधी अधिकार इत्यादी अधिकारांचा समावेश होतो.

(१) **नियुक्तीसंबंधीचे अधिकार :-** भारतीय संघराज्यातील महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे, हा राष्ट्रपतीचा अधिकार आहे. उदाहरणार्थ. पंतप्रधान, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, राज्यांचे राज्यपाल, राजदूत, महान्यायवादी, महालेखा परीक्षक, लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष अशा महत्त्वपूर्ण पदाधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्याशिवाय विविध प्रकारांच्या आयोगाची नियुक्ती करण्याचा राष्ट्रपतीला अधिकार आहे. उदा. निर्वाचन आयोग, वित्त आयोग, राज्य भाषा आयोग, योजना आयोग, मागासवर्गीय आयोग इत्यादी. कलम ७७ अनुसार भारताच्या केंद्र सरकारच्या संपूर्ण प्रशासनाची कार्यवाही राष्ट्रपती च्या नावाने चालते. राष्ट्रपती हा संपूर्ण प्रशासनाचा अध्यक्ष असून संसदेद्वारा घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणे, हे प्रशासनाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

(२) **मंत्रिमंडळ संबंधी अधिकार:-** राष्ट्रपतीला पंतप्रधानांची व त्याच्या सल्ल्याने इतर मंत्र्याची नियुक्ती करण्याचा अधिकार आहे. मंत्र्यामध्ये कार्याचे विभाजन तसेच प्रधानमंत्री यांना बोलावून देशाच्या विविध समस्यांवर चर्चा करणे, मंत्रिमंडळात द्वारे घेतलेल्या निर्णय संबंधी माहिती करून घेणे, इत्यादी कार्ये राष्ट्रपतिद्वारा केली जातात. थोडक्यात केंद्रीय मंत्री मंडळाचे नेतृत्व करणे ही राष्ट्रपती ची जबाबदारी आहे.

(३) **परराष्ट्रविषयक अधिकार:-** राष्ट्रपती हा भारताचा घटनात्मक प्रमुख असल्याने आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात ते आपल्या राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व करतात. विदेशात विविध देशात राजदुतांची नेमणूक राष्ट्रपती द्वारे केली जाते. इतकेच नव्हे तर परदेशात बरोबर केले जाणारे करार हे राष्ट्रपती च्या नावाने केले जातात. थोडक्यात परराष्ट्रसंबंध राजकारणाच्या संदर्भात राष्ट्रपती हेच आपल्या देशाचे प्रतिनिधित्व करतात.

(४) **लष्कर विषयक अधिकार:-** राष्ट्रपती हे भारताच्या भारतीय पायदळ, हवाई दल, नौसेना या तीनही लष्करी दलाचे प्रमुख असतात. सैन्यदल प्रमुखांच्या नियुक्त्या करणे, त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे, युद्ध घोषित करणे किंवा युद्धाची समाप्ती करणे, लष्करात सज्जतेचा आदेश देणे इ.कार्ये राष्ट्रपतिद्वारा केली जातात. अर्थात ही सर्व कामे प्रत्यक्षात पंतप्रधान, संरक्षण खात्याशी संबंधित मंत्री व अधिकारी यांच्या सल्ल्यानेच करावयाची असतात. संसद वेळोवेळी संरक्षण विषयक कायदे करीत असते, त्यांना राष्ट्रपती द्वारे मान्यता दिली जात. थोडक्यात लष्कर विषयक व्यापक अधिकार राष्ट्रपतीला असले तरी ते मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने वापरावयाचे असतात.

(ब) कायदेविषयक अधिकार

राष्ट्रपती हा संसदेचा घटनात्मक प्रमुख असतो. त्यामुळे राष्ट्रपतीला काही कायदेविषयक अधिकार प्राप्त झाले आहेत.

(१) **संसद विषयक अधिकार:–** कायदे करणे हा संस्थेचा अधिकार आहे. या संसदेचे अधिवेशन बोलाविणे दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त अधिवेशनात भाषण करणे, त्याद्वारे राज्य शासनाच्या धोरणांची माहिती देणे, संसदेचे विशेष अधिवेशन बोलावणे, असाधारण परिस्थितीत संसद विसर्जित करणे, इत्यादी अधिकार राष्ट्रपतीला आहेत.

(२) **विधेयकाला अंतिम मान्यता:–** विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होण्यासाठी राष्ट्रपतीच्या सहिची आवश्यकता असते. सर्वसाधारण विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहाच्या मंजुरीनंतर ते राष्ट्रपतींच्या मान्यतेसाठी पाठविले जाते. त्यांच्या . सहीशिवाय विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होत नाही. थोडक्यात विधेयकाला अंतिम मंजुरी देण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.

(३) **संसदेवर नियुक्ती:–** राज्यसभेवर १२ व्यक्तींची नियुक्ती करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. ज्या व्यक्ती साहित्य, कला, विज्ञान, समाज सेवा इत्यादी क्षेत्रांना संसदेवर प्रतिनिधि मिळावे या उद्देशाने या क्षेत्रातील व्यक्तींची नियुक्ती केली जाते. याशिवाय लोकसभेवर अँग्लो-इंडियन लोकांच्या दोन प्रतिनिधींची नियुक्ती करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.

(४) **वटहुकूम:–** विशिष्ट कायद्याची आवश्यकता असेल, आणि संसदेचे अधिवेशन सुरू नसेल किंवा तात्काळ अधिवेशन बोलावण्यात शक्य नसेल, तर अशा काळात असा कायदा लागू होण्यासाठी राष्ट्रपती वटहुकूम काढू शकतात. अर्थात अशा वटहुकुमाला संसदेचे अधिवेशन सुरू झाल्यानंतर सहा आठवड्याच्या आत संसदेची मान्यता घ्यावी लागते. अन्यथा सहा महिन्यानंतर त्या वटहुकुमाची वैधता नष्ट होते. उदा. सध्याच्या सरकारने तीन तलाक संदर्भात वटहुकूम काढला व त्यानंतर अधिवेशनात ते लोकसभेत मंजूर करून घेतले. सध्या ते राज्यसभेच्या मंजुरीच्या प्रतीक्षेत आहे.

(क) न्यायविषयक अधिकार

राष्ट्रपती हा भारताचा घटनात्मक प्रमुख असून तो न्याय व्यवस्थेचाही प्रमुख आहे. त्यामुळे त्यांना न्यायविषयक काही अधिकार आहेत. उदा. सर्वोच्च व उच्च न्यायालय न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक, नियुक्ती करणे, उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाच्या कामकाजासंबंधी केलेल्या नियमांना मान्यता देणे. इत्यादी. याशिवाय सर्वोच्च न्यायालयाने अपराधला दिलेल्या शिक्षेत बदल करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. उदा. फाशीची शिक्षा झालेल्या व्यक्तीने राष्ट्रपतीकडे दयेचा अर्ज केला तर त्याचा विचार करून फाशीऐवजी स्वामी शिक्षा देणे किंवा त्याची शिक्षा माफ करणे. इत्यादी. याशिवाय सार्वजनिक हिताच्या प्रश्नाच्या संदर्भात राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला मागू शकतात. अर्थात असा सल्ला राष्ट्रपतींनी मानलाच पाहिजे असे बंधन नाही.

(ड) आर्थिक अधिकार

राष्ट्रपतीला आर्थिक बाबतीत पुढील अधिकार आहेत. (१) राष्ट्रपतीच्या नावानेच प्रत्येक वर्षाच्या सुरुवातीला आर्थिक अंदाजपत्रक लोकसभेत मांडले जाते.कोणतेही आर्थिक विधेयक राष्ट्रपतीच्या मान्यतेशिवाय लोकसभेत माडंता येत नाही. प्रथम राष्ट्रपतीची व नंतर संसदेची स्वीकृती अशी अर्थ विधेयकाची प्रक्रिया असते. संसदेच्या पूर्व संमती शिवाय राष्ट्रपती आकस्मित निधीच्या खर्चाची संमती देऊ शकतो. नंतर संसदेची मान्यता घेतली जाते. वित्तीय आयोग स्थापन करण्याचा अधिकार

राष्ट्रपतीला आहे. केंद्राला मिळणाऱ्या उत्पन्नाची केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये विभागणी करणे, किंवा मागासलेल्या राज्यांना अनुदानाच्या स्वरूपात विशेष आर्थिक मदत करणे, भारताच्या संचित निधी मधून रकमा काढणे, जमा करणे इत्यादी संबंधीचे अन्य बाबींची व्यवस्था करण्यासाठी नियम करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. अर्थात संसद कायदे बनवण्याच्या स्थितीत नसेल अशा काळातच राष्ट्रपती असे नियम करू शकतात. इत्यादी अर्थविषयक अधिकार राष्ट्रपतीला आहेत.

(इ) घटक राज्य संबंधित अधिकार

राष्ट्रपती हा संघराज्याचा प्रमुख असल्याने त्याचे केंद्राबरोबरच राज्याच्या कारभारावर नियंत्रण असते. राज्याच्या राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती द्वारे केली जाते.राज्यपाल हा राष्ट्रपतीचा प्रतिनिधी असतो. राज्यपाल राज्याचे एखादे विधेयक राष्ट्रपतीच्या स्वीकृतीसाठी पाठवू शकतो. केंद्राद्वारे राज्यांवर परिणाम करणारे कर लागण्यापूर्वी राष्ट्रपतीची संमती आवश्यक असते. काही वेळेस राष्ट्रपतिद्वारा संघराज्याची केंद्र सरकारची काही कार्य राज्य सरकारवर सोपवली जातात. याशिवाय एखाद्या घटक राज्यांच्या विभाजनाच्या किंवा नवीन घटक राज्याच्या निर्मितीच्या विधेयकावर ही राष्ट्रपतीच्या सहीची गरज असते. थोडक्यात घटक राज्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.

(ई) आणीबाणी विषयक अधिकार

देशांमध्ये वेगवेगळ्या कारणामुळे काही विशिष्ट परिस्थिती निर्माण होते की, ज्यामुळे देशाच्या ऐक्याला अखंडतेला धोका निर्माण होतो. किंवा देशातील कायदा व सुव्यवस्था नष्ट झालेली असते. देशातील स्वातंत्र्य धोक्यात येते. अशा वेळी देशाची ऐक्य आणि अखंडता टिकवून ठेवण्यासाठी आणीबाणी म्हणजेच राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आलेला आहे. आणीबाणी तीन प्रकारची असते.

(१) **राष्ट्रीय आणीबाणी:** राज्यघटनेच्या कलम ३५२ नुसार प्रत्यक्ष युद्ध, युद्धाची भीती, देशांतर्गत यादवी या सारखी परिस्थिती निर्माण झाल्यास संपूर्ण राष्ट्रात आणीबाणी जाहीर केली जाते. अर्थात त्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांतील उपस्थित सदस्यांच्या २/३ बहुमताची मान्यता आवश्यक असते. या काळात नागरिकांचे मूलभूत अधिकार स्थगित केले जातात.

(२) **घटक राज्यासाठी आणीबाणी:** ३५६ कलमानुसार विशिष्ट राज्यासाठी किंवा राज्याच्या विशिष्ट भागासाठी आणीबाणी लागू केली जाते. विशेषत: घटक राज्याचे सरकार अस्थिर असेल, त्याचा कारभार घटनेप्रमाणे चालत नसेल किंवा राज्यांतर्गत बंडाळी सुरू असेल, अशा वेळी अशी आणीबाणी जाहीर केली जाते.

(३) **आर्थिक आणीबाणी:** ३६० कलमानुसार विशिष्ट परिस्थितीत आर्थिक आणीबाणी लागू करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. देशाची आर्थिक स्थिती वाईट असेल, सर्वसाधारण प्रयत्नाने त्यात सुधारणा होण्याची शक्यता नसेल, अशा वेळी देशाला आर्थिक संकटातून काढण्यासाठी आर्थिक आणीबाणी राष्ट्रपतिद्वारा जाहीर केली जाते. अशा वेळी नागरिकांचे आर्थिक अधिकार स्थगित केले जातात. कर्मचाऱ्यांच्या पगारात कपात केली जाते. इत्यादी.

अशाप्रकारे देशाच्या एकता,अखंडता, स्वातंत्र्य, शांतता, आर्थिक स्थिती यांना धोका निर्माण झाल्यास देशात, किंवा राज्यात आणीबाणी लागू करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. अशाप्रकारे राष्ट्रपतीला घटनेने व्यापक अधिकार दिलेले आहेत. असे असले तरी हे सर्व अधिकार मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने वापरावयाचे आहेत. अर्थात राष्ट्रपती पदावर असणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्याच्या

सदसद्विवेकबुद्धीवर राष्ट्रपतीला कोणत्या अधिकारांचा कसा वापर करावा याचे अधिकार मिळू शकतात.

आपली प्रगती तपासा:-

(१) राष्ट्रपती पदासाठी आवश्यक असलेली पात्रता कोणती?

(२) राष्ट्रपती च्या निवडणुकीच्या प्रक्रियेची माहिती लिहा.

(३) राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीसाठी असलेल्या निर्वाचन मंडळातील मतदारांचे मूल्य कसे निर्धारित केले जाते?

(४) राष्ट्रपतीचे अधिकार व कार्य कोणती यांचे चर्चा करा.

४.२ पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्रिमंडळ

उद्दिष्टे:- संसदीय शासन पद्धतित सत्ता व अधिकार यांचा प्रत्यक्ष वापर करण्याचा अधिकार पंतप्रधानांना आहे. त्यामुळे पंतप्रधान संदर्भात माहिती करून देणे हे या पाठाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. तसेच पंतप्रधानांचे अधिकार व कार्ये यांची माहिती करून घेणे हेही या पाठाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्रिमंडळ

भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून भारताने संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदीय शासन पद्धतीत दोन प्रमुख असतात. त्याप्रमाणे भारतीय संसदीय शासन पद्धतीत राष्ट्रपती व पंतप्रधान हे दोन प्रमुख आहेत. राष्ट्रपती हे नामधारी तर पंतप्रधान हे वास्तव प्रमुख आहेत. भारत राज्याचा कारभार राष्ट्रपती च्या नावाने चालत असला तरी प्रत्यक्षात सत्तेचा वापर पंतप्रधान हेच करतात. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ७४ (१) मध्ये स्पष्ट केले आहे की, ''राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी एक मंत्रीपरीषद असेल व राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पडताना त्या सल्ल्यानुसार वागेल.'' (४२ वी घटनादुरुस्ती प्रमाणे) अर्थातच मंत्री परिषदेचा प्रमुख पंतप्रधान असल्याने मंत्री परिषदेचे सर्व अधिकार हे पंतप्रधानांनाच असतात. मंत्रिमंडळाने घेतलेला निर्णय, प्रशासन व देशातील स्थिती संबंधीची माहिती पंतप्रधान राष्ट्रपतीला देतात. थोडक्यात भारतीय संसदीय पद्धतीत पंतप्रधान हाच वास्तववादी प्रमुख आहे.

पंतप्रधानांची नियुक्ती व कार्यकाळ

पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपतिद्वारा केली जाते.परंतु लोकसभेत बहुमत प्राप्त पक्षाला किंवा बहुमतासाठी आघाडी घेतलेल्या पक्षांनी निवडलेल्या नेत्यांचीच पंतप्रधान पदावर नेमणूक करावी लागते. कोणत्याही पक्षाला बहुमत मिळाले नसेल किंवा आघाडीबाबत निर्णय होत नसेल, तर अशा असाधारण परिस्थितीत पंतप्रधानाच्या नेमणुकीसाठी राष्ट्रपती सदसद्विवेकबुद्धीचा वापर करतात.

पंतप्रधानाचा आणि मंत्रिमंडळाचा कालावधी पाच वर्षाचा असतो, परंतु मंत्रिमंडळाने संसदेचा विश्वास गमावल्यास कालावधी पूर्ण होण्यापूर्वी त्याला राजीनामा द्यावा लागतो. किंवा मुदतपूर्व पंतप्रधान राजीनामा देऊन कार्यमुक्त होऊ शकतो.

पंतप्रधानाचे अधिकार व कार्य

पंतप्रधान हा वास्तववादी प्रमुख असल्याने पंतप्रधानांना सर्वात अधिक अधिकार व सत्ता मिळालेली आहे. पंतप्रधानांचे अधिकार व कामे पुढील प्रमाणे :-

(१) **लोकसभेचा नेता:-** लोकसभेत या पक्षाला किंवा पक्षाच्या आघाडीला बहुमत मिळालेले असते, त्या पक्षाद्वारे किंवा पक्षांच्या आघाडी द्वारे आपल्या नेत्याची निवड केली जाते. त्याचीच पंतप्रधान म्हणून राष्ट्रपती नेमणूक करतात. सरकारची महत्त्वपूर्ण धोरणे पंतप्रधानच संसदेत घोषित करतात. आपल्या सहकार्या द्वारे संसदेत दिलेल्या भाषणांचे स्पष्टीकरण पंतप्रधानच करतात. धोरण व कायदया संबंधीच्या सर्व कार्यावर पंतप्रधानाचे नियंत्रण असते. लोकसभेचे अस्तित्वच पंतप्रधानावर अवलंबून असते. पंतप्रधान राजीनामा देऊन लोकसभा विसर्जित करण्याचा सल्ला राष्ट्रपतीला देऊ शकतात.म्हणूनच पंतप्रधानांना लोकसभेचा नेता म्हटले जाते.

(२) **मंत्रिमंडळाची निर्मिती व खातेवाटप:-** पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळाचा प्रमुख असतो कॅबिनेट मंत्री, राज्यमंत्री, उपमंत्री अशा सर्वच प्रकारच्या मंत्र्याची नेमणूक पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असते मंत्रिमंडळात कोणाला घ्यावे कोणत्या मंत्र्याला कोणते खाते द्यावे याचा निर्णय पंतप्रधानच घेतात. असे असले तरी देशातील सर्व धर्म, प्रदेश,भाषा व जाती यांना मंत्रिमंडळावर प्रतिनिधित्व मिळेल, याची दक्षता पंतप्रधानांना घ्यावी लागते. त्यामुळे समाजातील सर्व घटकांना समान प्रतिनिधित्व देऊन राष्ट्रीय एकात्मता व सामंजस्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. असे असले तरी मंत्र्याच्या निवडीवर खाते वाटपावर पंतप्रधानांचा प्रभाव असतो.

पंतप्रधान जशी मंत्र्याची नेमणूक आपल्या मर्जीप्रमाणेप्रमाणे करतात तसेच एखाद्या मंत्राचे काम समाधानकारक नसेल किंवा त्यांच्या कामगिरीबद्दल पंतप्रधानांना शाशंकता निर्माण झाली असेल तर पंतप्रधान अशा मंत्र्याचा राजीनामा घेऊ शकतात.

(३) **मंत्रिमंडळाच्या बैठकांची अध्यक्षता व निर्णय:-**

पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळाचा प्रमुख असल्याने मंत्रिमंडळाच्या बैठकी चे अध्यक्ष पंतप्रधान असतात. असाधारण परिस्थितीत पंतप्रधानांच्या अनुपस्थितीत मंत्रिमंडळाची बैठक घेण्याची वेळ आल्यास, सर्वात ज्येष्ठ मंत्र्याच्या अध्यक्षतेखाली अशी बैठक होते. असे असले तरी मंत्रिमंडळाच्या बैठकीतील सर्व कार्यवाहीवर, निर्णयावर पंतप्रधानाचे नियंत्रण असते. पंतप्रधानाच्या मर्जीविरुद्ध कोणताही निर्णय घेतला जात नाही. इतकेच नव्हे तर कोणतीही मंत्री पंतप्रधानांच्या मान्यतेशिवाय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत कोणताही प्रस्ताव मांडू शकत नाही.

(४) **मंत्रिमंडळ आणि राष्ट्रपती यातील दुवा:-**

राज्यघटनेच्या कलम ७८ नुसार संघराज्याच्या कारभाराच्या प्रश्नासंबंधी मंत्री परिषदेचे सर्व निर्णय व विधीविधाना करिता आलेले सर्व प्रस्ताव राष्ट्रपतीस कळविणे, हे पंतप्रधानाचे कर्तव्य आहे. किंवा राष्ट्रपती स्वत: तशी माहिती मागवू शकतात, किंवा राष्ट्रपती आवश्यकता वाटल्यास नतंर एखाद्याविषयी पंतप्रधानाच्या माध्यमातून मंत्रिपरिषदेच्या विचार-विमर्श साठी मंत्री परिषदेत मांडू शकतात. थोडक्यात राष्ट्रपतीचा निर्णय मंत्रिमंडळाला कळवणे, व मंत्रिमंडळाच्या कामकाज निर्णयाची माहिती राष्ट्रपतीला देणे हे पंतप्रधानाचे काम आहे. पंतप्रधानाच्या परवानगीशिवाय कोणताही मंत्री राष्ट्रपतीची एखाद्या प्रस्तावावर चर्चा करू शकत नाही, किंवा भेटू शकत नाही.

(५) **नियुक्तीचे अधिकार:-**

घटनात्मक दृष्टीने उच्च अधिकारी व इतर महत्त्वाच्या नेमणुका राष्ट्रपतिद्वारा केल्या जात असल्या तरी पंतप्रधानांच्या सल्ल्याशिवाय अशा नेमणुका होऊ शकत नाही. उदा. उच्च

न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश, न्यायाधीश, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, महान्यायवादी, राजदूत, राज्यपाल, सैन्याचे सेनापती, विविध आयोगाचे अध्यक्ष इत्यादी. यांची नियुक्ती अप्रत्यक्षरीत्या पंतप्रधानच करीत असतात.

(६) नोकरशाहीवर नियंत्रण:-

सरकारच्या धोरणांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी प्रशासनावर असते. प्रशासनातील अधिकारी व नोकरवर्ग शासनाची एकनिष्ठ असेल, तर शासनाची धोरणे व योजना लोकांपर्यंत पोहोचू शकतात. थोडक्यात शासनाचे यशापयश प्रशासनाशी नोकरशाहीशी निगडीत असते. म्हणूनच नोकरशाहीवर नियंत्रण ठेवणे व त्यांची कार्यक्षमता वाढविणे ही पंतप्रधानांची जबाबदारी आहे.

(७) संसदेच्या उपक्रमांवर नियंत्रण:-

पंतप्रधान हा संसदेच्या लोकसभा या महत्त्वाच्या सभाग्रहात बहुमत असलेल्या पक्षाचा नेता असतो. त्यामुळे मंत्रिमंडळा बरोबरच कायदेमंडळाच्या कामकाजावर त्याचा प्रभाव नियंत्रण असते. संसदेत कोणते विधेयक मांडावयाचे याचा निर्णय पंतप्रधान घेतात. प्रसंगानुरूप लोकसभा विसर्जित करण्याचा सल्ला पंतप्रधान राष्ट्रपतीला देतो. थोडक्यात लोकसभेचे अस्तित्वच पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असल्याने खऱ्या अर्थाने तोच संस्थेचे नेतृत्व करतो.

(८) आणीबाणी विषयक अधिकार:-

राज्यघटनेच्या कलम ३५२,३५६ आणि ३६० नुसार अनुक्रमे राष्ट्रीय, विशिष्ट राज्यात व आर्थिक आणीबाणी लागू करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. परंतु हा अधिकार पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानेच वापरावयाचा असतो. म्हणून आणीबाणी विषयीचा अधिकार हा पंतप्रधानांनाच आहे.

(९) युद्धाची घोषणा व समाप्ती:-

संकटकाळात काही निर्णय घेण्याचा अधिकार पंतप्रधानांना आहे. देशावर परकीय आक्रमणाचा धोका निर्माण झाल्यास, युद्ध घोषित करणे व परिस्थितीचा आढावा घेऊन युद्ध समाप्त करणे. हा पंतप्रधानांचे अधिकार आहे. अर्थातच युद्धातील यश-अपयशाला आला पंतप्रधानांनाच जबाबदार धरले जाते.

(१०) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिनिधित्व:-

आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि संबंध याविषयी चा कारभार पाहण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालय असते. असे असले तरी भारताचे परराष्ट्र धोरण कसे असावे कोणत्या देशाशी कसे संबंध असावेत याचा निर्णय पंतप्रधानच घेतात. महत्त्वाच्या परिसरांमध्ये उदा. राष्ट्रकुल, सार्क इत्यादींमध्ये ते व्यक्तिश: देशाचे प्रतिनिधित्व करतात. जगातील अन्य राष्ट्रप्रमुखांशी व शासन प्रमुखांशी संपर्क ठेवणे, तसेच आंतरराष्ट्रीय प्रश्नावर आपल्या सरकारचे मत किंवा प्रतिक्रिया पंतप्रधानाच व्यक्त करतात.

(११) पुरस्कार प्रदान करणे:-

राष्ट्रनिर्मिती, राष्ट्रबांधणी व विविध क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण व असाधारण कामगिरी करणाऱ्या भारतीय नागरिकांना भारतरत्न, पद्मविभूषण, पद्मभूषण, पद्मश्री असे पुरस्कार दिले

जातात. त्यासाठी निवड समिती असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात या सर्वांवर पंतप्रधानांचा प्रभाव असतो. त्यांच्या सल्ल्यानेच हे पुरस्कार वितरित केले जातात.

(१२) पक्षनेता व पक्षावर नियंत्रण:-

पंतप्रधान ज्या पक्षाचा असतो, तो त्या पक्षाचा अध्यक्ष असतोच असे नाही. किंवा पक्षाध्यक्ष इतर कोणी असू शकतो. परंतु या पक्षावर पंतप्रधानाचे नियंत्रण असते. संपूर्ण देशाची सत्ता पंतप्रधानाच्या हातात असल्याने, पक्षाचे वर्चस्व वाढवणे, पुढील निवडणुकीसाठी पक्षाला तयार करणे, पक्ष कार्यकर्त्यांत चेतना निर्माण करणे हे पंतप्रधानांचे कार्य आहे. म्हणूनच तो पक्षाचा नेता असतो.तसेच जनतेचाही नेता असतो. शांततेच्या तसेच संकटाच्या काळात जनतेचे मनोधैर्य कायम राखणे व उंचावणे ही पंतप्रधानांची जबाबदारी आहे.

सारांश:-

अशा प्रकारे भारतीय संघराज्यात संसदीय पद्धतीत पंतप्रधान हाच सत्ताधारी प्रमुख आहे. अर्थात पंतप्रधान पदावर असलेल्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व एकाच पक्षाचे बहुमत इत्यादी घटकांमुळे या पदाच्या अधिकारात वाढ होत असते. उदा. सध्याचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या हातात अमर्याद सत्ता घेतलेली आहे. याउलट आघाडीचे किंवा अनेक पक्षांचे सरकार असेल तर पंतप्रधानांच्या अधिकारावर अनेक मर्यादा येतात.

आपली प्रगती तपासा :-

(१) पंतप्रधाना साठी घटनेने निश्चित केलेली पात्रता सांगा

(२) पंतप्रधानांचे अधिकार व कार्ये यावर सविस्तर लिहा.

(३) पंतप्रधान हा वास्तविक प्रमुख आहे हे विधान स्पष्ट करा.

केंद्रीय मंत्रिमंडळ

उद्दिष्टे

(१) धोरणाच्या निर्मितीत मंत्रिमंडळाची असलेली भूमिका अभ्यासणे.

(२) मंत्रिमंडळाच्या रचनेची माहिती करून घेणे.

(३) भारताच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाची वैशिष्टये आणि कार्ये यांचा अभ्यास करणे.

प्रस्तावना

भारतात संसदीय शासन पद्धती आहे. या शासन पद्धतीत एक घटनात्मक प्रमुख तर दुसरा सत्तेचा वास्तवात वापर करणारा वास्तववादी प्रमुख असे दोन प्रमुख असतात. भारतीय घटनेच्या ७४ व्या कलमानुसार राष्ट्रपतीला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली मंत्रिमंडळ असेल, अशी तरतूद आहे. ४४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार प्रधानमंत्री व मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक आहे. अर्थात मंत्रिमंडळाने दिलेला सल्ला राष्ट्रपती मान्य करण्यापूर्वी तो सल्ला पुनर्विचारासाठी मंत्रिमंडळाकडे पाठवू शकतात. परंतु तो पुन्हा कोणताही बदल न करता जसाचा तसा पुन्हा राष्ट्रपतींच्या मान्यतेसाठी पाठवल्यास तो राष्ट्रपतीला मान्य करावाच लागतो. या सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, संसदीय शासन प्रणालीत पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ अधिक शक्तिशाली आहे. देशाच्या सर्वच विकासासंबंधीची सर्व प्रकारचे धोरणे निश्चित करून, त्याची अंमलबजावणी करण्याची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांची असते.

पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळाचा प्रमुख आणि निर्माता असतो. मंत्रिमंडळाचे अस्तित्वही पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असते. पंतप्रधानाचा राजीनामा म्हणजे संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा राजीनामा असतो. म्हणून मंत्रिमंडळाची सर्व सत्ता पंतप्रधानाच्या हातात एकवटलेली असते. असे असले तरी या सर्व सत्तेचा कार्यक्षमतेने वापर करण्यासाठी मंत्रिमंडळाची निर्मिती केली जाते व मंत्रिमंडळात सत्तेचे वितरण केले जाते.

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची रचनाः-

केंद्रीय मंत्रिमंडळात पंतप्रधानांसह कॅबिनेट मंत्री व इतर मंत्र्यांचा समावेश होतो. पंतप्रधान व मंत्री यांची नियुक्ती करण्याचा घटनात्मक अधिकार राष्ट्रपतीला आहे, परंतु वास्तवात त्यांच्या या अधिकारावर काही मर्यादा आहेत. मंत्रिमंडळाच्या निर्मिती व रचनेसंबंधी महत्त्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे-

(१) **कॅबिनेट आणि मंत्रिमंडळः-** साधारणपणे कॅबिनेट (Cabinet) आणि मंत्रिमंडळ (Counicil of ministers) असे अधिकाराच्या दृष्टीने दोन विभाग आहेत. परंतु या दोन्ही विभागांना एकत्रित मंत्रिमंडळ असे म्हटले जाते. मंत्रिमंडळात पंतप्रधानांसह कॅबिनेट मंत्री, राज्यमंत्री, उपमंत्री या सर्वांचा समावेश होतो. अधिकाराच्या व जबाबदारीच्या दृष्टीने हे प्रकार पाडण्यात आले आहेत.

(अ) कॅबिनेट मंत्रीः- कॅबिनेट मंत्री हा त्या विशिष्ट खात्याचा प्रमुख मंत्री असतो. कॅबिनेटमध्ये अशा निवडक १५ ते २० मंत्र्यांचा समावेश होतो. हा मंत्रिमंडळाचा महत्त्वाचा भाग असतो. धोरण निर्मितीची जबाबदारी पंतप्रधानांसह कॅबिनेटची असते. मंत्री मंडळाचे सर्व अधिकार आणि सत्ता कॅबिनेट वापरत असते. पंतप्रधानाद्वारे मंत्री मंडळाच्या बैठकीसाठी कॅबिनेट मंत्र्यांना निमंत्रित केले जाते.

(ब) राज्यमंत्रीः- हे दुसऱ्या दर्जाचे मंत्री असतात. यातील काही मंत्र्यांना एखाद्या स्वतंत्र विभागाचे प्रभारी म्हणून नेमले जाते. तर काही कॅबिनेट मंत्र्यांना सहकार्य करण्याचे काम करतात. आवश्यकतेनुसार पंतप्रधान त्यांना मंत्री मंडळाच्या बैठकीसाठी निमंत्रित करतात.

(क) उपमंत्री :- हे तिस-या दर्जाचे मंत्री असतात. हे कोणत्याही विभागाचे प्रमुख किंवा प्रभारी नसतात. कॅबिनेट मंत्री व राज्यमंत्री यांना सहाय्य करण्याचे ते काम करतात.

मंत्रिमंडळात वरील तीन प्रकारच्या मंत्र्यांशिवाय संसदीय सचिव, स्थायी सचिव, अतिरिक्त सचिव व अधीक्षक याचीही पंतप्रधानांकडून नियुक्ती केली जाते. स्थायी सचिव, अतिरिक्त सचिव व अधीक्षक हे कायमस्वरूपी अधिकारी असतात. अशाप्रकारे मंत्रिमंडळात वरील सर्वांचा समावेश होत असला तरी कॅबिनेट व इतर सर्व यामध्ये अधिकार व सत्तेच्या बाबतीत विषम विभागणी केली असून कॅबिनेट अधिक शक्तिशाली आहे.

(२) **पंतप्रधानांची नियुक्तीः-** राज्यघटनेच्या कलम ७४ प्रमाणे राष्ट्रपती हे पंतप्रधानांची नियुक्ती करतात ही तरतूद आहे. परंतु प्रत्यक्षात असाधारण परिस्थिती शिवाय राष्ट्रपतींना आपल्या मर्जीप्रमाणे पंतप्रधानाची नियुक्ती करता येत नाही. तर लोकसभेमध्ये ज्या पक्षाचे बहुमत आहे, त्या पक्षाने निवडलेल्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून नेमणूक करणे राष्ट्रपतींवर बंधनकारक आहे. परंतु जेव्हा लोकसभेत कोणत्याच पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नाही किंवा काही पक्ष एकत्र येऊन बहुमत सिद्ध करण्याचा कोणी दावा करत नाही किंवा बहुमत सिद्ध करण्यास कोणत्याच पक्षाचा प्रतिसाद मिळत नाही, अशावेळी लोकसभेत सर्वाधिक जागा मिळवणाऱ्या पक्षाच्या नेत्याला किंवा आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धी नुसार राष्ट्रपती इतर कोणत्याही पक्षाच्या नेत्याला त्याच्या संमतीने पंतप्रधान पदावर नियुक्त करू शकतात.

(३) **कॅबिनेट मंत्री व इतर मंत्र्याची नियुक्ती:-** राज्यघटनेनुसार राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार इतर मंत्र्याची नियुक्ती करतात. याचाच अर्थ मंत्रिमंडळातील सर्व प्रकारच्या मंत्र्यांच्या नियुक्तीचा सर्व अधिकार पंतप्रधानाचा आहे. पंतप्रधान मंत्र्यांची यादी तयार करून राष्ट्रपतीला सादर करतात. त्यानुसार राष्ट्रपती त्यांनी घटनेप्रमाणे शपथ देऊन, त्यांची मंत्री म्हणून नियुक्ती करतात. राष्ट्रपतीला आपल्या मर्जीनुसार एकाही मंत्र्यांची नियुक्ती करता येत नाही. असे असले तरी मंत्र्यांची नियुक्ती करताना संकेतानुसार पंतप्रधान यांनाही काही मर्यादांचे पालन करावे लागते. उदा. निवडणूकपूर्व आघाडी असेल तर सर्व पक्षांना मंत्रिमंडळात प्रतिनिधित्व देणे, देशातील सर्व घटक राज्यांना प्रतिनिधित्व देणे, सामाजिक धार्मिक सलोख्यासाठी सर्व समाज घटकांना प्रतिनिधित्व मिळेल अशा पद्धतीने मंत्र्यांची निवड करावी लागते. असे संकेत पाळताना अनेक वेळा पंतप्रधानाची इच्छा असून एखाद्या व्यक्तीला मंत्रीपद देता येत नाही.

(४) **मंत्र्यांची पात्रता**:- मंत्र्यांची शैक्षणिक पात्रते संबंधी राज्य घटनेत स्पष्ट उल्लेख नाही. परंतु मंत्रिपदावर ज्या व्यक्तीशी निवड करावयाची आहे, ती संसदेच्या दोन्ही सभागृहा पैकी एका सभागृहाची सभासद असणे बंधनकारक आहे. अर्थात पंतप्रधान मंत्री पदावर अशा व्यक्तीचीही नियुक्ती करू शकतात की, जी या दोन्ही सभागृहाची सभासद नाही. परंतु अशा व्यक्तीला नियुक्त केले त्या तारखेपासून पुढील सहा महिन्यात दोन पैकी एका सभागृहाचे सभासदत्व मिळवणे बंधनकारक आहे. अन्यथा कालावधी संपताच त्याचे मंत्रीपद संपुष्टात येते. थोडक्यात संसदेच्या दोन्ही सभागृहा पैकी एका सभागृहाचे सभासद असणे हीच मंत्री पदासाठी पात्रता आहे. इतर कसोट्या कोणत्या असाव्यात हे पंतप्रधानावर अवलंबून आहे.

(५) **मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची संख्या**:- मंत्रिमंडळात किती सदस्य असावेत याबाबत निश्चितता नव्हती. परंतु २००३ मध्ये झालेल्या ९१ व्या घटनादुरुस्तीनुसार {७५(१क)} पंतप्रधान तसेच मंत्री यांची एकूण संख्या, लोकसभेतील एकूण सदस्यसंख्येच्या पंधरा टक्क्यांपेक्षा अधिक असणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

(६) **मंत्रिमंडळाचा कालावधी**:- राज्यघटनेच्या कलम ७५(२) नुसार "राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत मंत्री अधिकारपदे धारण करतील"असे स्पष्ट केले आहे. परंतु वास्तवात मंत्रिमंडळ हे संसदेला जबाबदार असते. म्हणून जोपर्यंत लोकसभेचा मंत्रिमंडळावर विश्वास आहे, तोपर्यंत मंत्रिमंडळ सत्तेवर असते. जर लोकसभेने मंत्रिमंडळावर अविश्वास दर्शक ठराव मंजूर केला तर मंत्रिमंडळाला मुदतपूर्व राजीनामा द्यावा लागतो. साधारण परिस्थितीत लोकसभेच्या कालावधी इतका म्हणजेच पाच वर्ष हा मंत्रिमंडळाचा कालावधी असतो. परंतु मंत्रिमंडळातील मंत्री यांचा कालावधी पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असतो.

(७) **खातेवाटप**:- कोणत्या खात्याचा कारभार कोणत्या मंत्र्याकडे सोपवावा याचा सर्व अधिकार पंतप्रधानांचा आहे. ते एका कॅबिनेट मंत्र्याकडे कडे एक किंवा अधिक खात्याचा पदभार देऊ शकतात. कार्यकाळ पूर्ण होण्यापूर्वी ते एखाद्या मंत्र्यांकडून एखाद्या खात्याचा पदभार काढून दुसऱ्या मंत्र्याकडे देऊ शकतात. थोडक्यात खाते वाटप करणे सर्वस्वी पंतप्रधानांच्या हातात असते.

(८) **वेतन व भत्ते**:- राज्यघटनेच्या कलम ७५(६) मध्ये स्पष्ट केले आहे की, "मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते संसद कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील त्या प्रमाणे असतील" थोडक्यात वेतन व भत्ते यासंबंधी संसदेला अधिकार दिलेले आहेत.

अशा प्रकारे केंद्रीय मंत्रिमंडळाची रचना असून केंद्रीय मंत्रिमंडळात सर्व शक्तिशाली पंतप्रधान हेच आहेत. असे असले तरी केंद्रीय मंत्रिमंडळावर संसदेचे नियंत्रण असते. पंतप्रधानांसह मंत्रिमंडळ घटनाबाह्य किंवा हुकूमशाही वृत्तीने काम करीत असेल तर त्यासंबंधी संसदेत सरकारला धारेवर धरले जाते. म्हणून घटनात्मक चौकटीचे पालन करूनच मंत्रिमंडळाला कार्य करावे लागते.

<u>आपली प्रगती तपासा</u>

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची रचना स्पष्ट करा.

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची वैशिष्टये:-

राष्ट्रपती,पंतप्रधान,मंत्रीमंडळ आणि संसद यांचा परस्पर संबंध असल्याने संसदीय शासन प्रणालीत केंद्रीय मंत्रिमंडळाची काही खास वैशिष्टये दिसून येतात. ती पुढीलप्रमाणे:-

(१) **पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळाचा प्रमुख व निर्माता:-** घटनात्मक तरतुदीनुसार राष्ट्रपती पंतप्रधानाची नियुक्ती करून त्याच्या सल्ल्याने इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतो. परंतु वास्तवात मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांच्या नियुक्तीचा सर्व अधिकार पंतप्रधानांनाच आहे. पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळाचा प्रमुख असतो. तोच मंत्रिमंडळाची निर्मिती व प्रत्येक मंत्र्यांची जबाबदारी निश्चित करतो. पंतप्रधानांचा राजीनामा हा संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा राजीनामा मानला जातो. मंत्रिमंडळातील सर्व मंत्र्यांना मार्गदर्शन करणे, योग्य त्या सूचना देणे, मंत्रिमंडळाच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे,आवश्यकता वाटल्यास एखाद्या मंत्र्यांचा राजीनामाही मागणे इत्यादी मार्गाने पंतप्रधान मंत्री मंडळावरील आपले वर्चस्व अबाधित ठेवतात.

(२) **संसदेचे सभासदत्व सक्तीचे:-** पंतप्रधानांसह सर्व प्रकारच्या मंत्र्यांना मंत्रिपदावर राहण्यासाठी संसदेच्या दोन पैकी एका सभागृहाचे सभासद होणे सक्तीचे आहे. मंत्रिपदावर नियुक्तीच्या वेळी संबंधित व्यक्ती सभासद नसेल तर सहा महिन्याच्या कालावधीच्या आत त्याला कोणत्यातरी एका सभागृहाचे सभासदत्व घ्यावेच लागते अन्यथा कालावधी संपताच त्याला राजीनामा द्यावा लागतो. थोडक्यात मंत्रिमंडळाचा सभासद हा संसदेचा सभासद असावाच लागतो.

(३) **संयुक्त जबाबदारी:-** संयुक्त जबाबदारी हे संसदीय शासनपद्धती चे महत्त्वाचे वैशिष्टच आहे. राज्यघटनेच्या कलम ७५(३) मध्ये "मंत्रिपरिषद लोकसभेला सामुदायिकपणे जबाबदार असेल'' असे स्पष्ट केले आहे.याचा अर्थ असा की, लोकसभेचा मंत्रिमंडळावर विश्वास आहे तोपर्यंत ते सत्तेवर राहील. जर लोकसभेने मंत्रिमंडळावर अविश्वास ठराव मंजूर केला तर सर्व मंत्रिमंडळाचा तो राजीनामा असेल. मग यातील मंत्री लोकसभेचे किंवा राज्यसभेचे असले तरी ते मंत्री पदावर राहू शकत नाहीत. दुसरे असे की, मंत्रिमंडळाने घेतलेला निर्णय सर्व मंत्री यांच्यावर बंधनकारक असतो. मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत निर्णय घेताना आपले विरोधी मत ते व्यक्त करू शकतात. परंतु अंतिमत: घेतलेला एखाद्या मंत्र्याला मान्य नसला तरी तो संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा निर्णय असल्याने तो त्याला मान्य करावाच लागतो. अन्यथा निर्णयाला विरोध करणाऱ्या मंत्र्यांला राजीनामा द्यावा लागतो किंवा पंतप्रधान अशा मंत्र्यांचा राजीनामा मागू शकतात. थोडक्यात मंत्रिमंडळाच्या निर्णयाला संसदेत व संसदेबाहेर पाठिंबा द्यावाच लागतो. तिसरे असे की सामुदायिक जबाबदारीच्या सिद्धांतानुसार एखाद्या मंत्री आपल्या कार्यासाठी एकटाच जबाबदार नसतो. तर त्यासाठी संपूर्ण मंत्रिमंडळ जबाबदार असते. उदा. एखादे सरकारी विधेयक लोकसभेत मंजूर झाले नाही तर ते विधेयक मांडणाऱ्या मंत्र्याचे ते

अपयश नसून ते संपूर्ण मंत्रिमंडळाचे अपयश आहे. अशावेळी संपूर्ण मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो यालाच सामुहिक जबाबदारीचे तत्व असे म्हणतात.

(४) **संसदेच्या बहुमताचे प्रतिनिधित्व:-** मंत्रिमंडळ हे संसदेचे नेतृत्व करते संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहात ज्या पक्षाला बहुमत मिळते त्या पक्षाच्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून राष्ट्रपती नियुक्ती करतात. अर्थात कोणत्याही पक्षाला बहुमत मिळाले नाही तर अनेक पक्षांची युती आघाडी करून बहुमत सिद्ध करावे लागते. म्हणजेच मंत्रिमंडळाच्या अस्तित्वासाठी बहुमत असणे आवश्यक आहे.त्याशिवाय मंत्रिमंडळ धोरणांची निर्मिती व त्यांची अंमलबजावणी करूच शकत नाही. याचा अर्थ असा की मंत्रिमंडळ हे संसदेतील बहुमताचे प्रतिनिधित्व करते.

(५) **गोपनीयता:-** सर्व मंत्रिमंडळातील बैठका तसेच कार्यवाही व निर्णय संबंधित गुप्तता पाळण्याचे बंधन मंत्र्यावर असते राष्ट्रपती मंत्र्यांना अधिकारपदग्रहण करण्यापूर्वी मंत्रिपदाची शपथ देतात. त्यात गुप्ततेच्या शक्तीचाही समावेश असतो राज्यघटनेच्या कलम ७५ (४) मध्ये तसा स्पष्ट उल्लेख आहे. या शपथेत असा उल्लेख आहे की,"..... संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला साथ होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कामे यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीज करून एरव्ही मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही.'' थोडक्यात मंत्र्यांच्या कामकाजा खेरीज इतर बाबीसंबंधी गुप्तता पाळणे मंत्र्यांवर बंधनकारक आहे.

<u>विचारधारेतील समानता:-</u>

संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहात ज्या पक्षाला बहुमत प्राप्त होते, त्याच पक्षाचे निवडून आलेले प्रतिनिधी मंत्रिमंडळात समाविष्ट केले जातात. प्रत्येक पक्षाची एक विचारधारा किंवा एक विचारसरणी असते. ती पक्षातील सर्वांना मान्य असते. म्हणून मंत्रिमंडळातील सर्व सभासद हे समान विचारधारेचे असतात. अनेक वेळा कोणत्याही पक्षाला बहुमत मिळाले नाही तर विविध विचारधारेचे राजकीय पक्ष एकत्र येऊन सरकार बनवितात. अशावेळी मंत्रिमंडळात विविध विचारधारेचे तर कधी परस्पर विरोधी विचारधारेचे पक्ष एकत्र येतात. अशावेळी यात समन्वय साधला नाही तर संघर्ष होतो. तो टाळण्यासाठी भिन्न विचार बाजूला ठेवून सर्वांना मान्य होतील अशा विचारांवर ते एकत्र येतात. त्या विचाराप्रमाणे धोरणे आखली जातात. यालाच 'किमान समान कार्यक्रम' असे म्हणतात. थोडक्यात सरकार एका पक्षाचे असो की अनेक पक्षांचे परंतु त्यांच्यात विचारधारेबाबत समानता असणे आवश्यक आहे.तरच मंत्रिमंडळ आपला घटनात्मक कार्यकाळ पूर्ण करू शकते.

अशाप्रकारे संसदीय शासन प्रणालीतील मंत्रिमंडळाची काही महत्त्वाची वैशिष्टये आहेत.

<u>आपली प्रगती तपासा</u>

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची वैशिष्टये कोणती?

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची कार्ये:-

राज्यघटनेनुसार कार्यकारी मंडळाचे घटनात्मक प्रमुख राष्ट्रपती असतात. त्यानुसार कार्यकारी मंडळाचे सर्व अधिकार राष्ट्रपतीला आहेत. परंतु प्रत्यक्षात हे सर्व अधिकार पंतप्रधानांना असून त्यांच्या सल्ल्यानेच राष्ट्रपतीला कार्यकारी मंडळाचे अधिकार वापरावयाचे आहेत. थोडक्यात मंत्रिमंडळाचा प्रमुख म्हणून पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली मंत्रिमंडळाचे कामकाज चालते. मंत्रिमंडळाची महत्त्वपूर्ण कार्य पुढील प्रमाणे.

१) **धोरण निर्धारित करण:–** भारताच्या अंतर्गत आणि बाह्य अशा सर्वच बाबींविषयी धोरण ठरवण्याचा अधिकार मंत्रिमंडळाचा आहे. उदा. आर्थिक विकास संबंधीचे धोरण, सामाजिक सलोख्या विषयक उद्योग, व्यापार, शिक्षण, बेरोजगारी निर्मूलन विषयक धोरण अशा अंतर्गत धोरणा शिवाय परराष्ट्र संबंधीची धोरणे, युद्ध, शांतता, देशांचे संरक्षण इत्यादी विषयी धोरण निश्चित करण्याचा अधिकार पंतप्रधानांसह मंत्रिमंडळाचा आहे. अर्थात या धोरणांना संसदेची मान्यता मिळवावी लागते. कारण संसदेत लोकांचे प्रतिनिधी असतात. थोडक्यात धोरणे मंत्रिमंडळ ठरवित असले तरी अशी धोरणे लोकाभिमुक असावीत याची मंत्रिमंडळाला काळजी घ्यावी लागते.

(२) **धोरणांची अंमलबजावणी:–** मंत्रिमंडळाने संसदेची मान्यता घेऊन निश्चित केलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे हे मंत्रिमंडळाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. धोरणांच्या अंमलबजावणीवरच त्या धोरणांचे यश-अपयश अवलंबून असते. केवळ धोरण चांगले असून चालत नाही, तर त्याची कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी अधिकारी वर्ग दुयम अधिकारी व सेवक वर्ग, विविध समित्या तयार करून त्यावर अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करणे धोरणानुसार त्यांची विविध खात्यात विभागणी करून, त्या खात्याच्या मंत्र्यासह त्यांच्या सहकारी मंत्री व कर्मचारी यांच्याकडे कार्यवाहीचे अधिकार देणे. इत्यादी कार्य मंत्रिमंडळाला करावी लागतात.

(३) **कायदे विषयक कार्ये:–** कायदा करणे हे संसदेचे म्हणजेच कायदे मंडळाचे कार्य आहे. असे असले तरी विधेयक तयार करणे ते संसदेत मांडणे इत्यादी कार्य संबंधित खात्याच्या मंत्री यानांच करावे लागते. धोरणाची कार्यवाही करण्यापूर्वी ती धोरणे संसदेत मंजूर करून घेणेहे मंत्रिमंडळाचे कार्य आहे याशिवाय संसदेचे अधिवेशन बोलाविणे, राष्ट्रपतींचे भाषण तयार करणे महत्त्वाचे म्हणजे संसद विसर्जित करण्याचा अधिकारही मंत्रिमंडळाला आहे.

(४) **अर्थविषयक कार्ये:–** देशाची अर्थव्यवस्था सक्षम करण्याची जबाबदारी मंत्रीमंडळाची आहे. त्यादृष्टीने आर्थिक धोरणे निश्चित करणे, अंदाजपत्रक तयार करून ते संसदेकडून मंजूर करून घेणे, विविध प्रकारचे कर निर्धारित करणे व त्यांची वसुली करणे, कर्जरोखे इत्यादी स्वरूपात पैसा उभारणे, परकीय चलन वाढविणे, उद्योग व्यापाराला चालना देणारी धोरणे आखणे इत्यादी अर्थविषयक कार्ये कार्यकारी मंडळाला करावी लागतात.

(५) **परस्पर सहकार्य व समन्वय:–** धोरण निश्चित करणे हे जसे मंत्रिमंडळाचे कार्य आहे, त्याचप्रमाणे त्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे हे सुद्धा मंत्रिमंडळाचे कार्य आहे. विशिष्ट धोरण हे विशिष्ट खात्याशी संबंधित असले तरी त्याच्या अंमलबजावणी वेळी त्याचा विविध खात्यांशी संबंधित येतो. म्हणून धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध खात्यांमध्ये तसेच संबंधित सर्व मंत्र्यामध्ये योग्य सहकार्य व समन्वय साधणे आवश्यक आहे. त्यासाठी कॅबिनेटला समन्वय समिती द्वारे महत्त्वाचे कार्य करावे लागते.

(६) **परराष्ट्र धोरण विषयक कार्ये:–** आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारण व आंतरराष्ट्रीय संबंध यांना महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे.आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणाऱ्या परिषदांमध्ये सहभाग घेणे,शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करणे, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मित्रराष्ट्र जोडणे, आंतरराष्ट्रीय करार व्यापार, तसेच युद्ध, युद्ध समाप्ती, शांतता इत्यादी प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे. इत्यादी कार्ये मंत्रिमंडळाला

करावी लागतात.यासाठी प्रामुख्याने पंतप्रधान, परराष्ट्र खाते, संरक्षण खाते विशेष पुढाकाराने कार्य करते.

(७) **राष्ट्रपतीला सल्ला:-** राज्यघटनेच्या कलम ७४ प्रमाणे राष्ट्रपतीला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली मंत्रिमंडळ असावे, अशी तरतूद आहे. त्यामुळे राष्ट्रपतीला सल्ला देणे, तसेच मंत्रिमंडळात होणाऱ्या निर्णयाची माहिती राष्ट्रपतीला देणे ही कामे मंत्री मंडळाच्या वतीने पंतप्रधानांना करावी लागतात. काही वेळेस राष्ट्रपती स्वत: एखाद्या विषयावर मंत्रिमंडळाचा सल्ला मागू शकतात. अर्थात मंत्रिमंडळाने दिलेला सल्ला मानने राष्ट्रपतीवर बंधनकारक आहे.

(८) **नियुक्ती विषयक कार्ये:-** विविध कार्यांच्या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी विविध अधिकारी व कर्मचारी यांची नियुक्ती करण्याचा अधिकार मंत्रिमंडळाला आहे. उदा. महालेखापाल, लष्करातील प्रमुख व्यक्ती, प्रशासकीय सेवा, उत्तीर्ण झालेले प्रथम वर्गाचे अधिकारी इत्यादी या अधिकाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेवरच शासनाची कार्यक्षमता ठरते.

(९) **घटक राज्य विषयक कार्ये:-** राज्यघटनेने संसदीय शासन प्रणाली स्वीकारली आहे, तशीच संघराज्य पद्धती स्वीकारली आहे. भारतातील संघराज्य पद्धती एकात्म स्वरूपाची आहे. राज्याचे मंत्रिमंडळे आपल्या क्षेत्रात स्वतंत्र असली तरी केंद्रीय मंत्रिमंडळाचे त्यावर वर्चस्व असते. राज्याच्या राज्यपालांची नेमणूक केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने राष्ट्रपती करतात. त्याद्वारे केंद्रीय मंत्रिमंडळाला राज्याच्या कारभारात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार मिळतो. आणीबाणीच्या काळात केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या आदेशाप्रमाणे राज्याच्या मंत्रिमंडळाना कार्य करावे लागते याशिवाय जिल्हाधिकारी व इतर वर्ग एकचे अधिकारी हे केंद्रीय सरकारचे अधिकारी असतात. थोडक्यात घटक राज्याच्या कारभारावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष नियंत्रण करण्याचे कार्य केंद्रीय मंत्रिमंडळाला करावे लागते.

(१०) **इतर कार्ये:-** वरील कार्याशिवाय विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना पुरस्कार देणे, उदा.पद्म, पद्मश्री, पद्मभूषण, पद्मविभूषण, भारतरत्न इत्यादी याशिवाय क्रीडा क्षेत्रातील उल्लेखनीय कामगिरीबद्दल अर्जुन पुरस्कार, खेलरत्न पुरस्कार इत्यादी विविध क्षेत्रात प्रावीण्य प्राप्त करण्यास युवावर्गाला व इतरांना प्रोत्साहन मिळावे हा त्यांचा मुख्य उद्देश आहे. याशिवाय अपराध्यांना क्षमा करणे किंवा शिक्षा कमी करण्यासंबंधी राष्ट्रपतींना शिफारस करणे, पर्यटनाला प्रोत्साहन देणे, आंतरराष्ट्रीय पर्यटनासाठी पर्यटन स्थळांचा विकास करणे, ऐतिहासिक वास्तू, स्थळे, लेणी इत्यादींचे संरक्षण करणे इत्यादी कार्य केंद्रीय मंत्रिमंडळाला करावी लागतात.

<u>सारांश</u> :-

भारतीय संसदीय शासन प्रणालीत घटनात्मक अधिकार राष्ट्राच्या घटनात्मक प्रमुख म्हणून राष्ट्रपतीला अधिकार असले तरी प्रत्यक्षात या अधिकारांचा वापर पंतप्रधान व त्याच्या मंत्रिमंडळाकडून केला जातो. मंत्रिमंडळ हे सामूहिक रीत्या संसदेला जबाबदार असते.तसेच मंत्रिमंडळाचे अस्तित्व पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असते, असे असले तरी कार्यकारी सत्तेचे विभाजन केल्याशिवाय त्यांची कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करता येणार नाही व हे सत्तेचे विकेंद्रीकरण व अंमलबजावणी करणारे केंद्रीय मंत्रिमंडळ हे महत्त्वाचे साधन आहे.

<u>आपली प्रगती तपासा</u>

प्रश्न:-

केंद्रीय मंत्रिमंडळाची कार्य स्पष्ट करा.

४.३ ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती

उद्दिष्टे:-

सदर प्रकरणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:-

(१) ७३ घटना दुरुस्ती ची उद्दिष्टे व आशय समजून घेणे.

(२) ७४ व्या घटना दुरुस्ती चा अभ्यास करणे.

(३) या दोन्ही घटना दुरुस्तीच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे.

७३ वी घटनादुरुस्ती

प्रस्तावना:-

भारतीय संविधानाच्या ३६८ व्या कलमाने भारतीय संसदेला भारतीय राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेत आजपर्यंत १०४ घटना दुरुस्त्या झालेल्या आहेत. आर्थिक आधारावर आरक्षणाचे विधेयक मंजूर करण्यासाठी आठ जानेवारी २०१९ रोजी लोकसभेत तर ९ जानेवारी २०१९ रोजी राज्यसभेत हे विधेयक मंजूर करण्यात आले. त्यासाठी कलम १५ व १६ मध्ये दुरुस्ती करण्यात आली आहे.

याच आधारावर १९९२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना शक्तिशाली करण्यासाठी व त्यांना घटनात्मक व कायदेशीर दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी १९९३ मध्ये ७३वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. संविधानाच्या दुसऱ्या भागातील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वातील कलम ४० मध्ये असे स्पष्ट केले आहे की,"राज्य हे ग्रामपंचायती संघटित करण्यासाठी उपाययोजना करील व त्यांना स्वराज्याचे मूळ घटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ करण्यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार बहाल करील.'' या कलमाच्या आधारानेच ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. राज्यघटनेत भाग-९ समाविष्ट करण्यात आला. त्यानुसार ७३ वी घटनादुरुस्तीतील काही महत्त्वपूर्ण तरतुदी पुढीलप्रमाणे:-

(१) ग्रामसभा:- कलम २४३ (A) या कलमानुसार ग्रामसभा स्थापन करणे, त्यांना अधिकार देणे. याशिवाय या कलमाने ग्रामसभेच्या जबाबदारीही निश्चित केल्या आहेत. या घटनादुरुस्तीने ग्रामसभेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे.

(२) पंचायत राज व्यवस्था:- कलम २४३ (B) नुसार तीनही स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा स्थापणेची तरतूद केली आहे.उदा. ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायत, तालुका स्तरावर पंचायत समिती व जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद. अर्थात महाराष्ट्रात अशी पद्धती यापूर्वीच म्हणजे १९६२ मध्येच लागू करण्यात आली होती.

(३) लोकांकडून लोकप्रतिनिधींची प्रत्यक्ष व प्रौढ व गुप्त मतदानाद्वारे निवड:- कलम २४३ (C) नुसार ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तीनही ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या लोकप्रतिनिधीची एक सदस्य मतदारसंघाद्वारे प्रत्यक्ष, प्रौढ, गुप्त मतदानाद्वारे निवड केली जाईल अशी तरतूद करण्यात आली आहे. ज्यामुळे सत्तेचे व अधिकारांचे विभाजन ग्रामीण पातळीपर्यंत होईल.

(४) राखीव जागांची तरतूद:-७३ व्या घटना दुरुस्ती पूर्वी ग्रामपंचायत व इतर दोन्ही स्तरावर महिला व मागासवर्गीय प्रतिनिधी निवडून आला नाही तर त्यांचा एकेक प्रतिनिधी स्वीकृत

केला जात असे. परंतु घटनादुरुस्तीनंतर कलम २४३(I) नुसार अनुसूचित जाती व जमाती यांना या तीनही स्तरावर त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्यात आले आहे. तसेच महिलांना तीनही स्तरावर एकूण निर्वाचित जागांपैकी १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आलेल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर या तीनही स्तरांवरील पदाधिकाऱ्यांच्या जागाही चक्राकार पद्धतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला यांना राखीव ठेवण्यात आलेल्या आहेत. यामुळे समाजातील सर्व घटकांना सत्ता व अधिकार क्षेत्रात सामावून घेतले जात आहे.

(५) कार्यकाळ:- ७३ व्या घटना दुरुस्ती पूर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यकाळ अनिश्चित होता दर पाच वर्षांनी निवडणुका व्हाव्यात असा संकेत असला तरी, स्थानिक स्वराज्य संस्था बाबत तो पाळला जात नसे. या संस्थांना सतत मुदतवाढ दिली जात असे.परंतु या घटनादुरुस्तीने कलम २४३(E) नुसार तीनही संस्थांवरील संस्थांचा सामान्य कार्यकाळ पाच वर्षाचा करण्याची तरतूद केली आहे. काही कारणांमुळे या संस्था मुदतपूर्व बरखास्त केल्या तर, कोणत्याही परिस्थितीत उर्वरित काळासाठी सहा महिन्याच्या आत निवडणुका घेणे राज्य शासनावर बंधनकारक केले आहे.

(६) पंचायत संस्थांची कार्ये:- २४३ (४(I) नुसार राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार विधिमंडळा द्वारे कायदे करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार दिले जातील अशी तरतूद आहे. राज्यघटनेच्या ११ व्या परिशिष्टात या कार्याची यादी दिलेली आहे.

(७) उत्पन्नाची साधने:- कलम २४३(H) नुसार कायद्याच्या मर्यादा सांभाळून विविध प्रकारचे कर आकारणे व त्यांची वसुली करणे व निधी गोळा करून त्यातून खर्च करण्याचा अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात आला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था आर्थिक दृष्टीने सक्षम होण्यास त्याची मदत होत आहे.

(८) राज्य वित्त आयोग:- राज्याच्या आर्थिक स्थितीचे परिक्षण करून शिफारशी करण्यासाठी राज्यपाला द्वारे वित्त आयोगाची स्थापना करण्याची तरतूद कलम २४३(I) मध्ये केलेली आहे

(९) निवडणूक आयोग:- पंचायत राज्यातील संस्थांच्या निवडणुका निर्धारित वेळेप्रमाणे व्हाव्यात, तसेच निवडणुका घेण्यासाठी आवश्यक ती सर्व कार्य व कार्यवाही करण्यासाठी २४३ (K) नुसार राज्य निवडणूक आयोगा संबंधित तरतुदी केल्या आहेत.

<u>सारांश:-</u>

अशाप्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे,समाजातील सर्व घटकांच्या लोकांचा राजकीय व्यवस्थेत सहभागी करून घेणे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारात पारदर्शकता आणणे इत्यादी उद्देशाने ७३ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाल्याने त्यासंबंधीच्या कायद्यांचे उल्लंघन करता येत नाही त्यामुळे या तरतुदींची कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी होत आहे.

<u>आपली प्रगती तपासा</u> :-

प्रश्न:-

(१) ७३ व्या घटना दुरुस्ती चे उद्देश व महत्त्व सांगा.

(२) ७३ व्या घटना दुरुस्ती ची सविस्तर माहिती लिहा.

७४ वी घटनादुरुस्ती

७३ वी घटनादुरुस्ती या उद्देशाने केली त्याच उद्देशाने ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली आहे. ७३ वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था संबंधी आहे. यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांचा समावेश होतो. तर ७४ वी घटनादुरुस्ती शहरी म्हणजेच नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संदर्भात आहे. लहान शहरातील नगरपालिका, महानगरपालिका,नगरपरिषद, नगरपंचायत, औद्योगिक नगर वसाहत, प्राधिकरण, कँटोन्मेंट बोर्ड इत्यादी या संस्थांच्या पारदर्शक कारभारासाठी, या संस्थांच्या आर्थिक स्थिरता, या संस्थांच्या निवडणुका व निवडणूक आयोग या संस्थांचा कार्यकाळ, त्यांच्या अधिकार संबंधीच्या तरतुदी, त्यांच्या उत्पन्नाचे साधनाबाबतच्या तरतुदी, या संस्थांमधील राखीव जागा, वित्त आयोग लेखापरीक्षण विषयक तरतुदी, तसेच निवडणूक आयोग आणि न्यायालयाच्या हस्तक्षेपास प्रतिबंध करणाऱ्या तरतुदी केलेल्या आहेत. ज्याप्रमाणे ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ज्या तरतुदी ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थासंबंधी केल्या आहेत त्याच तरतुदी ७४ व्या घटनादुरुस्तीने शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लागू केल्या आहेत व दोन्ही घटना दुरुस्तीचे उद्देशही समानच आहेत. साधारणपणे राज्यघटनेच्या कलम २४३(O) ते २४३(Z) आणि २४३(Z-A),२४३(Z-**B**),२४३(Z-G), या कलमांतर्गत शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था विषयी तरतुदी केलेल्या आहेत. तसेच सर्व संस्थांच्या कार्याविषयी ची यादी घटनेच्या १२ व्या परिशिष्टात नोंदवलेली आहे.

७४ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये शहरांच्या विकासासाठी तेथील नागरिकांना या संस्थांच्या माध्यमातून समाविष्ट केले आहे. व सत्ता व अधिकार यांच्या केंद्रीकरणाला चालना दिलेली आहे. तसेच शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कारभार पारदर्शक असावा, शहरांचा नियोजनबद्दल पद्धतीने विकास व्हावा, लोकशाही सक्षम व्हावी इत्यादी उद्देशाने ७४ वी घटनादुरुस्ती करून काही महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत. थोडक्यात ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती लोकशाही हे मजबूत करण्यासाठी, अधिकार व सत्तेचे विकेंद्रीकरण करुन प्रशासन लोकाभिमुख करण्यासाठी हे ऐतिहासिक पाऊल होते. त्याची प्रचिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षम कारभारावरून येते.

४.४ आपली प्रगती तपासा – प्रश्न

१) ७४ व्या घटना दुरुस्तीचा उद्देश स्पष्ट करा.

२) ७४ व्या घटना दुरुस्तीची थोडक्यात माहिती लिहा.

४.५ संदर्भ सूची

१. भा. ल. भोळे, स्थानिक स्वराज्य संस्था.

२. भोळे भा. ल., भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, २०१०.

२. डॉ. वा. भ. पाटील, भारतीय राज्यघटना, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, जून २०१२.

३. जाधव तुकाराम आणि शिरापूरकर महेश, भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध खंड १, युनिक ॲकॅडमी, पूणे २०११.

४. वराडकर र. घ. 'भारतीय शासन आणि राजकारण' निराली प्रकाशन पुणे, २०१६.

❖❖❖❖

५

संघराज्य प्रणालीचे बदलते स्वरूप

प्रकरणाची रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ भारतीय संघराज्याची वैशिष्टये

५.३ भारत - एकात्म शासन पद्धती

५.४ केंद्र - राज्य संबंध

५.५ केंद्र - राज्य संबंध : केंद्र शासनाचा विशेषाधिकार

५.६ घटक राज्यांची स्वायत्तता

५.७ सरावासाठी प्रश्न

५.८ संदर्भ सूची

५.१ भारतीय संघराज्य

उद्दिष्टे

या प्रकरणाच्या अभ्यासामुळे आपल्याला केंद्र-राज्य संबंधातील विविध पैलूंची माहिती होईल.

- शासनसंस्थांचे स्वरुप
- भारतीय संघराज्याचे स्वरुप
- राज्यघटनेतील केंद्र-राज्य यांच्यातील अधिकारांची विभागणी स्पश्ट होईल.
- आणिबाणीच्या काळातील केंद्र सरकारचे अधिकार
- राज्यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न
- केंद्र - राज्य संबंधातील बदलते प्रवाह

प्रस्तावना

साधारणपणे राजकीय व्यवस्थेचे दोन प्रकार आहेत. एक म्हणजे संघराज्य आणि दुसरा एकात्म शासन व्यवस्था होय. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, भारत कॅनडा ही संघराज्याची तर इंग्लंड हे एकात्म शासन पद्धतीचे उदाहरण आहे. एकात्म शासन पद्धतीमध्ये राज्यघटनेने सर्व सत्ता एकाच मध्यवर्ती सरकारकडे (केंद्र सरकार) सोपविलेली असते. केंद्रसरकार त्याच्या इच्छेनुसार प्रादेशिक सत्तेचे अधिकार कमी-जास्त करु शकते. याउलट संघराज्य व्यवस्थेत दुहेरी शासनव्यवस्था असते. एक म्हणजे केंद्र सरकार आणि त्याशिवाय घटक राज्यांची वेगळी शासनसंस्था असते. या दोन्ही शासनांमध्ये अधिकार विभागणी केलेली असते. संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र आणि राज्य सरकारांचा दर्जा समान असतो. कोणतेही शासन दुसऱ्यापेक्षा श्रेश्ठ नसते तर दोन शासनांमध्ये अधिकार विभागणी

करणारी राज्यघटना सर्वश्रेश्ठ असते. राज्याचा भौगोलिक आकार मोठा असेल आणि विविधता (उदा. जात, धर्म, वंश, संस्कृती, प्रदेश इ.) असेल तर संघराज्य व्यवस्था उपयुक्त ठरते. एखादी राज्यव्यवस्था संघराज्यात्मक आहे किंवा नाही हे खालील निकशांवरुन ठरवता येते.

१) केंद्र व राज्य अशी दुहेरी शासनव्यवस्था असणे.

२) केंद्र व राज्य यांच्यात अधिकारांची सुस्पश्ट अशी विभागणी असणे.

३) केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकार विभागणीची स्पश्ट नोंद असणारी लिखित राज्यघटना असणे.

४) केंद्र व राज्य यांच्यात तसेच राज्य विरुद्ध राज्य यांच्यात संघर्श निर्माण झाल्यास तो निवारण करणारी तटस्थ, निपक्ष न्याययंत्रणा असणे.

वरील निकश ज्या राज्यव्यवस्थेमध्ये दिसतात ती राज्यव्यवस्था संघराज्यात्मक व्यवस्था असते. संघराज्यात्मक व्यवस्थेचे दोन प्रकार आहेत.

१ केंद्रोत्सारी संघराज्य

२ केंद्राकर्शी संघराज्य

ज्या संघराज्य व्यवस्थेत केंद्राकडून राज्यनिर्मितीची प्रक्रिया घडते ती केंद्रोत्सारी संघराज्य व्यवस्था होय. शिवाय ज्या व्यवस्थेत अनेक राज्ये एकत्र येऊन मध्यवर्ती केंद्र सत्तेची निर्मिती करतात त्या व्यवस्थेला केंद्राकर्शी संघराज्य व्यवस्था म्हणता येईल. भारतात फाळणीजन्य परिस्थितीमुळे केंद्रोत्सारी पद्धतीचे संघराज्य निर्माण झाले आहे.

५.१ भारतीय संघराज्य व्यवस्था

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संघराज्यीय पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. भारतीय संघराज्य रचनेचे सर्वात ठळकपणे नजरेत भरणारे वैशिष्टय म्हणजे केंद्र शासनाचे प्राबल्य होय. भारतीय संघराज्याची रचना १९३५ च्या कायद्यावर आधारीत आहे. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळातील एकात्मतेला तडा देणा-या घटनांमुळे भारतीय संघराज्य वैशिष्टयपूर्ण ठरले आहे. भारतीय संघराज्याची वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

भारतीय संघराज्याची वैशिष्टये

राज्यांचा संघ :

भारताची शासनपद्धती संघराज्यात्मक असली तरी "भारत हे संघराज्य आहे" असा शब्दप्रयोग राज्यघटनेत आढळत नाही. उलट "भारत हा राज्यांचा संघ असेल" अशी तरतूद करण्यात आली आहे. कारण संघराज्यीय रचनेत राज्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार असतो. भारतात अशा प्रकारचा अधिकार राज्यांना नाही. थोडक्यात म्हणजे भारताचे संघराज्य केंद्रोत्सारी पद्धतीचे असून राष्ट्रांची एकता व सामर्थ्य यांना महत्व देणारे आहे.

सत्तेचे केंद्रीकरण :

भारताचे शासन संघराज्यात्मक असले तरी घटक राज्यांची स्वायत्तता मर्यादित आहे. घटक राज्यांच्या अधिकारांच्या तुलनेत केंद्रीय सरकारला अधिक प्रमाणात अधिकार आहेत. राज्याची रचना केंद्रीकरणाची नसली तरी प्रवृत्ती केंद्रीकरणाची आहे. आणिबाणीत तर संघराज्याचे रूपांतर एकात्म राज्यांत होते.

अधिकार विभागणी :

भारतात केंद्र सरकार आणि घटकराज्य सरकार यांच्यात अधिकारांची विभागणी करण्यात आली आहे. घटनेत त्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. त्यानुसार काही विषय केंद्राकडे (केंद्रसूची), काही विषय राज्यांकडे (राज्यसूची) व काही विषय दोहोंकडे (मध्यवर्ती सूची) सोपविण्यात आले आहेत. या अधिकार विभागणीत केंद्र सरकारला झुकते माप मिळाले आहे.

लिखीत व ताठर राज्यघटना :

भारतात केंद्र व घटकराज्य सरकार यांच्यात अधिकार विभागणी करण्यात आली असून राज्यघटनेने प्रत्येक सरकारचे अधिकार व क्षेत्र ठरवून दिले आहे. कोणत्याही सरकारला आपले अधिकार एकतर्फी वापरता येवू नयेत किंवा दुस-यांच्या अधिकारांवर अतिक्रमण करता येवू नये म्हणून लिखीत व ताठर राज्यघटना निर्माण करण्यात आली आहे.

स्वतंत्र न्यायमंडळ :

केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार किंवा दोन घटक राज्य सरकारांमध्ये अधिकार विषयक वाद निर्माण झाला तर न्यायनिवाडयासाठी स्वतंत्र न्यायमंडळाची तरतूद घटनेने केली आहे. आत्तापर्यंत ब-याच वेळा न्यायालयाने ही भूमिका यशस्वीरीत्या पार पाडली आहे.

एकच राज्यघटना :

अमेरिकेत संघराज्याची राज्यघटना व राज्य सरकारांची राज्यघटना वेगवेगळ्या आहेत. याउलट भारतात संपूर्ण देशाची व घटक राज्यांच्या वेगवेगळ्या राज्यघटना नाहीत. संपूर्ण देशासाठी विस्ताराने लिहिलेली एकच राज्यघटना असून केंद्र व राज्य सरकारचे स्वरूप अधिकार व कार्ये स्पष्ट केली आहेत.

दुहेरी नागरिकत्व नाही :

अमेरिकेच्या संघराज्यात प्रत्येक नागरिकाला दुहेरी नागरिकत्व देण्यात आले आहे. प्रत्येक व्यक्ती पहिल्यांदा घटक राज्याची नागरिक असते. भारताचे नागरिकत्व एकेरी स्वरूपाचे आहे. प्रत्येक व्यक्ती संपूर्ण देशाची नागरिक असते. भारतात घटकराज्यांच्या नागरित्वाची निराळी कल्पना नाही.

आणिबाणीत एकात्म राज्य :

भारतीय संघराज्याची कल्पना लवचिक स्वरूपाची आहे. शांततेच्या काळात भारत हे संघराज्य असते. तर आणिबाणीच्या काळांत मात्र ते एकात्म स्वरूपाचे असते. परकीय आक्रमण झाल्यास किंवा परकीय आक्रमणाची शक्यता निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती आणिबाणी जाहीर करू शकतात. तसेच घटक राज्यातील घटनात्मक यंत्रणा कोलमडल्यास राष्ट्रपती राजवटीची आणि आर्थिक आणिबाणीची तरतूद घटनेत अंतर्भूत आहे. आणिबाणीच्या परिस्थितीत केंद्र सरकारचे अधिकार मोठया प्रमाणात वाढतात. केंद्र सरकारच्या आज्ञा राज्य सरकारला मान्य कराव्या लागतात.

प्रबळ केंद्र सरकार :

केंद्र सरकारला राज्यांसाठी राखून ठेवलेल्या (राज्यसूची) विषयांत हस्तक्षेप करता येतो. त्या विषयासंबंधी कायदा करता येतो. घटक राज्याचा कार्यकारी अधिकारी असलेला राज्यपाल हा केंद्र सरकारचा दूत असतो. त्याच्यामार्फत राज्य सरकारचे नियंत्रण करता येणे शक्य असते.

घटक राज्यांना समान प्रतिनिधीत्व नाही :

अमेरिकेतील घटकराज्यांना सीनेटवर (वरीष्ठ सभागृह) समान प्रतिनिधीत्व देण्यात आले आहे. प्रत्येक घटकराज्याचे दोन प्रतिनिधी सीनेटवर निवडून पाठवले जातात. सीनेट प्रमाणेच राज्यसभा हे भारतीय संसदेचे वरीष्ठ सभागृह आहे. या सभागृहांत कोणत्या घटक राज्याचे किती प्रतिनिधी निवडून पाठवावेत हे राज्यघटनेने ठरवून दिलेले आहे. राज्यसभेवर घटक राज्यांना समान प्रतिनिधीत्व देण्यात आलेले नाही. उदा. महाराष्ट्राचे १९ सभासद तर गुजरातचे सभासद राज्यसभेत पाठविले जातात.

संसदेचे विशेष अधिकार :

भारताच्या संसदेला नवीन घटकराज्यांची निर्मिती करण्याचा, अस्तित्वात असलेले घटकराज्य नष्ट करण्याचा, घटकराज्याचे क्षेत्र कमी-अधिक करण्याचा अधिकार आहे. म्हणजेच घटकराज्यांचे अस्तित्व संसदेच्या निर्णयावर अवलंबून आहे. अर्थात अशा प्रकारचा बदल करताना मात्र घटनादुरूस्ती करणे आवश्यक असते.

भारताच्या संघराज्याची वरील वैशिष्टये अभ्यासल्यावर एक गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे भारतीय संघराज्य अमेरिकेच्या संघराज्याहून निराळे आहे. त्यामुळे भारताच्या संघराज्याला संघराज्य म्हणणे कितपत योग्य आहे असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. थोडक्यात भारतीय संघराज्य हे केंद्रोत्सारी आहे असे म्हणावे लागते.

'भारतात एकात्म शासनसंस्था आहे" :

जगातील कोणत्याही संघराज्यात्मक देशात विकेंद्रीकरणाची प्रवृत्ती आढळते. संघराज्य शासनपद्धतीत अशी सत्ताविभागणी आवश्यकही असते. परंतु भारतीय संघराज्यामध्ये रचनेकडे पाहिल्यास असे दिसते की भारतात केंद्रसत्ता प्रबळ आहे. केवळ आणिबाणीच्या परिस्थितीतच एकात्म शासन असते व इतर वेळी मात्र संघराज्यात्मक शासन असते हे म्हणणे पूर्णांशाने बरोबर नाही. भारतात केंद्र सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण झाले आहे या केंद्रीकरणाला अनेक घटनात्मक उपाययोजना तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील अनेक राजकीय प्रक्रिया कारणीभूत ठरल्या आहेत. त्यांचा पुढीलप्रमाणे वेध घेता येतो.

भारतीय घटनेने केलेली अधिकारांची विभागणी केंद्र शासनाला झुकते माप देणारी आहे. केंद्रसूचीत ९७ विषय, राज्यसूचीत ६६ तर समवर्तीसूचीत ४८ विषयांचा समावेश आहे. केंद्रसूचीवर केंद्र सरकारचे पूर्ण नियंत्रण आहे. शिवाय राज्यसभेच्या संमतीने केंद्र सरकार राज्यसूचीतील विषयांत हस्तक्षेप करू शकते. तसेच समवर्तीसूचीतील विषयांसंदर्भात केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यास केंद्राचाच कायदा प्रमाण मानला जातो. या तरतुदीने केंद्राचे पूर्ण प्राबल्य दिसून येते.

दोन या अधिक राज्यांनी जर असा ठराव केला की, एका विशिष्ट अधिकारासंबंधी संसदेने कायदा करावा. तर अशा वेळी संसद त्या विषयासंबंधी कायदे करू शकते. इतरही राज्य त्या कायद्याचा अंगिकार करू शकतात. मात्र अशा कायद्यात दुरूस्ती करणे संसदेच्याच अखत्यारीत असते.

आणिबाणीच्या काळात कोणत्याही अधिकार विषयासंबंधी कायदा करण्याची सत्ता संसदेला प्राप्त होते. आणिबाणी उठवल्यानंतर सहा महिने हे कायदे अस्तित्वात राहतात.

केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूची या तिन्ही सूचींमध्ये जे विषय अंतर्भूत केलेले नसतील ते सर्व उर्वरीत अधिकार किंवा शेषाधिकार घटनेने केंद्र शासनाला दिले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक वाटल्यास राज्यसूचीतील कोणत्याही विषयांवर संसदेला कायदा करता येतो.

राज्य सरकारने राज्यसूचीतील विषयासंबंधी केलेले काही कायदे राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवण्याचा अधिकार घटनेने राज्याच्या राज्यपालांस दिला आहे. राष्ट्रपती अशा कायद्यांना नकाराधिकार (Veto) वापरुन ते रद्द ठरवू शकतात. किंवा शिफारशीनिशी फेरविचारासाठी पाठवून देवू शकतात.

राज्याने आपली कार्यकारी सत्ता संसदीय कायद्यांचे पालन होईल अशा पद्धतीने वापरावी. अशा दृष्टीने केंद्र सरकार राज्य सरकारांना निर्देश देवू शकते.

केंद्रशासनाच्या कक्षेत येणा-या कोणत्याही बाबीचे प्रशासन करण्याची जबाबदारी राज्यशासनावर सोपविण्याचा अधिकार संविधानाने संघशासनाला दिला आहे.

परकीय आक्रमण किंवा बंडाळी यापासून राज्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी केंद्रसरकारची असते. राज्याची घटनात्मक यंत्रणा कोसळल्याच्या कारणावरून विशिष्ट राज्यांत राष्ट्रपती राजवट लावण्याचा अधिकार घटनेने केंद्र सरकारला दिला आहे.

आर्थिक अधिकारांच्या वाटणीतही केंद्र शासनाचेच पारडे जड आहे. राज्याची वित्तसाधने मर्यादित असल्यामुळे त्यांचा आर्थिक मदतीसाठी केंद्रशासनावर अवलंबून राहण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

आर्थिक आणिबाणी पुकारून राज्याची आर्थिक स्वायत्तता पूर्णपणे नष्ट करणे, केंद्रशासनाला शक्य असते.

देशातील कायदा व सुव्यवस्थेची अंतिम जबाबदारी केंद्र सरकारची आहे. त्यामुळे राज्याच्या अधिकार क्षेत्रांत आवश्यक तो हस्तक्षेप करण्याचे प्रचंड अधिकार केंद्रशासनाला लाभले आहेत.

अशाप्रकारे घटनेने केंद्र शासनाला कमालीचे वर्चस्व दिले असून राज्यांना केंद्राविरूद्ध कोणतेच संरक्षण दिलेले नाही. कायदेविषयक आणि प्रशासकीय अशा दोन्ही बाबतीत केंद्रसरकार वरचढ आहे. राज्यांना आखून दिलेल्या अधिकारक्षेत्राला कात्री लावण्याच्या अनेक शक्यता घटनेतच अंतर्भूत आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचाल पाहता त्या सर्व शक्यता (आर्थिक आणिबाणी वगळून) प्रत्यक्षात उतरल्या असून राज्यांची स्वायत्तता उत्तरोत्तर कमी झाली आहे.

उपयुक्त बाबींबरोबर प्रत्यक्ष व्यवहारांत केंद्र शासन वरचढ ठरण्यास आणखीही काही गोष्टी पूरक ठरल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१. घटना अंमलात आल्यानंतर अनेक वर्षे केंद्र व राज्य या दोन्ही पातळीवर एकच राजकीय पक्ष (कॉंग्रेस पक्ष) सत्तारूढ होता. केंद्र पातळीच्या तुलनेत राज्यपातळीवरील नेतृत्व जसजसे कमकुवत होत गेले. तसतसा केंद्र पातळीवरचा वरचढपणा वाढत गेला.

२. सामाजिक व आर्थिक नियोजन हा विषय जरी केंद्रसूचीत असला तरी १९५० साली केंद्रशासनाने नियोजन आयोगाची नियुक्ती केल्यापासून आयोगाचे अधिकार व कार्ये वाढतच गेली. आयोगाचे प्रत्यक्ष वर्चस्व जरी राज्यांच्या कारभारावर निर्माण झाले नसले तरी सुद्धा निरनिराळ्या परंपरांमुळे त्याचे महत्व वाढले आहे. नियोजन आयोगाच्या सूचनेनुसार १९५२ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषद स्थापन करण्यात आली. आणि नियोजन क्षेत्रातील सल्ला व

पुनर्विलोकन याविषयीचे सर्वोच्च अधिकार तिला देण्यात आले. या परिषदेत प्रधानमंत्री, सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री, नियोजन आयोगाचे सदस्य आणि कॅबिनेट केंद्रीय मंत्री यांचा सामावेश असतो. प्रत्येक राज्यात राज्य नियोजन मंडळ स्थापन करून त्यामार्फत नियोजन आयोग राज्यांच्या नियोजन आयोगांवर नियंत्रण ठेवतो. विकास योजनांच्या या उपक्रमांतून सत्तेचे अमाप केंद्रीकरण व केंद्र सरकारचे वर्चस्व निर्माण झाले आहे.

३. केंद्र व राज्य यांच्यातील आर्थिक संबंधाबाबत पंच म्हणून वित्त आयोग कार्यरत आहे. मात्र वित्त आयोगाच्या शिफारशीसुद्धा अनेक वेळा राज्यांवरती अन्याय करणा-याच असतात. अलिकडेच चंद्राबाबू नायडूंच्या नेतृत्वाखाली तेरा राज्यांची वित्त आयोगाच्या शिफारशीं संदर्भात जाहीरपणे बंडाचा पवित्रा घेतला आहे.

४. सामान्यत: संघराज्य रचना ताठर स्वरुपाची असते. परंतु भारतात मात्र घटनाकारांनी परिस्थितीनुसार रचना बदलण्याची तरतूद करून ठेवली आहे. त्यानुसार आणिबाणीच्या काळात इथे एकात्म शासनपद्धती अस्तित्वात येते. तसेच राज्यांची कार्यक्षेत्र बदलण्याचा नावे बदलण्याचा अधिकार केंद्र शासनाला आहे. घटनेतील या तरतूदींचा विचार केल्यास असे दिसते की, राज्य सरकारे म्हणजे भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या उपव्यवस्थाच (Sub-system) आहेत. घटनेने आखून दिलेल्या मर्यादांमध्ये राज्यांना आपला कारभार करावा लागतो.

५. भारतात प्रशासकीय रचनेत केंद्रीय लोकसेवा आयोग व राज्य लोकसेवा आयोग अशा दोन पातळया आहेतच शिवाय देशाची व्यवस्था सुरळीत चालावी या हेतूने घटनाकारांनी एका अखिल भारतीय सेवेचीही तरतूद केली आहे. (I.A.S.) (I.P.S.) सारख्या अधिका-यांची भरती अखिल भारतीय पातळीवरुन केली जाते. हे अधिकारी केंद्र शासनाच्याच नियंत्रणाखाली असतात. केंद्राच्या संमतीशिवाय या अधिका-यांवर कारवाई करता येत नाही.

६. संघराज्याच्या संदर्भात राज्यपालाची घटनेने ठरवून दिलेली भूमिका अनेक वेळा आक्षेपार्ह वाटते. राज्यपाल हा घटक राज्याचा घटनात्मक प्रमुख असणे अपेक्षित आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र तो केंद्र शासनाचा हस्तक असल्याचा अनुभव राज्यांना येतो. विशेषत: ज्या राज्यांत विरोधी पक्ष सत्तारूढ असतात. तेथे राज्यपालांची भूमिका संशयास्पद असते. केंद्रातील सत्ताधा-यांच्या इच्छेनुसार तो राज्य सरकार डळमळीत करू शकतो वा त्यांची अडवणूक करू शकतो.

वरील सर्व विवेचनांवरून असे लक्षात येते की, भारताचे संघराज्य संघराज्याच्या मूळ तत्वांपासून विचलित झाले आहे. भारतीय संघराज्यात केंद्रसत्ता अतिशय बलवान बनली आहे. के. पी. मुखर्जी यांना भारतीय संघराज्याचे वर्णन करताना ''भारतात एकात्म शासनसंस्था आहे'' असे म्हटले आहे. के. सी. व्हिअर यांच्या मते भारत हे संघराज्य नसून आभासात्मक संघराज्य आहे.

५.२ घटक राज्यांची स्वायत्तता

भारताने १९५० साली संघराज्यात्मक शासन पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरी भारतात केंद्रसत्ता प्रबळ असल्याने केंद्र राज्य संबंध सलोख्याचे, सहकार्याचे राहिलेले नाहीत. त्यांच्यात तणाव वा संघर्ष निर्माण झालेले दिसतात. केंद्र सरकारने वेळोवेळी राज्य सरकारच्या अधिकारांवर आक्रमण केलेले दिसते. पक्षहित, स्वार्थ यामुळे केंद्र सरकारने राज्य सरकारांची स्वायत्तता धोक्यात आणली. १९६७ नंतरच्या निवडणुकीनंतर घटक राज्यांची स्वायत्तता जपली जावी. तसेच त्यांच्या अधिकारांत वाढ व्हावी यासाठी काही समित्या नेमल्या गेल्या. त्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

राजमन्नार समिती :

१९६९ साली केंद्र राज्य संबंधातील तणाव, संघर्ष कमी करण्याच्या हेतूने तामिळनाडू शासनाने राजमन्नार समिती नियुक्त केली होती. या समितीने १९७१ साली आपला अहवाल सादर करून खालील शिफारशी केल्या.

१. पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली मुख्यमंत्री किंवा त्यांच्या प्रतिनिधींचा सामावेश असलेले आंतरराज्यीय मंडळ नेमण्यात यावे.

२. घटक राज्यांवर परिणाम करणारे कोणतेही विधेयक आंतरराज्य मंडळाच्या सल्ल्याशिवाय संसदेत मांडले जावू नये.

३. राज्यमंत्री मंडळाशी चर्चा, विचार विनीमय करूनच राज्यपालाची नेमणूक करण्यात यावी. राज्यपाल पदावर नेमणूक करण्यात आलेल्या व्यक्तीची दुस-या कोणत्याही पदावर पुन्हा नेमणूक करू नये. तसेच निवृत्तीनंतर राज्यपालांची इतर कोणत्याही पदावर नियुक्ती करू नये.

४. घटक राज्यांच्या कारभाराबाबत राष्ट्रपतींची राज्यपालांना कायम स्वरूपाच्या सूचना देण्याची तरतूद असावी.

५. केंद्र शासनाने आणिबाणी विषयक अधिकार काढून घेण्यात यावेत. त्यासाठी घटनेतील ३६५ वे कलम रद्द करावे.

६. राज्यपालांची मर्जी असेपर्यंत मंत्र्याने कारभार करावा ही घटनेतील कलम १६४ मधील तरतूद रद्द करण्यात यावी.

७. राज्यांच्या संमतीशिवाय केंद्र सरकारी सैन्य वा राखीव पोलीस राज्यांत पाठवू नयेत.

८. राज्यसभेवर घटक राज्यांना समान प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे.

९. केंद्रसूची व समवर्तीसूचीतील काही विषयांचा सामावेश राज्यसूचीत करावा.

१०. वित्त आयोग ही कायम यंत्रणा करण्यात यावी आणि घटक राज्यांनी केंद्रावर फारसे अवलंबून न राहता कार्य करता येईल अशा पद्धतीने उत्पन्नाच्या बाबी सुपूर्द कराव्यात.

११. घटक राज्यांच्या कक्षेत येणा-या सर्व विषयांसाठी घटक राज्यांची उच्च न्यायालये हीच अंतिम निर्णय देणारी न्यायालये असावीत. घटनेचा अर्थ लावण्याबाबतचे खटले मात्र सर्वोच्च न्यायालयाकडे सोपविण्यात यावेत.

अशाप्रकारे विविध सूचना राजमन्नार समितीने केल्या असल्या तरी त्या सर्वच योग्य व उपयुक्त आहेत असे म्हणता येत नाही. कारण राज्यांची स्वायत्तता, सत्ता कशी वाढविता येईल हाच एकमेव हेतू या समितीच्या शिफारशींप्रमाणे असलेला दिसतो.

१९७७ साली प. बंगाल सरकारने नेमलेल्या प्रशासकीय सुधारणा समितीने सुद्धा वरील प्रकारच्याच शिफारशी केल्या. शिवाय केंद्रासाठी व राज्यांसाठी स्वतंत्र लोकसेवा आयोग असावेत. अखिल भारतीय सेवा निर्माण करण्याचा राज्यसभेचा हक्क राज्यांच्या स्वायत्ततेला बाधा आणतो. म्हणून तो अधिकार रद्द करावा. अशी वेगळी शिफारस या समितीने केली होती. राजमन्नवार समितीने केलेल्या शिफारशींवर प्रसिद्ध कायदेपंडीत नानी पालखीवाला यांनी टीकात्मक भाष्य करताना या शिफारशींबाबत शंका उपस्थित केली होती.

याशिवाय २३ ऑगस्ट १९७७ मध्य अमृतसर येथील अकाली दलाच्या बैठकीत जो सुप्रसिद्ध आनंदपूरसाहेब प्रस्ताव स्वीकारण्यात आला त्यामध्ये सुद्धा केंद्र शासनाचे अधिकार मर्यादीत असावेत असे सुचविण्यात आले होते. केंद्राकडे परराष्ट्र, संरक्षण, दळणवळण, चलनव्यवस्था एवढेच विषय असावेत व बाकीचे सर्व घटकराज्यांकडे सोपविले जावेत अशी सूचना केली आहे. या प्रस्तावाचा विचार करण्यासाठी शासनाने सरकारीया आयोग नेमला. १९८३ साली या आयोगाने आपला अहवाल सरकारकडे सुपूर्त केला. या अहवालात घटक राज्यांच्या स्वायत्ततेबाबत सखोल विचार व परीक्षण करण्यात आले आहे. काही चांगल्या शिफारशींबरोबरच राज्यांवर अन्याय करणा-या शिफारशीसुद्धा सुचविण्यात आल्या आहेत. राज्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याबरोबरच सरकारीया आयोगाने केंद्र सरकार प्रबळ होण्याच्या दृष्टीने अनेक शिफारशी केल्या आहेत. वास्तविक केंद्र व राज्य संबंधासारख्या महत्वाच्या प्रश्नावर एका व्यक्तीचा आयोग नेमणे कितपत योग्य होते असा आक्षेप या प्रकरणी घेतला जातो. तसेच आपल्याला गैरसोयीच्या वाटण्या-या शिफारशी संसदेतील बहुमताच्या जोरावर फेटाळण्याचा प्रयत्न केंद्र शासनाने केला आहे तरीसुद्धा सरकारीया आयोगाच्या शिफारशी अतिशय मौलिक आहेत हे नाकारता येत नाही.

अलिकडच्या काळात केंद्रात संमिश्र आघडयांची सरकारे सत्तारूढ होत आहेत. तर दुस-या बाजूला भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचे वर्चस्व वाढत आहे. अनेक घटक राज्यांत प्रादेशिक पक्ष सत्तेवर आहेत तर तुलनेने केंद्र सरकार कमकुवत बनले आहे. परिणामी घटक राज्यांच्या स्वायत्ततेचा मुद्दा पुन्हा ऐरणीवर येत आहे. अलिकडच्या काळात चंद्राबाबू नायडूंच्या नेतृत्वाखाली सुमारे १३ राज्यांच्या मुख्यमंत्र्याची वित्त आयोगाच्या अन्यायी शिफारशीं संदर्भात बंड पुकारण्याचा इशारा दिला होता. ही गोष्ट केंद्र राज्य संबंधाच्या संदर्भात दुर्लक्षून चालणार नाही. थोडक्यात संघराज्य प्रणालीच्या खऱ्याखुऱ्या वाटचालीकडे येथून पुढे सुरुवात होणार हे निश्चित.

५.३ केंद्र व राज्य बदलते संबंध

केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकार विभागणीवरुन संघराज्याचे स्वरूप ठरत असते. भारतीय संघराज्यातही घटनेच्या अकराव्या भागात वैधानिक, १२ व्या भागात आर्थिक संबंधाची तरतूद केली आहे. ही अधिकारांची विभागणी करताना घटनाकारांनी सैद्धांतिक चौकटी डोळ्यासमोर न ठेवता आपल्या देशांतील परिस्थिती, अडचणी व समस्यांचे भान ठेवून स्वतंत्र पद्धती अवलंबली आहे. भारतात केंद्र सूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची अशा तीन भागांत केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंधावर अधिकार विभागणी करण्यात आली आहे. भारतातील केंद्र-राज्य संबंध पुढील प्रकारे अभ्यासता येतात.

वैधानिक संबंध :

संघसूची भारतीय संसदेला सबंध देशासाठी ज्या विषयासंबंधी कायदे करता येतात त्यांचा अंतर्भाव यात केला आहे. ते सहा गटात विभागता येतात.

१. आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीने सबंध संघराज्य हेच एक एकक असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधाशी निगडीत असलेले सर्व अधिकार विषय घटनाकारांनी संसदेच्या (संघसूचीत) अखत्यारीत ठेवले आहेत. उदा. परराष्ट्र धोरण, तह व करार, नागरीकत्व, आयात-निर्यात, संयुक्त राष्ट्रांशी संबंधीत बाबी इ.

२. संरक्षण विषयक अधिकारही संघशासनाच्याच कक्षेत मोडतात. कारण संपूर्ण राष्ट्राच्या दृष्टीने त्यांचे महत्व असते. उदा. संरक्षण, लष्कर, हत्यारे, बंदुका, दारूगोळे, लष्करी साहित्याचे कारखाने, अणुशक्ती, खनिजे, गुप्तचर खाते इ.

३. तिसऱ्या गटांत आंतरराज्य दळणवळणाशी संबंधीत बाबींचा सामावेश करता येईल. उदा. रेल्वे, राष्ट्रीय महामार्ग, जलमार्ग, किनाऱ्यावरील वाहतूक, बंदरे, व्यापारी, नौकानयनांचे प्रशिक्षण, हवाई वाहतूक, विमानतळ, पोस्ट व तार खाते, टेलिफोन व बिनतारी यंत्रणा, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी व इतर संदेशवहन प्रकार इ.

४. संपूर्ण संघराज्याच्या हितसंबंधावर ज्याचा परिणाम होतो अशा आर्थिक बाबींसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार संघाला आहे. उदा. आंतरराज्य व्यापार विनिमय, भारतीय रिझर्व बॅंक, चलन, विमा, राष्ट्रीय कर्जे, परदेशी कर्जे, चेक्स, कॉपी राईट, ट्रेडमार्क, वजने व मापे, तेल विहिरी, पेट्रोल इ.

५. पाचव्या गटांत स्वरूपत:च संघसूचीत समाविष्ट झालेल्या अधिकार विषयांचा अंतर्भाव करता येईल. उदा. केंद्रीय लोकसेवा आयोग, संघसेवा, राष्ट्रपती व राज्यपालाचे भत्ते व सवलती, हिशेब तपासणी, उच्च व सर्वोच्च न्यायालय, निर्वाचन मंडळ इ.

६. सहावा प्रकार उर्वरीत वा शेषाधिकारांचा करता येईल. राज्यसूची वा समवर्ती सूचीत ज्यांचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही असे सर्व विषय.

राज्यसूची :

राज्यसूचीतील बहुसंख्य विषय प्रादेशिक स्वरूपाचे व महत्वाचे आहेत. संघसूची व समवर्ती सूची या दोन्ही प्रदीर्घ व समावेशक असल्याने राज्यसूचीवर आपोआपच मर्यादा पडली. या सूचीन्वये राज्याला – सार्वजनिक सुव्यवस्था, पोलीस, कनिष्ठ न्यायालये, तुरूंग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता, विद्यापीठ, मादक पेये, धरणे, पाणीपुरवठा इ. बाबतीत कारभार पाहता येतो.

समवर्ती सूची :

संघ व राज्ये या दोहोंसाठी सामाईक असलेल्या या अधिकार सूचीत एम. व्ही. पायली यांनी ''संधीप्रकाश क्षेत्र'' म्हटले आहे. कारण उभयपातळीवरील निधीमंडळे त्यासंबंधी कायदे करू शकतात.

या सूचीचे तीन गटात वर्गीकरण करता येते.

१. पहिल्या गटात कायदा व सुव्यवस्थेशी निगडीत बाबी समाविष्ट करता येतील. उदा. फौजदारी कायदा व कार्यपद्धती, प्रतिबंधक स्थानबद्धता, लवाद व दिवाणी कामाची पद्धती, न्यायालयांची बेअदबी इ.

२. दुसऱ्या गटात व्यक्तीगत हक्कांविषयीच्या बाबी अंतर्भूत करता येतील. उदा. विवाह, घटस्फोट, अर्भके व अज्ञान मुले, मृत्यूपत्रे, मालमत्तेचे हस्तांतरण, खतपत्रे व दस्तऐवज यांची नोंद, दिवाळखोरी, विश्वस्त निधी इ.

३. तिसऱ्या गटात सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांतील बाबींचा अंतर्भाव करता येईल. उदा. नियोजन, व्यापारी व औद्योगिक मक्तेदारी, कामगार संघटना, मजूर समस्या, सामाजिक सुरक्षितता, विमा रोजगार इ.

समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार उभय सरकारांना असला तरी जेव्हा त्या कायद्यात विसंगती निर्माण होईल तेव्हा संघाचाच कायदा प्रमाण मानला जातो. तेथे राज्यांना फारसा वाव नाही. याशिवाय संविधानाने राज्यसूचीतील अन्य विषयांबाबतीत पुढीलप्रमाणे संघशासनाचे प्राबल्य प्रस्थापित केले आहे.

१. राष्ट्रीय हितासाठी राज्यसभेच्या निर्णयाने राज्यसूचीतील कोणत्याही विषयांवर केंद्राला कायदा करता येतो. (मुदत १ वर्ष)

२. आणिबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्यसूचीतील कोणत्याही बाबींसंबंधी विधीविधान करण्याची शक्ती संसदेला ३५० व्या कलमाने दिली आहे.

३. वरीलपैकी कोणत्याही कारणास्तव संसदेने राज्यसूचीतील केलेल्या कायद्यांची राज्यांनी त्यासंबंधी केलेले कायदे विसंगत असतील तर संसदेचे कायदे अधिक प्रभावी ठरतील. अनुच्छेद २५१.

४. दोन वा अधिक घटकराज्यांच्या संमतीने राज्यसूचीतील कोणत्याही विषयावर संघ त्या राज्यांसाठी कायदे करू शकतो.

५. आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी गरज भासल्यास संसद राजसूचीतील कोणत्याही विषयावर कायदा करू शकते. अनु. २५३.

६. राज्यसूचीतील अधिकार बाबींसंबधी राज्यविधीमंडळाने पारीत केलेली काही विधेयके राष्ट्रपती आपला अंतिम नकाराधिकार वापरून रद्द ठरवू शकतो.

संघराज्यातील सर्व तरतुदींचा संघ व राज्ये यांच्यातील वैधानिक संबंधांवर खूपच परिणाम झाला आहे. भारतीय संविधानाने जी वैधानिक अधिकारांची वाटणी संघ व राज्ये यांच्यात केली आहे ती बारकाईने तपासल्यास इथे अत्यंत सामर्थ्यशाली संघसत्ता निर्माण केलेली स्पष्टपणे आढळते. उघडपणे तर प्रचंड अधिकार तिला दिलेले आहेतच शिवाय प्रछत्र स्वरुपातही आपली इच्छा राज्यांवर लादण्याच्या संधी तिला संविधानकारांनी देवून ठेवल्या आहेत. राज्यसूचीतील अनेक बाबी अशा आहेत की ज्यातून शासनावरच्या फक्त जबाबदाऱ्याच वाढतात, अधिकार वाढत नाहीत आणि काही अशा आहेत की, ज्या राष्ट्रीयदृष्टया महत्वाच्या ठरवून संघशासन कोणत्याही क्षणी हिरावून घेवू शकते.

प्रशासकीय संबंध :

घटनेच्या अकराव्या भागातील दुसऱ्या प्रकरणांत केंद्र व राज्य यांच्यातील प्रशासकीय संबंध विशद केले आहेत.

भारतीय संविधानाने प्रशासकीय सत्तेच्या वाटणीबाबत पाच नियमांचा अवलंब केलेला आढळतो.

१. संघ शासनाची प्रशासकीय सत्ता त्याच्या विधीविषयक सत्तेशी समकक्ष असेल.

२. घटक राज्यांची विधीविषयक सत्ता यांच्या विधीविषयक सत्तेशी समकक्ष असेल. समवर्ती सूचीतील कोणत्याही विषयावर संसद कायदा करू शकते पण त्यांच्या अंमलबजावणीचा अधिकार मात्र घटक राज्यांकडेच असतो.

३. संघशासनाला आपली सत्ता राज्यसरकारला प्रदत्त करता येते.

४. संघशासन सुनिश्चितपणे संघीय कायदे अंमलात यावेत यादृष्टीने घटक राज्यांना प्रशासकीय संदर्भात मार्गदर्शन करू शकते.

५. संघशासन सर्वस्वी आपल्या अखत्यारीत असलेल्या बाबींशी संबंधीत असलेले कायदे अंमलात आणण्यासाठी राज्यशासनाला आदेश देवू शकते. संसदेचीही मान्यता संघशासनाला घ्यावी लागत नाही.

हे पाचही नियम केंद्राचे प्राबल्य निर्माण करतात. याशिवाय संघ व राज्यांतील प्रशासकीय संबंध निर्धारीत करणाऱ्या पुढील संविधानिक अनुच्छेदांचा या संदर्भात विचार केला जातो.

१. २५६ व्या कलमानुसार संसदेने वा राज्याने केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी सुकर व्हावी म्हणून संघशासन राज्यांना मार्गदर्शन करू शकते.

२. २५७ व्या कलमांनुसार प्रत्येक राज्याची शासनशक्ती अशा प्रकारे वापरली जाईल की त्यायोगे संघसत्तेच्या शासनशक्तीच्या वापराला प्रत्यवाय वा बाधा येणार नाही. यादृष्टीने आवश्यक ते निर्देश संघसत्ता राज्यांना देवू शकेल. उदा. रेल्वेमार्गांची देखभाल.

३. २५६ व्या अनुच्छेदानुसार संघाच्या कक्षेत येणाऱ्या कोणत्याही बाबींसंबंधीची कार्ये संघशासन राज्यशासनावर व त्यांच्या अधिकाऱ्यांवर सोपवू शकते. संघीय कायदा राबविण्यासाठी आवश्यक तो प्राधिकार व शक्ती राज्यशासनाला वा संबंधीत अधिकारी वा प्राधिकरण यांना प्रदान करता येतात. त्यासाठी लागणारा जादा खर्चही दिला जातो.

४. अनुच्छेद २६२ नुसार संसदेला कायद्याद्वारे कोणत्याही आंतरराज्यीय नदीच्या पाण्याचा वापर, वाटा किंवा त्यावरील नियंत्रण याबाबतच्या कोणत्याही तंटयाच्या वा तक्रारीच्या निवाडयाची तरतूद करता येईल. अशा तंटयाबाबत सर्वोच्च अथवा अन्य न्यायालच अधिकारीता वापरू शकणार नाही. अशी व्यवस्थाही संसदेस कायद्याद्वारे करता येईल.

५. २६७ व्या कलमानुसार राज्याराज्यांत उद्भवलेल्या तंटयाबाबत सल्ला देणे, शिफारशी करणे इ. कामांसाठी राष्ट्रपती आंतरराज्य परिषद नेमू शकतो. तिची रचना, स्वरूप, कामे तो आदेशाद्वारे ठरवू शकतो.

६. अनुच्छेद ३१२ नुसार राज्यसभा अखिल भारतीय सेना राष्ट्रहितार्थ आवश्यक वा समायोजित ठरवू शकते. या सेवांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगामार्फत भरती करुन त्यांची नेमणूक राज्य शासनयंत्रणेत केली जाते. त्याचे वेतन व वर्ग संघशासन निश्चित करणे. मात्र ही देण्याचे कार्य राज्य करते. त्यांच्याविरूद्ध शिस्तभंगाची कारवाईच्या सल्ल्याने संघसरकारचे गृहमंत्रालयच करू शकते.

७. ३५५ व्या कलमानुसार परचक्र व अशांतता यापासून प्रत्येक राज्याचे संरक्षण करणे व प्रत्येक राज्याचे शासन संविधानानुसार चालवले जाईल याची खात्री करून घेणे संघ शासनाचे कर्तव्य असेल.

८. ३५६ व्या अनुच्छेदानुसार राष्ट्रपती राज्यांवर ''संविधानिक यंत्रणा कोसळली आहे'' अशा निमित्ताने आणिबाणी लादू शकतो. संघशासनाने पाठवलेल्या सूचना व मार्गदर्शन राज्यशासनाने पाळलेच पाहिजे. त्यात कुचराई करणाऱ्या विरूद्ध शिक्षेचा अधिकार राष्ट्रपतींस आहे.

या संविधानातील या सर्व उपबंधांचा स्पष्ट अर्थ असा की, प्रशासकीय बाबतीत संघाचा अधिकार राज्यांच्या तुलनेत प्रचंड मोठा आहे.

आर्थिक संबंध :

संघ व राज्य या दोहोंना स्वतंत्र व स्वायत्त अर्थसाधने उपलब्ध नसतील तर संघराज्यातील इतर अधिकार विभागणीला काहीच अर्थ राहणार नाही. म्हणून संघराज्याच्या दृष्टीने या दोन

पात∞यांवरील आर्थिक संबंध लक्षात घेणे आवश्यक असते. संविधानात १२ व्या भागात या संबंधीचे विवेचन आहे.

१. काही कर लावणे व वसूल करणे राज्य शासनाच्या कक्षेत असते. उदा. जमीन महसूल, राज्यात बनलेली मादक पेये, स्थानिक मालावरील कर, वृत्तपत्र वगळता अन्य जाहिरातींवरील कर, वाहन कर, व्यवसाय कर, डोईपट्टी, चैनीच्या वस्तूंवरील कर इ.

२. काही कर संघशासन लावते व वसूल करते. उदा. शेतजमिनी वगळता अन्य संपत्तीच्या उत्तराधिकाराबाबतची शुल्के, रेल्वे, समुद्र वा हवाई मार्गे नेल्या जाणाऱ्या मालांवरील वा उतारूंवरील सोफा कर, रेल्वेप्रवासभाडी व वाहतूक यावरील कर.

३. काही कर संघशासन लावते व वसूल करते. मात्र त्यांचे संघ व राज्यात वितरण केले जाते. उदा. शेती उत्पन्नाहून अन्य उत्पन्नावरील कर.

४. काही शुल्के संघशासन लावते पण त्यांची वसूली व विनीयोजन राज्यशासन करते. उदा. औषधे व प्रसाधन साधनांवरील अबकारी शुल्क.

५. काही कर लावणे, वसूल करणे व विनीयोजन करणे संघाच्याच अधिकारांत असते. उदा. रेल्वे, टपाल व तार, दूरध्वनी, परकीय चलन, नाणी, आयकर, लॉटरी, रिझर्व बॅक इ.

६. संघराज्य क्षेत्र व संघीय परीलाभ यांत टाकावयाच्या रकमा वगळून बाकीचे आयकराचे उत्पन्न संघ व राज्य यांच्यात, वेगवेग∞या राज्यांत वाटण्याचा राष्ट्रपतीस अधिकार असून वित्त आयोगाच्या सल्ल्याने तो हा अधिकार वापरीत असतो.

७. आर्थिक संबंधाबाबत संघशासनाकडून राज्यास मिळणारा आर्थिक मदतीचा व अनुदानांचा निर्देश करावा लागेल. कारण अशा साह्याखेरीज राज्ये कारभार करूच शकत नाहीत.

८. संचित निधीच्या तारणावर संसदेच्या कायद्याने घालून दिलेल्या मर्यादित पैसे उधार घेण्याची शक्ती संघशासनास आहे राज्यशासनाने देशांतर्गतच पैसे उधार घेवू शकतात. आधीच्या कर्जाची परतफेड होण्यापूर्वी संघशासनाच्या परवानगीवाचून नवी कर्जे राज्यांना कर्ज दिले जावू शकते.

९. राज्याने आपले हिशोब कोणत्या प्रकारे ठेवावेत हे नियंत्रण व महालेखापाल ठरवून देतो.

१०. करांच्या उत्पन्नाची संघ व राज्ये यांच्यात वाटणी, अनुदानामागील तत्वे व राष्ट्रपतीने विचारलेल्या अन्य बाबी इ. संबंधी सल्ला देण्यासाठी वित्तआयोग असतो.

आर्थिक संबंधातही झुकते माप केंद्रालाच आहे. राज्यांची आयसाधने कमालीची मर्यादीत असल्याने त्यांना केंद्रावर अवलंबून रहावे लागते. वित्त आयोगामुळे तर भारताची संघराज्य रचनाच धोक्यात येवू शकते. संघसरकार विरोधी पक्षीय राज्यांना सापत्नभावाची वागणूक देवून आर्थिक आणिबाणी घोषीत करू शकतो.

केंद्र-राज्य संबंधाबाबत केंद्र शासनाचा विशेषाधिकार

ज्या विषयांचा स्पष्ट उल्लेख केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूचीत करण्यात आलेला नाही अशा विषयांना शेषाधिकार म्हणतात. भारतात हा शेषाधिकार केंद्र शासनाने दिला आहे. घटना कर्त्यांनी अत्यंत सावधानतेने व विचारपूर्वक विषयांची सूची केली असली तरी भविष्यकाळांत बदलत्या परिस्थितीत कोणकोणते नवे प्रश्न निर्माण होतात त्यासंबंधीचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. तशा प्रकारची तरतूद घटनेच्या २४८ व्या कलमात करण्यात आली आहे.

राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार :

राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करण्याचा अधिकार जरी राज्यविधीमंडळाला असला तरी काही विशेष परिस्थितीत भारतीय संसदेला राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करता येतात. घटनेच्या २४९ व्या कलमानुसार राज्यसभेच्या विशेष परवानगीने राष्ट्रीय हिताच्या संदर्भात महत्वाच्या विषयावर संसद कायदा करू शकते. आणिबाणीच्या काळातही संसदेला राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदा करता येतो. मात्र तो आणिबाणीनंतर सहा महिन्यांपर्यंतच लागू राहतो. घटनेच्या २३२ व्या कलमानुसार घटक राज्यांची विनंती केल्यास संसद संबंधीत राज्यांसाठी कायदे करू शकते. तसेच २५३ व्या कलमानुसार परराष्ट्रांशी करार, तह करताना संसद राज्यसूचीतील विषयांत हस्तक्षेप करू शकते. राज्यातील राष्ट्रपती राजवटीच्या काळात संसद राज्यासाठी कायदा करू शकते.

घटक राज्यांच्या उत्पन्नाच्या बाबी :

घटक राज्यांना जमीन महसूल, शेती उत्पन्नावरील कर, शेतजमिनीच्या मालमत्तेवरील वारसा कर, जमिनी व इमारतीवरील कर, विजेवरील कर, खाणकामासंबंधीचे कर, चैनीच्या वस्तूंवरील कर, रस्ते व अंतर्गत जलवाहतुकीवरील कर, करमणूक कर, जुगारावरील कर, पशूवरील कर इ. बाबींपासून उत्पन्न मिळते. तसेच केंद्र शासनाचे कर राज्य सरकार गोळा करते व नंतर त्यातील वाटा केंद्राकडून घेत असते.

वित्त आयोगाची रचना व कार्ये

भारतीय राज्यघटनेच्या २८० व्या कलमानुसार वित्त आयोगाची तरतूद करण्यात आली आहे. घटनेचा अंमल सुरू झाल्यानंतर दोन वर्षांच्या काळात आणि त्यानंतर दर पाच वर्षांनी किंवा राष्ट्रपतींस आवश्यक वाटेल तेव्हा राष्ट्रपती वित्त आयोगाची नेमणूक करू शकतात. वित्त आयोगाच्या अध्यक्षाची व चार सदस्यांची नियुक्ती राष्ट्रपतींकडून केली जाते. घटनेतील तत्वानुसार केंद्र व राज्य यांच्यातील उत्पन्नाची वाटणी ठरवणे, भारताच्या संचित निधीतून घटक राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाची तत्वे ठरविणे, राष्ट्राची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी राष्ट्रपतींना सल्ला देणे इ. कार्ये वित्त आयोगाला करावी लागतात.

५.४ सरावासाठी प्रश्न

१. भारतीय संघराज्याची प्रमुख वैशिश्टये स्पष्ट करा.

२. ''भारतीय संघराज्य केंद्र प्रधान संघराज्य आहे'' - चर्चा करा.

३. भारतीय संघराज्यातील केंद्र - राज्य संबंध स्पष्ट करा.

४. भारतीय संघराज्याची घटनात्मक तरतूद व स्वरुप यांची चर्चा करा.

५. घटक राज्यांची स्वायत्तता - टिपण लिहा.

५.५ संदर्भ सूची

१) भोळे भा.ल., भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर

२) पाटील बी. बी., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

३) जाधव तुकाराम आणि शिरापूरकर महेश, भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध खंड १, युनिक ॲकॅदमी, पुणे, २०११

४) नवलगुंदकर शं. ना., भारतीय गणराज्याचे शासन, निराली प्रकाशन, पुणे

५) वराडकर र. घ., भारतीय शासन आणि राजकारण, निराली प्रकाशन, पुणे, २०१६

❖❖❖❖

पक्षीय राजकारण आणि निवडणुका

प्रकरणाची रचना –

६.१. राष्ट्रीय पक्ष

६.२. प्रादेशिक पक्ष

६.३. १९८९ नंतरच्या निवडणुकीतील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या कामगिरीचे विश्लेषण

६.४ सरावासाठी प्रश्न

६.५ संदर्भसूची

६.१ राजकीय पक्ष

प्रस्तावना

आजच्या काळातील लोकशाही राज्यव्यवस्थेत राजकीय पक्ष हे अभिन्न अंग बनले आहे. राजकीय पक्ष जनतेच्या इच्छा आकांक्षा व मागण्या सुसंघटित करण्याचे कार्य करतात. राजकीय पक्ष विशिष्ट विचार प्रणाली किंवा कार्यक्रम घेऊन लोकांपुढे जातात. लोकांना जी विचारप्रणाली किंवा कार्यक्रम आवडला त्या पक्षाला पाठिंबा देतात. राजकीय पक्षांच्या विविध उपक्रमात कोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून लोक क्रियाशील होतात. म्हणून लोकांच्या राजकीय सहभागावर प्रभाव टाकणारा सर्वात मोठा महत्त्वाचा घटक राजकीय पक्ष असतो. राजकीय पक्षामुळे लोकांना राजकीय शिक्षण मिळते.

लोकशाहीत निवडणूक प्रक्रियेला खूप महत्त्व असते. निवडणुकीत उमेदवार उभे करून जनतेची मते आपल्या पक्षाच्या उमेदवाराला अधिकाधिक मिळवण्यासाठी राजकीय पक्ष प्रचार यंत्रणा उभारतात. जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून आपले उमेदवार निवडून आणून शासनसत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात. संसदीय शासन व्यवस्थेत तर सत्ताधारी पक्षाच्या प्रमाणेच विरोधी पक्षालाही महत्त्वाचे स्थान असते. विरोधी पक्ष सत्तारूढ पक्षाच्या राज्य कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतो. राजकीय पक्षांचा सनदशीर मार्गावर विश्वास असतो. सत्ता प्राप्त करण्यासाठी निवडणुकीत सहभाग सत्ता प्राप्त केल्यानंतर राज्य राज्यकारभार सांभाळण्याचे कार्य तसेच विरोधी पक्ष म्हणून सत्तारूढ पक्षाला विरोध करण्याचे कार्य किंवा सत्तारूढ पक्षाला नियंत्रित करण्याचे कार्य तसेच आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणाच्या प्रचार-प्रसाराचे कार्य इत्यादी सर्व कार्य राजकीय पक्ष संविधानिक मार्गाने करण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

राजकीय पक्ष: व्याख्या व अर्थ

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांनी राजकीय पक्षाचा अर्थ वेगवेगळ्या प्रकारे स्पष्ट केला आहे. सोळाव्या शतकापर्यंत 'राजकीय पक्ष' हा शब्द वापरला जात नव्हता बोलींग ब्रोक यांनी अठराव्या शतकात राजकीय पक्ष संबंधी केलेले लिखाण हे राजकीय पक्ष संबंधीचे लिखाण होय. त्यानंतर आधुनिक काळात राजकीय पक्षाचा अभ्यास हा महत्त्वाचा अभ्यास विषय बनला. हयुम, एडमंड बर्क, रॉबर्ट मिकेल्स, मॉरिस दुवर्जर व वुमन यांनी यासंबंधी अभ्यासपूर्व लिखाण केले.

राजकीय पक्षासंबंधी काही विचारवंतांच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

१) एडमंड बर्क यांच्या मते, "सर्वांना मान्य अशा विशिष्ट तत्त्वानुसार संघटित रित्या प्रयत्न करून राष्ट्रांचे हितसंबंध हितसंवर्धन करण्याच्या हेतूने एकत्र आलेल्या व्यक्तींची संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष होय.''

२) गेटेल यांच्या मते, "अधिक व्यापक व सर्वसमावेशक स्वरूपात लोकमत तयार करून शासकीय पातळीवर ते प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य करणारा गट म्हणजे राजकीय पक्ष होय.''

३) सारतोरी यांच्या मते, "राजकीय पक्ष म्हणजे जो निवडणुकीत उभा राहतो व सार्वजनिक पदासाठी निवडणुकीच्या माध्यमातून उमेदवार निवडून आणण्यास समर्थ असतो असा गट होय.''

वरील व्याख्यान वरून आपल्याला असे म्हणता येईल की राजकीय पक्ष म्हणजे असा गट जो की सार्वजनिक हिताच्या पूर्तीसाठी सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करत असतो. या गटात एकत्र येणारे लोक विविध हितसंबंधाचे असू शकतात. मात्र सार्वजनिक क्षेत्राच्या बाबतीत त्यांचा समान दृष्टीकोन असतो. असे समान दृष्टी असलेले लोक एकत्र येतात आणि आपली समान ध्येयधोरणे अमलात आणण्याच्या दृष्टीने सत्ता ताब्यात घेण्यासाठी किंवा त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आपल्यापेक्षा भिन्न मते धारण करणाऱ्या गटांशी स्पर्धा करतात. राजकीय पक्षाचा मुख्य उद्देश संविधानिक मार्गाने सत्ता प्राप्त करून आपली ध्येय-धोरणे शासनाची ध्येय-धोरणे म्हणून अमलात आणण्याचा प्रयत्न करतात.

भारतीय पक्ष पद्धतीची वैशिष्ट्ये

भारतात ब्रिटिश राजवटीत ज्याप्रमाणे संसदीय शासन पद्धती व संघराज्य राज्य व्यवस्थेचा विकास होत गेला त्याप्रमाणे पक्ष पद्धतीला सुद्धा निश्चित आकार येत गेला. भारतीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप पाश्चात्त्य व साम्यवादी पक्ष पद्धती होऊन वेगळे आहे. कारण भारतीय पक्ष पद्धतीला येथील समाजाच्या प्रदेश, भाषा, धर्म, जाती इत्यादी विभिन्नतेची पार्श्वभूमी आहे. ब्रिटिश साम्राज्याच्या जोखडातून मुक्त होण्यासाठी राष्ट्रीय काँग्रेसने राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत दिलेले योगदान यामुळे विसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात काँग्रेस पक्ष आपला प्रभाव टिकवून ठेवू शकला. विसाव्या शतकाच्या शेवटी काँग्रेस पक्षाला भारतीय जनता पक्षाकडून मोठे आव्हान उभे केले गेले. म्हणूनच काळाच्या ओघात भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप सातत्याने बदलत असलेले दिसते. कधी काँग्रेसचे एकमुखी वर्चस्व असलेली एक-प्रबळ-पक्ष-पद्धती तर कधी प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव असलेली पक्षपद्धती तर कधीही व्दिपक्षपद्धती कडे वाटचाल करत असलेली पक्षपद्धती असे संमिश्र स्वरूप भारतीय पक्ष पद्धतीचे राहिले आहे.

खालील वैशिष्ट्यांवरून भारतीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप विशद करता येईल.

१) **बहुपक्षपद्धती :** भारतात बहुपक्षपद्धती निर्माण झाली असून निवडणूक आयोगाच्या नोंदीनुसार भारतात सात राष्ट्रीय पक्ष आहेत, ५८ प्रादेशिक पक्ष आहेत, आणि १७८६ नोंदणीकृत पक्ष आहेत. १९९६ नंतर केंद्रीय मंत्रिमंडळ ही आघाडी स्वरूपाची होती. १९९८ मध्ये पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीत (NDA) एकूण २४ राजकीय पक्ष सहभागी होते. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत भाजपाच्या स्वबळावर सरकार स्थापन करू शकेल एवढ्या जागा (२८२) निवडून आल्या. मात्र तरीही सरकार NDA चे बनले. सप्टेंबर २०१५ मध्ये NDA मध्ये ३५ घटक पक्ष सहभागी होते. यात तेरा प्रादेशिक पक्ष होते. दुसऱ्या बाजूला काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडी युपीए२००४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत स्थापन झाली. संयुक्त पुरोगामी आघाडीत १४ राजकीय पक्ष सहभागी होते. यावरून भारतात बहुपक्षपद्धती अस्तित्वात आलेली असलेली दिसते. मात्र यात भाजपा आणि काँग्रेस हेच

राष्ट्रीय पातळीवर दोन बलाढ्या पक्ष उरलेले असल्यामुळे भारतात व्दिपक्षपद्धती पक्षपद्धती कडे वाटचाल करीत असलेली दिसते.

२) **पक्षांतर्गत अस्थिरता :** भारतात पक्षांतर्गत अस्थिरता असल्यामुळे कोणताच पक्ष पक्षांतर्गत बंडखोरी पासून सुटू शकला नाही. ज्या पक्षाची सत्ता केंद्र किंवा राज्यांमध्ये येते, त्या पक्षात मोठ्याा प्रमाणात दुस-या पक्षातील बंडखोर उमेदवारांची भरती होताना दिसते. एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाशी किंवा गटाशी आघाडी करणे, पुढे त्या आघाडी पासून दूर जाणे, आणि पुन्हा त्याच आघाडीत सामील होणे असे प्रकार सातत्याने होत असताना दिसते.

३) **प्रभावशाली विरोधी पक्षांचा अभाव :** भारतात बहुपक्षपद्धती असल्यामुळे एकही पक्ष प्रबळ विरोधी पक्षाची भूमिका बजावताना दिसत नाही. राष्ट्रीय पातळीवर भाजपाच्या नेतृत्वाखाली NDA तर काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील UPA अशा आघाड्याा स्थापन झाल्या, परंतु या आघाडीतील घटक पक्षांचे विविध मुद्द्यांबाबत एकमत होत नसल्यामुळे या आघाडीतील घटक पक्ष परस्परविरोधी भूमिका घेताना दिसतात विविध राजकीय पक्ष केवळ निवडणुकीपुरते आघाड्यांमध्ये एकत्र येतात. त्यांचे विचार तसेच हितसंबंध परस्परविरोधी असल्यामुळे, राष्ट्रीय महत्वाच्या एखाद्या प्रश्नाबाबत ते सत्ताधारी पक्षाच्या विरोधात मजबुतीने संघटित होताना दिसत नाहीत. त्यामुळे सत्तारूढ पक्षावर वचक ठेवणारा प्रभावी विरोधी पक्षाचा अभाव असलेला दिसून येतो.

४) **वैचारिक दिवाळखोरी :** वरवर पाहता भारतीय राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण डावे-उजवे, पुरोगामी-प्रतिगामी असे करता येत असले तरी तत्व किंवा वैचारिकतेच्या आधारावर यात फारसा फरक करता येत नाही. त्यामुळे सर्वच पक्षांचे वैचारिक तोंडावळे सारखेच दिसतात. या वैचारिक रितेपणामुळेच व्ही. पी. सिंग सरकारला एका बाजूने भाजपा तर दुसऱ्या बाजूने डावे-कम्युनिस्ट पक्ष बाहेरून पाठिंबा देऊ शकतात. काँग्रेसला पर्यायी आघाडी उभी करून सत्ता मिळवण्यात जरी भाजपा व इतर पक्ष यशस्वी झालेले दिसत असले आणि राष्ट्रीय पातळीवर भाजपाच्या नेतृत्वाखालील NDA आणि काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील UPA अशा दोन आघाड्याा झालेल्या दिसत असल्या तरी, या राजकीय पक्षांचे वैचारिक ध्रुवीकरण झाले असे मुळीच म्हणता येणार नाही. भाजपाशी वैचारिक दृष्टयाा तीव्र मतभेद असलेले पक्ष ही एकत्र आलेले दिसतात. उदा. RPI (A) रामविलास पासवान यांचा लोक जनशक्ती पक्ष. त्यामुळेच साप-मुंगुस नाते असलेले BJP-BSP यांचे उत्तर प्रदेशात तर काश्मीरमध्ये BJP-PDP हे एकत्र येऊन सरकार स्थापन करू शकतात.

५) **उद्दिष्ट आणि कृती यामध्ये दुटप्पीपणा :** भारतातील सर्वच राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचारादरम्यान मोठमोठी आश्वासने घोषणा देतात. परंतु दिलेली आश्वासने सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर पाळायची असतात याचा विसर सर्वच पक्षांना होतो. गरिबी हटाव, अच्छे दिन, काळा पैसा परत आणणार अशी मोठमोठी आश्वासने देतात. घोषणांच्या प्रचाराने जनतेला आकृष्ट करून जास्तीत जास्त मते मिळवता येतात. असे सर्वच राजकीय पक्षांना वाटते. त्यामुळे घोषणा आणि कृती यात सांगड घालण्याचा प्रयत्न येथे होताना दिसत नाही.

६) **प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव :** भारतीय पक्ष पद्धतीचे विशेष वैशिष्टचे म्हणजे प्रादेशिक पक्ष सुद्धा राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव पाडतात. १९८९ च्या निवडणुकीनंतर कोणत्याही एका राष्ट्रीय पक्षाला बहुमतापर्यंत पोहोचणे कठीण गेले. त्यामुळे त्यांना जनाधार वाढण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांचे सहकार्य घ्यावे लागते. महाराष्ट्रात भाजपला शिवसेना तर काँग्रेसला, राष्ट्रवादी काँग्रेसचे सहकार्य घ्यावे लागते. पंजाबमध्ये अकाली दलाच्या सहकार्याने भाजपाने आपला जनाधार

वाढविला. बिहार मध्ये काँग्रेस, लालूप्रसाद यादव यांचा राजद तर भाजपा, नितीश कुमार यांच्या जेडीयू आणि रामविलास पासवान यांच्या लोक जनशक्ती पक्ष यांचे सहकार्य घेताना दिसते. दक्षिणेकडील राज्यात तर राष्ट्रीय पक्षांना तेथील प्रादेशिक पक्षांचे सहकार्य घेतल्याशिवाय पाया. रोवणे कठीण आहे. त्यामुळेच भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचे वर्चस्व कायम असलेले दिसते.

७) **संमिश्र सामाजिक पाया :** भारतातील बहुतांश राजकीय पक्षांचे सदस्यत्व बहुजिनसी असून जाती, धर्म, भाषा व इतर बाबी यावर आधारलेले अनेक समूह प्रत्येक पक्षात एकवटलेले आढळतात. सामाजिक पाया बहुजिनसी (Hetrogenous) असल्यामुळे इथला कोणताच पक्ष अंतर्गतदृष्टया एकात्म नाही. आणि बहिर्गत दृष्टच्या इतर पक्षांशी स्थायी स्वरूपाची करण्यास लागणारी सहिष्णुता ही कोणत्याच पक्षापाशी नाही. त्यामुळे संप्रदायवादी-निधर्मी, जातीवादी-पुरोगामी, आधुनिक-परंपरावादी अशा परस्परविरोधी विचारांचे लोक कार्यकर्ते एकाच पक्षाच्या छताखाली वावरताना दिसतात.

८) **व्यक्तिपूजा :** भारतात राजकीय पक्ष ज्या व्यक्तीकडून स्थापन केला जातो, त्या व्यक्ती भोवतीच फिरत असतो. त्यामुळे व्यक्तीपूजा भारतीय राजकारणाचा स्थायीभाव बनलेला आहे. सर्वच राजकीय पक्षांना नेतृत्वाच्या वारसदाराचा प्रश्न सतावत असतो. राजकीय पक्ष तेवढे व्यक्तिकेंद्री किंवा एक खांबी असतात की, पक्षाचा हा खांब कोसळला तर त्या पक्षाची वाताहात होते. अनेकदा पक्षाच्या प्रमुख नेत्याचे निधन झाले तर कालौघात पक्षसुद्धा नष्ट होतो. त्यामुळे प्रत्येक राजकीय पक्षात घराणेशाही प्रभाव असलेला जाणवतो.

९) **संकुचित निष्ठा :** भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य असले तरी भारतातील राजकीय पक्षांवर धर्म, जात, भाषा इत्यादी अशा संकुचित घटकांचा प्रभाव मोठ्याा प्रमाणात आहे. एमआयएम, मुस्लिम लीग, अकाली दल, हिंदू महासभा यासारखे जमातवादी तसेच जाती, भाषा-प्रदेशाचे अस्मितेचे राजकारण करणारे अनेक पक्ष येथे आढळतात. राष्ट्रीय पक्ष सुद्धा निवडणुकीच्या वेळी अशा धर्मांध, जातीयवादी, भाषा- प्रांतवादी पक्षांचे सहकार्य घेताना दिसतात. धर्म, जाती, भाषा अशा संकुचित निष्ठा वरच येथील पक्षाची उभारणी होत असल्याने विकासाच्या मुद्दयावर पेक्षा येथे निवडणुकीत जाती-धर्माचे मुद्दे गाजतात.

१०) **अपक्षांची मोठी संख्या :** भारतात बहुपक्षपद्धती अस्तित्वात असूनही निवडणुकांमध्ये अपक्ष उमेदवारांची संख्या मोठ्याा प्रमाणात आढळते. अपक्षांना कोणताही विशिष्ट कार्यक्रम किंवा विचारप्रणाली नसते. म्हणून ते संधीसाधूपणा चे राजकारण खेळत असतात. सरकार स्थापन करण्यासाठी जेव्हा पक्षांची गरज भासते, तेव्हा ते अपक्ष सभासद एखादे मंत्री पद मिळवून आणि अन्य प्रकारे आपली किंमत वसूल करतात. पक्षांतर्गत बंडखोरी किंवा पक्षशिस्तीचा अभाव याला कारण अपक्षांची असणारी मोठी संख्या आहे.

राष्ट्रीय पक्ष

प्रास्ताविक

भारतात राजकीय पक्षाचे वर्गीकरण राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्ष असेही केले जाते. एखाद्या पक्षाला राष्ट्रीय पक्ष किंवा अखिल भारतीय दर्जा निवडणूक आयोग देत असतो. राजकीय पक्षाने निवडणुकीत मिळविलेल्या मतांचे प्रमाण निवडणूक लढताना त्या पक्षाने उमेदवार उभे केलेल्या मतदारसंघाचे भौगोलिक क्षेत्र आणि त्या पक्षाचे उमेदवार निवडून येण्याचे प्रमाण या आधारे एखादा पक्ष राष्ट्रीय की प्रादेशिक हे ठरवले जाते. त्यामुळे या निकषाच्या आधारावर आज राष्ट्रीय म्हणून

मान्यता असलेला पक्ष या निवडणुकीनंतर प्रादेशिक पक्ष ठरू शकतो. तसेच आज प्रादेशिक म्हणून मान्यता मिळवलेला पक्ष उद्या राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता प्राप्त होऊ शकतो.

राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी निकष

The Electionsymbols (Reservetion and Allotment order) 1968 मधील नियमानुसार खालील निकष पूर्ण करणा-या पक्षाला राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा दिला जातो.

१) विधानसभा किंवा लोकसभा निवडणुकीत ज्या पक्षाला चार किंवा जास्त राज्यांमध्ये वैध मतांपैकी कमीत कमी ६टक्के मते मिळाली पाहिजेत आणि लोकसभा निवडणुकीत कमीत कमी ४ जागा मिळाल्या पाहिजेत. किंवा

२) लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाला एकूण जागांपैकी कमीत कमी २ टक्के जागा मिळाल्या पाहिजेत आणि या जागा कमीत कमी ३ राज्यांमधून निवडून आल्या पाहिजेत किंवा

३) त्या पक्षाला कमीत कमी ४ राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षाचा दर्जा मिळाला पाहिजे. (पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा, मणिपूर आणि अरुणाचल प्रदेश या राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षाचा दर्जा मिळाल्यामुळे तृणमूल काँग्रेसला नुकताच ७ व्या राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळाला आहे.)

सध्या सात राजकीय पक्षांना राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळाला आहे ते सात राजकीय पक्ष पुढीलप्रमाणे:-

१) अखिल भारतीय तृणमूल काँग्रेस

२) बहुजन समाज पार्टी

३) भारतीय जनता पार्टी

४) कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया

५) कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडीया (मार्क्सवादी)

६) भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस

७) राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टी

राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळण्यासाठी निवडणूक आयोगाने जे निकष ठरविले आहेत, त्यावरून राष्ट्रीय पक्षांची वैशिष्टये किंवा लक्षणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) राष्ट्रीय पक्ष हे अखिल भारतीय स्वरूपाचे असतात या पक्षांच्या कार्याचा प्रसार हा केवळ एका राज्यापुरता मर्यादित नसतो, तर त्या पक्षाचे जाळे भारतीय पातळीवर विणले गेलेले असते.

२) त्यांच्या कार्यक्रमात आणि जाहीरनाम्यात अखिल भारतीय स्वरूपाच्या प्रश्नांचा अंतर्भाव केलेला असतो. सर्व जाती, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश यांच्या हितसंबंधांना सामावून घेणारा त्यांच्या कार्यक्रम असल्यामुळे अनेक वर्ग-समूह एकाच पक्षाच्या छताखाली एकवटलेले असतात.

३) त्यांना मिळणारा पाठिंबा देशभरातील अनेक प्रदेशांतून मिळत असतो. त्यामुळे विशिष्ट प्रदेश वा जाती-धर्माच्या प्रश्नापेक्षा व्यापक प्रश्नावर या पक्षांचा भर असतो.

४) संपूर्ण देशाच्या व सर्व भारतीयांच्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे तसेच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रश्नांचे विवेचन हे पक्ष आपल्या अधिवेशनातून तसेच प्रसिद्धी माध्यमातून करत असतात.

५) राष्ट्रीय पक्ष स्थानिक पातळीवरील राजकारणात सुद्धा सहभागी होत असतात. तसेच पक्षाचे उमेदवार स्वत:चा पक्ष प्रचार करताना स्थानिक पातळीवरील प्रादेशिक, जाती- धर्मीय प्रश्न उपस्थित करतात. तरी तत्वत: त्यांची बांधिलकी त्यांच्या पक्षाने महत्त्वाच्या प्रश्नावर घेतलेल्या भूमिकेशी असते. त्यामुळेच राष्ट्रीय म्हणून ओळखले जाणारे नेते त्यांच्या मतदारसंघात जाती-जमाती, प्रदेश, भाषा असे संकुचित प्रश्नावर राजकारण करतात. परंतु राष्ट्रीय पातळीवर मात्र विविधतेतून एकात्मता निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शन ते देशाला करत असतात. सर्वच राजकीय पक्षांमध्ये ही विसंगती आपल्याला आढळून येते.

भारतातील काही प्रमुख राष्ट्रीय पक्ष:-

(१) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (Indinan National Congress)-

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (काँग्रेस पक्ष) हा पक्ष सध्या अस्तित्वात असलेल्या पक्षांमध्ये सर्वात जुना पक्ष मानला जातो. या पक्षाची स्थापना ब्रिटिश राजवटीच्या काळात १८८५साली झाली. सुरुवातीच्या काळात काँग्रेस पक्ष हा अभिजन, उच्चभ्रू, शेठ-सावकार-जमीनदार वर्गाचा तसेच पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या उच्चशिक्षित भारतीयांचा पक्ष होता. मवाळ-जहाल कालखंडानंतर १९२० साली महात्मा गांधींचे नेतृत्व या पक्षाला मिळाल्यानंतर या पक्षाला स्वातंत्र्य चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत राष्ट्रीय काँग्रेसची निर्णायक भूमिका राहिली असल्यामुळे, 'देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा पक्ष' अशी या पक्षाची जनमानसात प्रतिमा निर्माण झाली. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारताच्या राजकारणात काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव कायम राहिला. स्वातंत्र्योत्तर काळात जवळजवळ तीन दशके केंद्र तसेच राज्यात काँग्रेसची एकहाती सत्ता होती. मात्र पुढे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या निधनानंतर १९६७ च्या निवडणुकीत या पक्षाला जबरदस्त हादरा बसला. जवळजवळ निम्या घटक राज्यांमध्ये या पक्षाची सरकारे स्थापन होऊ शकली नाहीत. आणि केंद्रातही द्रमुक व साम्यवादी पक्षाशी हातमिळवणी करून काठावरचे बहुमत त्याला मिळाले. पण पुढे पाच वर्ष पूर्ण होण्याच्या आतच इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वात हा पक्ष पुन्हा सावरला. आणि पूर्वीपेक्षाही अधिक सक्षम झाला.

१९७५ साली सत्तेच्या महत्त्वाकांक्षेपोटी इंदिरा गांधी यांनी देशात आणीबाणी जाहीर केली. आणीबाणीच्या काळात इंदिरा गांधी सरकारने दडपशाही व हुकूमशाही पद्धतीने सर्वसामान्यांना वेठीस धरून विरोधकांची मुस्कटदाबी करण्याचा प्रयत्न केला. आणीबाणी हटवल्यानंतर झालेल्या १९७७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा पराभव झाला. स्वत: इंदिरा गांधी सुद्धा निवडणूक हरल्या आणि केंद्रात पहिल्यांदा काँग्रेसेतर पक्षाचे, जनता पक्षाचे सरकार स्थापन झाले. पूर्वाश्रमीचे काँग्रेसचे नेते मोरारजी देसाई हे पहिले काँग्रेसेतर पक्षाचे पंतप्रधान बनले.

१९७७ साली अपयशी ठरलेल्या काँग्रेस पक्षात १९७९ मध्ये फूट पडून देवराज अर्स, यशवंतराव चव्हाण, स्वर्णसिंग, करण सिंग यांनी काँग्रेस (यु) पक्ष स्थापन केला. तर इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्ष (आय) स्थापन झाला. परंतु काँग्रेस पक्षाच्या फाटाफुटीचा फायदा नव्याने तयार झालेल्या जनता पक्षाला झाला नाही. उलट जनता पक्षातील आपापसातील मतभेदामुळे आणि चौधरी चरण सिंग यांनी पुकारलेल्या बंडामुळे जनता पक्षाला पूर्ण पाच वर्ष सत्ता सांभाळता आली नाही. १९८० साली मध्यवर्ती निवडणुका झाल्या आणि या निवडणुकीत इंदिरा गांधींच्या काँग्रेस पक्षाने सत्तेत पुनरागमन केले. काँग्रेस पक्ष पुन्हा बलशाली बनला.

ऑक्टोबर १९८४ मध्ये इंदिरा गांधीजींची हत्या झाल्यानंतर वारसाहक्काने काँग्रेस पक्षाची सूत्रे त्यांचे चिरंजीव राजीव गांधी यांच्याकडे आली. १९८५ साली काँग्रेसने आपली शताब्दी साजरी केली या वेळी काँग्रेसच्या वाटचालीवर भाष्य करताना अभ्यासकांनी असा निर्वाळा दिला की, ''गांधी, नेहरूंची काँग्रेस आणि इंदिरा, संजय, राजीव गांधींची काँग्रेस यात जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे. पूर्वी काँग्रेस कोणत्याही नेत्या- कार्यकर्त्या पेक्षा मोठी होती. नवी काँग्रेस नेत्यांची बटीक झाली. औपचारिक रचना पूर्वी सारखीच असली तरी, प्रत्यक्ष कार्यवाही मात्र आमूलाग्र बदलली आहे.''

१९८९ सालच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत पुन्हा एकदा काँग्रेसला जोरदार धक्का बसला. दुसऱ्यांचा गैरकाँग्रेसी सरकार व्ही. पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झाले. मात्र व्ही. पी. सिंग सरकार फार काळ सत्ता सांभाळू शकले नाही. १९९१ साली प्रचारादरम्यान राजीव गांधी यांच्या आकस्मिक निधनामुळे भावनिक लाटेतून पुन्हा काँग्रेसने पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली सत्ता स्थापन केली. २००४ ते २०१४ या काळात काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली यूपीएआघाडी केंद्रात सत्तेत होती. सोनिया गांधी युपीएच्या अध्यक्ष होत्या तर पंतप्रधान मनमोहन सिंग होते. २०१४ ची लोकसभा निवडणूक काँग्रेस पक्षासाठी सर्वात वाईट निकाल देणारी निवडणूक ठरली. कारण पहिल्यांदाच ५४३ जागांपैकी काँग्रेसचे केवळ ४४ खासदार निवडून येऊ शकले.

१) <u>काँग्रेसपक्ष संघटना</u> :-

काँग्रेस पक्षाच्या संघटनेत:-

१) अखिल भारतीय काँग्रेस समिती २)वर्किंग कमिटी (कार्यकारी समिती)३)प्रदेश काँग्रेस समिती ४) जिल्हा काँग्रेस समिती ५) शहर काँग्रेस समिती ६) ग्राम समिती किंवा वार्ड समिती यांचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे काँग्रेस पक्षाची संघटनात्मक रचना एखाद्या मनो-यासारखी आहे. यात अखिल भारतीय काँग्रेस समिती ही काँग्रेस पक्ष संघटनेची शिखर समिती होय. या समितीत प्रदेश काँग्रेस समितीचे प्रतिनिधी असतात. ही समिती सर्व प्रादेशिक समित्यांवर नियंत्रण ठेवते. पक्षाची ध्येयधोरणे ठरवण्याचा अधिकार या समितीला आहे. वर्षातून एकदा या समितीची बैठक भरते

काँग्रेस वर्किंग कमिटी (कार्यकारिणी समिती) पक्षकार्याचे नियंत्रण करणारी सर्वोच्च समिती आहे. या समितीमध्ये काँग्रेसच्या अध्यक्ष, सचिव, कोषाध्यक्ष व १८ सदस्य असतात. लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीसाठी पक्षाचे अधिकृत उमेदवार ठरविणे, संसदीय पक्षाची बैठक बोलाविणे अशी महत्त्वपूर्ण कार्यही समिती करते. प्रत्येक घटक राज्यासाठी किमान एक किंवा त्यापेक्षा अधिक प्रदेश काँग्रेस समिती असतात. या समितीचे घटकराज्यातील पक्ष संघटनेवर नियंत्रण असते. जिल्हा स्तरावर जिल्हा काँग्रेस समिती, तर नगर पातळीवर नगरसमिती आणि अगदी ग्राम (खेडे) पातळीवर ग्रामसमिती आणि वॉर्ड पातळीवर काँग्रेस समिती कार्यरत असते. अशा प्रकारे अगदी शिखरापासून ते तळापर्यंत काँग्रेसचे पक्ष संघटन मजबूतपणे बांधले गेलेले दिसते.

२) <u>काँग्रेस पक्षाची ध्येय धोरणे व विचारसरणी</u>

स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करत असताना काँग्रेस पक्षाने सर्व जाती, धर्म, भाषा, प्रांत यांच्या लोकांना आपल्यात सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यामुळे डावे-उजवे पुरोगामी-प्रतिगामी अशा सर्व विचारांचे लोक काँग्रेस पक्षात समाविष्ट झालेले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळातही तीन दशके काँग्रेसचे हे स्वरूप बदललेनाही. म्हणूनच काँग्रेस पक्षात तिकडे जमीनदार एकीकडे जमीनदार, सावकार, उद्योगपतींचा वर्ग तर दुसरीकडे गरीब, शेतकरी, मजूर, दलित आदिवासी मागासवर्ग अशा विभिन्न वर्गाचे लोककाँग्रेस पक्षात एकवटलेले दिसतात. त्यामुळेच

विचारसरणीच्या दृष्टीने काँग्रेस पक्षाला डावा किंवा उजवा विचारसरणीचा पक्ष म्हणता येत नाही. वैचारिक दृष्टीने काँग्रेस पक्ष हा मध्यमार्गी, धर्मनिरपेक्षवादी, खाजगी सार्वजनिक यात तारतम्य ठेवून किंचित समाजवादी ध्येयधोरणे स्वीकारणारा पक्ष म्हणून ओळखला जातो. परंतु १९९१ नंतर आपली समाजवादीही भूमिका दूर ठेवून या पक्षाने भारतात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात करून आर्थिक बाबतीत आपल्या ध्येयधोरणात मोठा बदल केलेला दिसतो.

समाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक बाबतीत सर्व जाती धर्माचे सह अस्तित्व जपणारा, भारतातील सर्व क्षेत्रातील विविधता कायम ठेवून त्यातून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यावर विश्वास ठेवणारा, सर्व जाती-धर्म पंथांच्या लोकांना आपापली संस्कृती, रूढी, परंपरा, प्रथा कायम ठेवून शांततापूर्ण सहअस्तित्व व सहिष्णुता यावर भर देणारा हा पक्ष आहे. त्यामुळेच सामाजिक बाबतीत अतिपुढारलेपणा किंवा अतिरुढीजन्यता हा पक्ष स्वीकारत नाही. बदलत्या काळानुरूप काही सामाजिक-सांस्कृतिक बदल स्वीकारून भारतीय संस्कृतीची प्राचीनताही कायम राहावी अशी या पक्षाची तत्वत: भूमिका असते. थोडक्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय बाबतीत काँग्रेस पक्ष मध्यममार्गी विचारप्रणालीचा स्वीकार करण्याचे धोरण हा पक्ष स्वीकारताना दिसतो.

काँग्रेस पक्षाचा कार्यक्रम

प्रत्येक पक्ष सार्वत्रिक निवडणुकीत आपला जाहीरनामा प्रसिद्ध करत असतो. त्यावरून राजकीय पक्षाचे कार्यक्रम स्पष्ट होतात. तसेच पक्षातर्फे चळवळी, आंदोलने चालविल्या जातात. राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय घडामोडीत विशिष्ट भूमिका घेतली जाते. यावरून पक्षाचे कार्यक्रम स्पष्ट होतात.

काँग्रेस पक्षाचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) <u>समाजवादी समाजरचना स्थापन करणे</u>:-

१९५५ च्या आवडी अधिवेशनापासून 'समाजवादी समाजरचना' हे आपले उद्दिष्ट असल्याचे जाहीर केले आहे आणि तेव्हा पासून आजपर्यंत प्रत्येक निवडणुकीच्या वेळी पक्षाने काढलेल्या जाहीरनाम्यात मधून या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी आवश्यक पावले उचलण्याची अभिवचने हा पक्ष देत आला आहे. १९७१ च्या निवडणुकीच्या वेळी काँग्रेस पक्षाने प्रस्तुत केलेल्या जाहीरनाम्यात काही कार्यक्रमांचा ठळक अंतर्भाव करण्यात आलेला होता.

संपत्तीच्या केंद्रीकरणा विरुद्ध प्रतिबंधक उपाय योजना, सार्वजनिक क्षेत्राची वाढ करणे, आयात-निर्यात व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण करणे, मुलांच्या सुरक्षेची हमी घेणे, गरीबी व निरक्षरता यांचे निर्मूलन करणे, रोजगाराची नवी क्षेत्रे पुरविणे, शेतीसाठी पाणीपुरवठा करणे, शहरी मालमत्तेवर कमाल मर्यादा आणणे, माजी संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणे, उत्पन्न व संधी याबद्दलची विषमता दूर करणे अशाप्रकारच्या घोषणा पत्रातील या मुद्द्यावरून या पक्षाचा समाजवादी अजेंडा जाहीर होता. याच निवडणुकीच्या वेळी काँग्रेस पक्षान 'गरिबी हटाव'अशी घोषणा दिली होती. या घोषणांची अंमलबजावणी कितपत झाली हा प्रश्न वेगळा, पण नंतरच्या काळातही काँग्रेस पक्षाने'वीस कलमी कार्यक्रम' किंवा'काँग्रेस का हात आम आदमी के साथ'अशा लोकप्रिय घोषणा देऊन आपल्या पक्षाच्या मुख्य कार्यक्रम समाजवादी समाजरचना स्थापन करणे हा आहे हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला.

२) गरिबी व बेकारी निर्मूलन करणे

आपल्या समाजवादी ध्येयवादाला अनुसरून काँग्रेस पक्षाने प्रत्येक निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात गरीबी व बेकारी निर्मूलनावर भर दिलेला दिसतो. देशातील साधनसामुग्रीचा अधिकाधिक वापर करून औद्योगिकीकरण करून रोजगार वाढविणे, कुळकायदा शेतजमीन धारणेचा सिलिंग, कायदा अतिरिक्त जमिनी भूमिहीन शेतकऱ्यांना वाटणे अशी शेतजमीन धारणेतील विषमता दूर करण्यासाठी काँग्रेस पक्षाने धोरणे आखली. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, नफेखोरी काळाबाजार साठेबाजीला आळा, संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करून तिचे समान वाटप करणे अशा कार्यक्रमातून काँग्रेस पक्ष गरिबी दूर करण्यावर भर देतो.

३) कृषी विकास

ग्रामीण भागाचा विकास व कृषी विकासाशी संबंधित आहे हे लक्षात घेऊन काँग्रेस पक्षाने सुरुवातीपासूनच प्रयत्न केलेले दिसतात. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या काळात काँग्रेस पक्षाने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राष्ट्रीय विस्तार कार्यक्रम आणि सामूहिक विकास कार्यक्रम तयार केले. देशाच्या व्यापक विकासाचा नियोजन बद्ध पद्धतीने विचार करण्यासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना केली आणि पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सर्वात अधिक कृषि विकासावर लक्ष केंद्रित केले. जमीन धारणेतील विषमता दूर करण्याबरोबरच पाटबंधारे, पाणलोट क्षेत्र विकास, जलसिंचन वाढविणे, कृषी कर्ज पुरवठा करणे, खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके किफायतशीर किमतीत उपलब्ध करून देणे अशा कार्यक्रमांना प्राधान्य देण्यात येते.

४) शैक्षणिक विकास

प्राथमिक माध्यमिक तसेच उच्चशिक्षणाबरोबरच उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणावर भर देणे, सर्व लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन देणे, निरक्षरता दूर करणे इत्यादी अशा शैक्षणिक विकासाच्या कार्यक्रमावर काँग्रेस पक्ष भर देतो. राजीव गांधींच्या काळापासून काँग्रेस पक्षाने यांत्रिकीकरणावर अधिक भर दिला. त्यामुळे तेव्हापासून काँग्रेस पक्षाने आपल्या कार्यक्रमात व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या विकासाला अधिक महत्त्व दिले.

५) परराष्ट्र धोरणे

सुरुवातीपासूनच काँग्रेस पक्षाने आपल्या परराष्ट्र संबंध विषयक धोरणात आंतरराष्ट्रीय शांतता व परस्परसहकार्य या तत्त्वावर भर दिला. शेजारील राष्ट्रा सोबत मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे, जागतीक शांततेचा पुरस्कार करून राष्ट्राराष्ट्रातील संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न करणे, वर्णद्विष, शस्त्रस्पर्धा, साम्राज्यवाद यापासून अलिप्त राहने, कश्मीर प्रश्न तसेच चीन सीमारेषावाद शांततेच्या-वाटाघाटीच्या मार्गाने सोडविणे, इत्यादी परराष्ट्र संबंध विषयक धोरणे काँग्रेसने स्वीकारली.

६) धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाचा स्वीकार

भारतातील बहुधार्मिकता व बहुसांस्कृतिकतेची जपवणूक करून भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्माचे आचरण, प्रचार व प्रसार करता येईल यासाठी प्रयत्न करणे, धर्माच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करता प्रत्येकाला आपल्या धर्म व संस्कृती प्रमाणे जगता येईल अशी धोरणे स्वीकारून काँग्रेस पक्ष धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाचा पुरस्कार करतो.

७) <u>सामाजिक न्याय व सलोखा कायम ठेवणे</u>

समाजातील वंचित व मागास घटकांना सर्व क्षेत्रात विकासाची समान संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी राज्यघटनेत नमूद केलेल्या आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी करणे, समाजातील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी प्रयत्न करणे, दलित, आदिवासी, महिला यांच्या सक्षमीकरणासाठी समाजकल्याणाच्या योजना अमलात आणणे, समाजातील जातीजातीं मधील तणाव धर्म, भाषा, पंथ यातील अंतरसमुदाय संघर्ष, तणावदूर करून सामाजिक सलोखा निर्माण करणे अशी धोरणे काँग्रेसने स्वीकारली.

वरील धोरणे व कार्यक्रमांचा उल्लेख प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात काँग्रेस पक्षाने वारंवार केलेला दिसून येतो. अर्थात काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वात जसजसा बदल झाला कालानुरूप या कार्यक्रमातील प्राधान्यक्रम बदललेला दिसतो. पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळातील काँग्रेस पक्षावर समाजवादी तत्त्वांचा प्रभाव मोठ्याा प्रमाणावर होता. राजीव गांधींच्या काळापासून काँग्रेस पक्षाच्या कार्यक्रमात धंदेवाईक व्यवस्थापकीय दृष्टिकोण आणि खुली अर्थव्यवस्था या धोरणांना महत्त्व आले. पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या काळात जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारून समाजवादी धोरणांना फाटा देण्यात आला. सोनिया गांधींच्या नेतृत्वाखाली असलेला आजचा काँग्रेस पक्ष नवे आर्थिक धोरण अंमलात आणण्यावर भर देतो. काँग्रेसच्या आर्थिक धोरण व कार्यक्रमात बदल झालेला दिसत असला तरी धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाचा स्वीकार, दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे, सामाजिक सलोखा व सांस्कृतिक बहुविधताजपणे या धोरणांचा सातत्याने पाठपुरावा करत असलेला दिसतो.

(२) भारतीय जनता पक्ष (Bhartiya Janta Party) –

<u>ऐतिहासिक पार्श्वभूमी</u>:-

भारतीय जनता पक्ष हा भारतातील एक महत्त्वाचा राष्ट्रीय पक्ष आहे. ऐतिहासिक दृष्टच्याा भाजप हा पक्ष भारतीय जनसंघाची नवी आवृत्ती आहे. १९५१ साली डॉक्टर श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय जनसंघाची स्थापना झाली. जनसंघ हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे राजकीय अंग मानले जात होते. १९५२सालच्या पहिल्या लोकसभा निवडणुकीत जनसंघाला केवळ तीन जागांवर विजय मिळाला होता.

१९७५ साली पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी लागू केलेल्या देशव्यापी आणीबाणीला जनसंघाने कडवा विरोध केला. सरकारने जनसंघाच्या अनेक सदस्यांना तुरुंगात डांबले. १९७७ साली आणीबाणी उठल्यानंतर जनसंघाने भारतीय लोकदल, काँग्रेस (ओ), सोशालिस्ट पार्टी इत्यादी पक्षांसोबत एकत्र येऊन जनता पक्षाची स्थापना केली. १९७७ च्यालोकसभा निवडणुकीत जनतापक्षाला प्रचंड बहुमत मिळाले. व मोरारजी देसाई पंतप्रधान व अटलबिहारी वाजपेयी परराष्ट्रमंत्री बनले. परंतु अंतर्गत मतभेदांमुळे जनता पार्टी सरकार १९८० साली कोसळले व जनतापार्टीचे विघटन झाले. जनता पार्टीच्या विघटनानंतर १९८० साली भारतीय जनता पार्टीची स्थापना झाली. अटलबिहारी वाजपेयी पक्षाचे पहिले अध्यक्ष होते. भाजपाचा चेहरा मोहरा जनसंघासारखाच होता.

१९८९ मध्ये झालेल्या नवव्या लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाला ८८ जागा प्राप्त झाल्या. १९९१ मधील दहाव्या लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाला ११६ जागा प्राप्त झाल्या. १९९९ मध्ये भाजपाच्या नेतृत्वाखाली २४ पक्षांची राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी स्थापन झाली. या निवडणुकीत भाजपाच्या नेतृत्वाखाली लोकसभेत बहुमत प्राप्त होऊन केंद्रात आघाडी (NDA) सरकार स्थापन झाले. अशाप्रकारे १९९१ पासून भारतीय राजकारणात एक महत्त्वपूर्ण असे स्थान भाजपला प्राप्त झाले.

२०१४ च्या निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजपाने ५४३ लोकसभेच्या जागांवर २८२ उमेदवार निवडून आले. २०१४ साली नरेंद्र मोदी हे दुसरे भाजपाचे पंतप्रधान बनले. सध्या भारतीय राजकारणात भाजपा हा सर्वात मोठा राष्ट्रीय राजकीय पक्ष आहे.

२) भारतीय जनता पक्षाची संघटना:-

भारतीय जनता पक्षाच्या संघटनेत १) मार्गदर्शक मंडळ २) राष्ट्रीय कार्यकारिणी किंवा पार्लमेंटरी बोर्ड ३) नॅशनल कौन्सिल ४) सेंट्रल इलेक्शन कमिशन ५) डिसिप्लिनरी कमिटी ६) नॅशनल सेल्स अशा विविध संस्थांची रचना केलेलीआहे.

यापैकी मार्गदर्शक मंडळात ज्येष्ठांचे परंतु एक्झिक्यूटिव्ह अधिकार नसणाऱ्या विशेष सल्लागार मंडळाची उभारणी केली आहे. राष्ट्रीय कार्यकारिणी किंवा नॅशनल कौन्सिल या समितीला कोणत्याही प्रश्नावर अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे. भाजपच्या राष्ट्रीय अध्यक्ष या गटाचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो. नॅशनल कौन्सिल या पक्षातील विविध ज्येष्ठ व महत्त्वाच्या पदावरील व्यक्तीचा गट आहे. यात सद्या अध्यक्षासोबत माजी अध्यक्ष, सर्वराज्याचे अध्यक्ष, पक्षाचे सर्व खासदार व पक्षाचे सर्व आमदार तसेच सर्व मोचा/विभागांचे अध्यक्ष यांचा समावेश होतो. पक्षांतर्गत तक्रारीच्या निवारणासाठी आणि पक्षाच्या सदस्यांवर कारवाई करण्यासाठी डिसिप्लिनरी कमिटी आहे. याचबरोबर विविध प्रश्नांवर लक्ष देण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर ५० विभाग बनवले आहेत. त्यांना नॅशनल सेल्स असे म्हटलेजाते. यात पाणी प्रश्न. अंत्योदय, मजूरमहासंघ, प्राकृतिक चिकित्स अशा अनेक विषयांचे विभाग आहेत.

याच बरोबर जिल्हास्तरावर जिल्हा समिती असते. जिल्ह्यातील मोठमोठ्याा शहरांमध्ये नगरसमिती असते. याशिवाय मोठी शहरे व ग्रामीण क्षेत्रात मंडल समिती पक्ष कार्याचे नियंत्रण करते. मंडळ समिती हा भारतीय जनता पक्ष संघटनेतील पायाभूत घटक होय.

३) भारतीय जनता पक्षाची ध्येय धोरणे व विचारसरणी:-

भाजप हा उजव्या विचारसरणीचा पक्ष म्हणून ओळखला जातो. हिंदुत्ववाद आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा या पक्षाच्या विचारसरणीचा मूळ गाभा आहे. या तत्वांना अनुसरूनच भाजपने भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन करणे हे प्रमुख ध्येय मानले आहे. त्यासाठी गोवधबंदीचा कायदा करणे हिंदी व संस्कृत भाषेच्या अध्ययन व विकासाला गती प्राप्त करून देणे, अयोध्येतील रामजन्मभूमीवर राममंदिर बांधणे, अल्पसंख्यांक आयोगाचे मानवी हक्क आयोगात रूपांतर करून सर्व भारतीयांसाठी समान नागरी कायदा तयार करणे तसेच जम्मू-काश्मीरला खास दर्जा देणारे घटनेतील ३७० कलम रद्द करणे, परकीय घुसखोरांचा शोध घेऊन त्यांची त्यांच्या मूळ देशात रवानगी करणे इत्यादी अशी ध्येय-धोरणे आहेत.

४) भारतीय जनता पक्षाचा कार्यक्रम:-

भाजप हा उजव्या विचारसरणीचा व हिंदुत्ववादाचा पुरस्कार करणारा पक्ष असल्यामुळे आपल्या या ध्येय वादाला अनुसरूनच भाजपाने प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात आपल्या पक्षाचा कार्यक्रम स्पष्ट केलेला आहे. साररूपाने भाजपाचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) जम्मू कश्मीर बाबतचे संविधानातील ३७० वे कलम रद्द करणे

२) अयोध्येच्या वादग्रस्त बाबरी मशिदीच्या जागेवर राममंदिर बांधणे, त्यासाठी स्वतंत्र कायदा करणे.

३) देशातील सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायदा लागू करणे

४) अल्पसंख्यांक आयोग रद्द करून मानवी हक्क आयोगात सम्मिलित करणे.

५) भूक, भय व भ्रष्टाचारापासून जनतेला मुक्त करणे. काळया पैशांवर नियंत्रण ठेवणे.

६) महिलांसाठी लोकसभा व विधानसभा मध्ये ३३ टक्के राखीव जागा ठेवणे.

७) धार्मिक अधिकारा संबंधी संविधानातील कलम ३० मध्ये सुधारणा करणे.

८) गोहत्या तसेच गोवंश हत्याबंदी करणे.

९) केंद्रराज्य संबंधाच्या पुनर्बांधणीसाठी राज्यांना अधिक स्वायत्ता देणे. छोटी राज्य निर्माण करण्यासाठी राज्य पुनर्रचना आयोग स्थापन करणे

१०) भारताची संरक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी क्षेपणास्त्रे व अणुबॉम्ब तयार करणे इत्यादी.

सामाजिक क्षेत्रात भाजपाच्या जाहीरनाम्यात सर्व समाज घटकांसाठी न्यायाचे आश्वासन आहे. संविधानात दिलेले अनुसूचित जाती-जमाती व मागास वर्गीयांसाठी शैक्षणिक व नोकरीच्या क्षेत्रातील आरक्षण कायम रहावे अशी या पक्षाची भूमिका आहे. त्यामुळे SC, ST, OBC मध्ये आपला पाया विस्तारित करण्यात हा पक्ष कमालीचा यशस्वी झाला आहे.

पक्षाची आर्थिक विचारसरणी संदिग्ध आहे. सर्वच समाजघटकांना संतुष्ट करण्याचा पक्षाचा प्रयत्न दिसतो. प्रत्यक्ष आघाडी सरकारच्या आर्थिक धोरणातून जरी खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण याच तत्त्वाचा प्रत्यय येत असला, तरी 'स्वदेशी' किंवा 'मेक इन इंडिया' ची भाषाही हा पक्ष करत असतो. भाजपच्या राजकीय कार्यक्रमाची भिस्त हिंदुत्वाच्या विचार सरणीवर आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादावर आहे. पण दुस-या बाजूला ए नडीएतील २४ पेक्षा अधिक सहयोगी पक्षांना सोबत घेऊन संयुक्त सरकार चालविताना भाजपला आपल्या हिंदुत्ववादी कार्यक्रमाला मुरड घालावी लागते. त्यामुळेच २०१४ मध्ये भाजपचे लोकसभेतील बहुमत असूनही राम मंदिर, समान नागरी कायदा, ३७० वे कलम, अल्पसंख्यांक आयोग रद्द करणे असे कार्यक्रम प्रत्यक्षात अमलात आणता आले नाहीत.

सारांशत: भाजपने आपली हिंदुत्ववादी कार्यक्रम पत्रिका मागे ठेवून सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, तंत्रज्ञानात्मक प्रगती, स्वदेशी अस्मिता या आडमार्गाने हिंदुत्ववादी अजेंडा राबवण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. परंतु आर्थिक तत्वविचारांच्या बाबतीत परस्पर विसंगत भूमिकेमुळे उदा. मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया हे धोरण एकीकडे राबवण्याचे राबवायचे दुसरीकडे परकीय गुंतवणुकीचे प्रमाण ही वाढवायचे यामुळे भाजपाची आर्थिक भूमिका तडजोडीची व संदिग्ध राहिली आहे असे दिसते.

३) बहुजन समाज पक्ष (Bahujansamaj Party)

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

आंबेडकरवादाला प्रमाण मानून राजकारण करणारा बहुजन समाज पक्ष हा भारतातील एकमेव राष्ट्रीय पक्ष आहे. बहुजन समाज पक्षाची स्थापना मुख्यत: तीन टप्प्यात झाली.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संकल्पनेतून स्थापन झालेल्या भारतीय रिपब्लिकन पक्षाला फाटाफुटीने ग्रासले होते मा. कांशीराम नोकरीनिमित्ताने १९६० च्या दशकात पुणे शहरात आले. याच काळात डॉक्टर आंबेडकरांच्या विचारधारेवर आधारित असलेल्या रिपाईची वाताहत पक्ष समर्थकांमध्ये प्रामुख्याने नोकरदार वर्गाला खुपत होती. मा. कांशीराम रिपाईला एकसंघ करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु रिपाई गट नेते आपापल्या मांडलेल्या वेगवेगळ्या चुली मोडायला तयार नव्हते. शेवटी मा. काशिरामांनी नोकरीचा राजीनामा देऊन आंबेडकरवादी चळवळीचा प्रचार कार्याला

वाहून घेण्याची प्रतिज्ञा केली. यासाठी त्यांनी बामसेफ (बॅकवॉर्ड अंड मॉयनारिटी कम्युनिटी एम्प्लॉईज फेडरेशन) ची स्थापना केली. हा बसपच्या उत्क्रांतीतील हा पहिला टप्पा मानला जातो.

बामसेफचा प्रारंभ महाराष्ट्रात झाला. एस.सी., एस.टी., ओबीसी या आरक्षित वर्गातील नोकरदारांना संघटित करून कांशीराम यांनी नोकरदारांना पैसा, वेळ, बुद्धी देऊन समाजाचे ऋण (Pay Back tosociety) फेडावे असे आवाहन केल. बामसेफ ही संघटना एकीकडे नोकरदार वर्गाचे प्रश्न सोडवत होती, तर दुसरीकडे त्यांच्यामध्ये आंबेडकरवादी चळवळीशी निष्ठा रुजविण्याचे कार्य करत होती. समाजातील सुशिक्षित व नोकरदार वर्गामध्ये आंबेडकरवादी विचारांचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी पूर्णविळ केडर बेस कार्यकर्ते तयार केले. हे कार्यकर्ते प्रबोधनाच्या अंगाने आंबेडकरवादाचा प्रचार करण्याचे कार्य करीत होते परंतु बामसेफने कोणताही आंदोलनाचा कार्यक्रम हाती घेतला नाही.

मा. काशीराम यांनी सुरू केलेल्या चळवळीतील दुसरा टप्पा म्हणजे डी. एस. फोर (दलित शोषित समाज संघर्ष समिती) निर्मिती होय. डी. एस. फोर संघटनेतील कार्यकर्ते नोकरदार नव्हते. डी. एस. फोर ने राजकीय आंदोलने, चळवळी, निवडणुकांमध्ये सहभागी होणे सुरू केले. या राजकीय प्रयोगाच्या अनुभवातुन कांशीराम यांनी दिल्ली येथे १४ एप्रिल १९८४ रोजी बसपाची स्थापना केली बसपाच्या स्थापनेनंतर काही वर्षात दलित वर्गाकडून मोठा पाठिंबा या पक्षाला मिळाला. १३ व्या लोकसभेत (१९९९- २००४) या पक्षाला १४ जागा, १४ व्या लोकसभेत १७, १५ व्या लोकसभेत २१ जागा या पक्षाने मिळवून उत्तरोत्तर प्रगती केली. २००७ साली झालेल्या उत्तर प्रदेश विधानसभा निवडणुकीत स्पष्ट बहुमत प्राप्त केले. पक्षाच्या अध्यक्षा मायावती ह्या चौथ्यांदा मुख्यमंत्री बनल्या. उत्तरप्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, पंजाब, मध्यप्रदेश या हिंदी भाषिक पट्ट्याा बरोबरच आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, तामिळनाडू या दक्षिण भारतातील राज्यातही बसपा चा प्रभाव आहे.

२) बहुजन समाज पक्षाची संघटना:-

बसपाची स्थापना झाल्यानंतर अल्पकाळातच पंजाब, उत्तरप्रदेश, मध्य प्रदेश, जम्मू कश्मीर या राज्यांमध्ये मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्षाचा दर्जा या पक्षाला प्राप्त झाला. १९९६ पासून बसपाला राष्ट्रीय पक्ष असा दर्जा प्राप्त झाला. कांशीराम यांच्या खंबीर, दूरदृष्टी व त्यागपुर्ण व्यक्तित्व व संघटन कौशल्यामुळे तसेच पक्षाच्या अध्यक्षा मायावती यांच्या एक खंबीर नेतृत्वामुळे रिपाई सारखे फाटाफुटीचे ग्रहण या पक्षाला लागले नाही.

बसपाची संघटनात्मक रचना इतर पक्षांसारखीच आहे. पक्षाची संघटना राष्ट्रीय, प्रदेश, विभाग, जिल्हा, तालुका ग्राम अशा स्तरावर केले गेले आहे. बसपा तर्फे दर तीन वर्षांनी पक्ष सदस्यांची नोंदणी करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला जातो. यात सर्व कार्यकर्त्यांना सहभागी होण्याची मुभा असते. किमान १०० सदस्यांची नोंदणी करणारा कार्यकर्ता जिल्हास्तरावरील समितीचा सदस्य होण्यास पात्र ठरतो. जिल्हा समितीचे सदस्य पक्षाच्या जिल्हाध्यक्ष यांची निवड करतात. जिल्ह्यातील अध्यक्षांच्या बैठकीत प्रदेशाचा अध्यक्ष निवडला जातो. प्रदेश कार्यकारणी पदाधिकारी होण्यासाठी १००० सदस्यांची नोंदणी करणे, ही पात्रता विषयक अट आहे. अशाप्रकारे राष्ट्रीय स्तरावर बसपाचे कार्य अध्यक्ष व कार्यकारिणीच्या नेतृत्वाखाली संपन्न होते. बसपाच्या संघटनेत राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या अध्यक्षाला महत्त्व असून पक्ष संघटनेचे नेतृत्व आणि अधिकार राष्ट्रीय अध्यक्षांकडे केंद्रित झालेले असतात.

३) बसपाचे ध्येय धोरणे आणि विचारसरणी:-

आंबेडकर वादाला प्रमाण मानून राजकारण करणारा बसपा हा पक्ष असल्यामुळे, महात्मा फुले, शाहू महाराज, नारायण गुरु, रामास्वामी पेरियार इत्यादी बहुजन समाज सुधारक व विचारवंतांचे विचार

हीच या पक्षाची विचारसरणी आहे. आणि या बहुजन नायकांनी जे ध्येय उराशी बाळगले, ते ध्येय (शोषण रहित समतामूलक समाज) साध्य करणे हे बसपाचे उद्दिष्ट असल्याचे बसपा तर्फे प्रचारित केले जाते.

सामाजिक व आर्थिक दृष्टच्या येथील बहुजन समाज हजारो वर्षे गुलामगिरीत पिचला गेला होता. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर व इतर समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात या समाजाला मुख्य प्रवाहात सामील होण्याची संधी उपलब्ध झाली. मनुवाद व ब्राह्मण शाही हे येथील सामाजिक व आर्थिक शोषणाचे मूळ आहे. त्यामुळे मनुवाद-ब्राह्मणशाहीला नष्ट करून समतामूलक समाजरचना निर्माण करणे हे बसपाचे मुख्य ध्येय आहे.

राज्यसत्ता ही सर्व समस्यांच्या निवारणाची गुरुकिल्ली आहे. शासक जर मनुवादी व्यवस्थेला प्रमाण मानणारा असेल, तर तो स्वत:हून शोषितांच्या सामाजिक- आर्थिक गुलामगिरीच्या बेड्याा तोडण्यासाठी तयार होणार नाही. त्यामुळे समाजातील सामाजिक-आर्थिक विषमता जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी शोषित वर्गाला शासक बनण्यासाठी पुढे यावे लागेल. कारण शोषण नष्ट करण्यासाठी शासकच सक्षम असतो. त्यामुळे येथील शोषितांनी, बहुजनांनी शासक होण्याची तयारी केली पाहिजे. संख्येच्या दृष्टीने येथील सामाजिक-आर्थिक दृष्टच्याा मागासलेलो SC,ST,OBC व अल्पसंख्य हा बहुजन समाज ८५ टक्के आहे. म्हणजेच बहुजनांची संख्या अधिक आहे. या सर्व बहुजन जाती-वर्गाला एकसंघ करून त्यांच्या संख्येच्या बळावर लोकशाही मार्गाने बहुजन वर्गाला सत्ताधीश बनवणे, हे बसपाचे उद्दिष्ट आहे. शासक बनण्याचा विश्वास बहुजन वर्गामध्ये निर्माण व्हावा यासाठी आत्मसन्मान व स्वाभिमानाची भावना चळवळीच्या माध्यमातून निर्माण करणे आणि बहुजनांना देशाचे शासक बनविने हे पक्षाचे ध्येय आहे.

बसपाची विचारसरणी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मानवतावादी बौद्ध विचार दर्शनावर आधारित आहे. बहुजन वर्गाला-शोषित वर्गाला मुख्य प्रवाहात आणण्याबरोबरच भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत आणि एकूण संविधानात जो ध्येयवाद मांडलेला आहे किंवा संविधानामध्ये जी तत्त्वे अंगीकारली आहेत, या तत्त्वाची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणे हे बसपाचे ध्येय आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय तसेच राजकीय न्याबरोबरच सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करणे, येथील राजकीय लोकशाहीला सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीत परावर्तित करणे हे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे ध्येय बसपाने प्रमाण म्हणलेले आहे.

आर्थिक ध्येय धोरणाच्या बाबतीत बसपाची भूमिका मध्यममार्गी आहे. देशाच्या साधन संपत्तीचे समान वाटप व्हावे अशी भूमिका बसपा घेते. मात्र डाव्यांप्रमाणे बसपा मुक्त अर्थव्यवस्थेला विरोध करीत नाही. त्याचप्रमाणे मुक्त अर्थव्यवस्थेचे समर्थन करीत असताना बाजारपेठीय स्पर्धेमध्ये येथील वंचित-शोषित समूहांचे जीवन उध्वस्त होणार नाही याचीही काळजी घेते. म्हणजेच मुक्त अर्थव्यवस्थेला विरोध अथवा डाव्या विचारसरणीचे समर्थन अशी टोकाची भूमिका हा पक्ष घेत नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात येथील मागासवर्गीय जाती समूहांना आपल्या उद्धाराच्या संधी उपलब्ध होतील यादृष्टीने जागतिकीकरणाचे धोरण राबवण्याचे बसपाचे उद्दिष्ट आहे. मागासवर्गीयांचे शिक्षण व नोकऱ्यांमधील आरक्षणाला सुरक्षित ठेवणे तसेच आरक्षण धोरणाचा सार्वजनिक क्षेत्राबरोबरच खाजगी क्षेत्रात विस्तार करणे, सामान्यत: सामाजिक दृष्टच्याा मागासलेला बहुजन वर्ग आर्थिक दृष्टच्या सुद्धा मागासलेलाच आहे. त्यामुळे येथील अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर, असंघटित श्रमिक, छोटे व्यापारी, कारागीर यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी शासन पातळीवर अधिक सोयी-सवलती उपलब्ध करून देण्यावर या पक्षाचा भर आहे.

बहुजन समाज पक्षाचा कार्यक्रम

'राजकीय सत्ता' हे एक समाज परिवर्तनाचे साधन म्हणून वापरणे व येथील बहुजन समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणून त्याला शासनकर्ती जमात बनवणे हे बसपाचे मुख्य ध्येय आहे. या ध्येयाला अनुसरून बसपा आपल्या विचारसरणीचा प्रचार आंबेडकरी साहित्य, बहुजन नेत्यांचे चरित्र, बसपा नेत्यांचे जीवनदर्शन इत्यादी माध्यमातून पक्षाचे प्रशिक्षित कार्यकर्ते करीत असतात. वस्तुत: इतर पक्षाप्रमाणे बसपा निवडणुकीसाठी जाहीरनामा तयार करून त्यानुसार पक्षाच्या प्रचार करण्यावर विश्वास ठेवत नाही. संविधानात असलेले मूलभूत हक्क व मूल्य यांची अंमलबजावणी करणे हाच पक्षाचा मुख्य कार्यक्रम असतो. राजकीय घडामोडींमध्ये बसपाचा कार्यक्रम खालील तत्वांना धरून असतो.

१) भारतात जाती आधारावर होत असलेला भेदभाव व शोषण तसेच आर्थिक क्षेत्रात श्रीमंत-गरीब यांच्यात असलेली मोठी दरी यामुळे येथील दलित आदिवासी व अन्य मागास वर्गाला तसेच अल्पसंख्यांक वर्गाला अन्याय व शोषणाचे शिकार व्हावे लागते. अशा अन्यायकारक व विषमतामूलक समाजव्यवस्थेत संविधानाने घोषित केलेली समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय हे मूल्य व नागरिकांचे हक्क प्रत्यक्षात अमलात येत नाहीत, म्हणून ख-या अर्थाने संविधानातील मूल्यांची रुजवात करायची असेल तर येथील विषमतेवर आधारित सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था बदलणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राजकीय सत्ता हस्तगत करणे व शोषित समाजाला शासकाच्या भूमिकेत आणणे हा बसपाचा मुख्य कार्यक्रम आहे.

२) सर्व प्रकारच्या समस्येचे मूळ अज्ञान हे आहे. शेकडो वर्ष येथील बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवून अज्ञानाच्या खाईत ढकलले गेले. त्यामुळेच हा समाज सामाजिक व आर्थिक बाबतीत मागास राहिला व विकासाच्या संधीपासून वंचित राहिला. या वर्गाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे, आरक्षण व सवलती देऊन सर्व प्रकारचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे, शिक्षणाच्या माध्यमातून मागासवर्गीय समाजाचे सबलीकरण करणे.

३) संविधानात दिलेले नागरिकांच्या हक्काचे रक्षण करणे. या हक्कांच्या सर्व नागरिकांना प्रत्यक्ष उपभोग घेता यावा यासाठी अनुकूल समाज परिस्थिती निर्माण करणे.

४) अनुसूचित जाती जमाती अन्य मागास वर्ग व अल्पसंख्यांक वर्ग हा भारतातील सर्वात शोषित व विकासापासून वंचित असलेल्या वर्ग आहे. देशातील साधन-संपत्तीचे योग्य वाटप न झाल्यामुळे कमालीचे आर्थिक असुरक्षित जीवन जगण्यास त्याला बाध्य केले गेले आहे. या वर्गाला आर्थिक दृष्टीने सक्षम बनवण्यासाठी साधन-संपत्तीचे वाटप करणे, न्यायपूर्ण वाटप करणे, संविधानाने निर्देश केलेल्या समाजवादी ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी करणे.

५) संविधानाने दिलेले सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाच्या आधारावर आरक्षण नीतीची काटेकोर अंमलबजावणी करणे. आरक्षण धोरण अधिक व्यापक करून आर्थिकदृष्टयाा मागास असलेल्या उच्च किंवा सवर्ण जातींना आरक्षणाच्या माध्यमातून विकासाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी कायदेशीर अडथळे दूर करणे. आरक्षण निती एक उचित प्रतिनिधित्व देण्याचे साधन म्हणून वापर करणे.

६) भारतातील सांस्कृतिक विविधता, धर्मनिरपेक्ष तत्वाचे पालन करणे. तसेच भारतातील सर्व समाज घटकांना एकसंघ करून बंधुत्वाची भावना विकसित करून देशाला सशक्त करणे. 'जाती तोडो-

समाज जोडो' या अभियानाद्वारे सर्व समाज घटकांना एकत्र करणे. सामाजिक सलोखा विचारांची सहिष्णुता वृद्धिंगत करणे.

सारांशत: भारताची समाजरचना ही समानतेवर आधारित आहे. जोपर्यंत ही व्यवस्था कायम राहील तोपर्यंत येथील शोषण व अन्याय कायम राहील. ही अन्यायपूर्वक व्यवस्था बदलून समता, स्वातंत्र्य व न्याय या मानवी मूल्यांवर आधारित नवीन समाजरचना निर्माण करणे, असे व्यापक उद्दिष्ट बहुजन समाज पक्षाचे आहे. बसपाची स्थापना करून काशीराम यांनी ''ब्राह्मण, बनिया, ठाकूर चोर बाकी सब है डी एस फोर'' अशी घोषणा दिली. निवडणुकांच्या राजकारणात तत्त्वे, तत्त्वनिष्ठा किंवा जाहीरनाम्यातील कार्यक्रम यापेक्षा व्यवहारवादावर आणि तडजोडीवर या पक्षाचा भर आहे. त्यामुळे पक्षाने सुरुवात जरी मनुवाद्यांवर प्रखर हल्ला करून केली असली तरी, हिंदुत्व विचाराचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या भाजपा पक्षाबरोबर उत्तर प्रदेशात संयुक्त सरकार स्थापन करण्यात या पक्षाला दिक्कत वाटत नाही. १९९५, १९९७ आणि २००२ साली मायावती यांच्या नेतृत्वाखाली भाजप-बसपा संयुक्त सरकारे उत्तरप्रदेशात सत्तेवर आली. १९९६ च्या निवडणुकीपूर्वी बसपाने काँग्रेस पक्षाशी निवडणूक समझोता केला होता. मुलायमसिंग यांच्या समाजवादी पक्षाशी कधीकाळी निवडणूक मैत्री करणाऱ्या बसपा सरकारने २००३ साली मुलायमसिंग यांच्यावर शेकडो खटले भरले. २००७ च्या उत्तरप्रदेश विधानसभा निवडणुकीत स्वबळावर सत्ता स्थापन केली. यावेळी बसपाने आपली रणनीती व भूमिका बदलली. 'तिलक, तराजू और तलवार इनको मारो जूते चार' अशी घोषणा देणारी बसपा 'हाथी नही गणेश है ब्रह्मा, विष्णू, महेश है' अशी समाजातील सर्व वर्गाला सोबत घेण्याची भूमिका घेऊ लागली. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या ऐवजी 'सर्वजन हिताय, सर्वजन सुखाय' असे ब्रीदवाक्य घेऊन सर्व जाती-धर्माचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न करू लागलेली दिसते.

साम्यवादी पक्ष (Communist party)

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतात साम्यवादी गटाची सुरुवात १९२१ पासून झाली असली तरी, १९२५ आली कानपूर येथे झालेल्या पहिल्या साम्यवादी संमेलनात (सेंट्रल कमिटीची) स्थापना होऊन हा राष्ट्रव्यापक 'भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष' (भाकप) अस्तित्वात आला. भारतात स्वातंत्र्याची चळवळ ऐन भरात असताना काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वात चाललेल्या या राष्ट्रीय चळवळीला पाठिंबा द्यायचा की, स्वतंत्रपणे येथील श्रमिकांचे जनआंदोलन उभे करायचे याविषयी भारतातील या कम्युनिस्ट पक्षांमध्ये मतभेद होते. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व काळात साम्यवादी पक्ष स्वत:ला नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलचा भाग मानत होता. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल भारतातील साम्यवादी पक्षाच्या ध्येय धोरण व कार्यक्रमांना दिशा देत होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात काही औद्योगिक केंद्रांमध्ये भारतीय साम्यवाद्यांनी हिंसक आंदोलने केली. १९४६-५१ या काळात तत्कालीन हैदराबाद राज्यातील तेलंगणा प्रांतात जमीनदारांविरुद्ध शेतकऱ्यांचे हिंसक आंदोलने या पक्षाने उभारली. परंतु हा उठाव फसला. मलबार, तेल्लीचेट्टी, डमडम या भागातही साम्यवाद्यांनी हिंसक दंगली केल्या. २६ मार्च १९४८ रोजी पश्चिम बंगाल सरकारने भापकला अवैध घोषित केले. मद्रास, त्रावणकोर, कोचीन या सरकारांनी सुद्धा साम्यवादी संघटनांवर बंदी घातली. १९४९ मध्ये केंद्र शासनाने 'भारतातील साम्यवादी हिंसाचार' नामक श्वेतपत्रिका प्रसिद्ध केली. अशा परिस्थितीत देशात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक घोषित झाली.

पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत भाकपाने सहभाग घेतला आणि आपल्या साम्यवादी ध्येयधोरणांचा जोरदार प्रचार केला. या निवडणुकीत भाकप व त्यांचे मित्र पक्ष लोकसभेत सर्वाधिक प्रबळ विरोधी

पक्ष ठरला. ५.४ टक्के मते व २७ जागा या पक्षाला मिळाल्या. या यशानंतर अनेक कम्युनिस्ट नेत्यांची तुरुंगातून सुटका करण्यात आली. आणि या पक्षावरील बंदी उठवण्यात आली. दुस-या सार्वत्रिक निवडणुकीत पश्चिम बंगाल व केरळ या राज्यात पक्षाने आक्रमक प्रचार करून लोकसभेत २९ जागा पटकावल्या या पक्षाला मतदान करणाऱ्यांची संख्या दुपटीने वाढली. जवळपास सर्व राज्य विधानसभा मध्ये या पक्षाचा चंचुप्रवेश झाला. पश्चिम बंगाल व आंध्र प्रदेश राज्यात तो सर्वात मोठा पक्ष होता. केरळ राज्यात दणदणीत विजय मिळवून इतर पाच पक्षाच्या मदतीने या पक्षाने स्वत:चे सरकार स्थापन केले. केरळमधील साम्यवादी पक्षाचे सरकार हे लोकशाही पद्धतीने निवडणुकीच्या माध्यमातून सत्ता स्थापन करणारे जगातील पहिले साम्यवादी सरकार मानले जाते.

<u>पक्षांतर्गत फूट</u>

सुरुवातीपासून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात दोन भिन्न विचारांचे गट होते. एक सोविएत रशियाच्या अनुनय करणारा गट होता. तर एक सोविएत रशियाचे अंध अनुकरण न करता, माओने चीनमध्ये जनसंघर्षाच्या संबंधी शासन प्रस्थापित केले त्याला आदर्श मानणारा होता. पहिल्या गटाचे नेतृत्व भाकपाचे तत्कालीन महासचिव पी. सी. जोशी हे करत होते तर दुस-या गटाचे बी. टी. रणदिवे हे करीत होते. पहिल्या गटाचा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घडामोडी कडे बघण्याचा दृष्टिकोन नेमस्त किंवा मवाळ होता. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वात स्थापन झालेले काँग्रेस सरकार हे साम्राज्यवादी शक्तीच्या विरोधात काम करणारे आहे. त्यामुळे इंग्रजांकडून झालेले सत्ता हस्तांतरण वास्तविक आहे. म्हणून भाकपाने काँग्रेसचा संबंधीचे पूर्वीच्या धोरणांचे पुनर्मूल्यांकन केले पाहिजे. असे पहिल्या गटाचे म्हणणे होते. या मताला अजय घोष व श्री. अ. डांगे यांचा पाठिंबा होता. दुस-या गटाने चीनमध्ये माओच्या नेतृत्वात झालेली सशस्त्र जनक्रांती भारतात झाली पाहिजे. त्यांनी भारतीय राज्याच्या विरुद्ध युद्ध पुकारावे अशी भूमिका घेतली. दुस-या गटात नंबूद्रिपाद, ज्योती बसू व पी. सुंदरप्पा हे होते. दुसरा गट जहाल व आक्रमक सशस्त्र क्रांतीचे समर्थन करणारा होता.

१९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण केले. यावेळी रशियावादी गट व चीनवादी गट या दोन गटातील मतभेद टोकाला गेले. चीनचे भारतावरील आक्रमणाच्या या राष्ट्रीय संकटाच्या प्रसंगी भारतातील सर्व राजकीय पक्षांनी सरकारला एकमुखी पाठिंबा दिला. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या जोशी-डांगे गटाने सुद्धा नेहरू सरकारला पाठिंबा दिला. भाकपाच्या या भूमिकेचा निषेध म्हणून बसू, पी सुंदरप्पा, प्रभुतींनी पक्ष कार्यकारिणीचे राजीनामे दिले. चीनचा निषेध करण्याच्या ते विरुद्ध होते. चीनविषयक भूमिकेमुळे भाकपाची प्रतिमा डागाळली. साम्यवाद्यांची निष्ठा देशाची जुळलेल्या नसून आक्रमण करणा-या परकीयांशी जुळल्या आहेत अशी जनभावना निर्माण झाली. कॉम्रेड डांगे यांनी चीनविरोधी भाषणे करून हा कलंक धुऊन काढण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यामुळे दुसरा गट अधिक चिडला व दुखावला गेला.

१९६४ भाकपच्या राष्ट्रीय अधिवेशनात जोशी-डांगे गटाने फुटीर कारवाया व पक्षविरोधी भूमिका या आरोपावरून नंबूद्रिपाद व ए. के. गोपालन वगैरे ३२ बंडखोरांना पक्षातून निलंबित केले. निलंबित केलेल्या या भाकप बंडखोरांनी जुलै १९६४ रोजी आंध्रप्रदेशातील तेनाली गावी वेगळे अधिवेशन बोलावले. संसदेतील अकरा सदस्यांनी ए. के. गोपालन यांच्या नेतृत्वाखाली भाकप पेक्षा वेगळा पक्ष 'मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष' स्थापन केला. भाकपच्या एकतृतीयांश सदस्यांनी माकप मध्ये प्रवेश केला. अशाप्रकारे साम्यवादी पक्षाचे दोन पक्ष झाले. भाकप मध्ये रशियावादी गट होता तो भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष म्हणून कायम राहिला. याला उजवा कम्युनिस्ट पक्ष संबोधले जाऊ लागले. या पक्षाचे नेतृत्व श्रीपाद अमृत डांगे, रोझा देशपांडे, पी. सी. जोशी, कुमार मंगलम या नेत्यांकडे होते. तर १९६४ झाली चीनवादी गटाने मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष असा नवा पक्ष स्थापन केला. या

डाव्या साम्यवादी गटाचे नेतृत्व नंबुद्रीपाद, ज्योती बसू, गोपालन, पी सुंदरप्पा, पी. दासगुप्ता, हरकिसन सुरजित इत्यादी नेत्यांकडे होते.

१९७०-७७ या काळात भाकपने काँग्रेस सोबत युती केली. या युतीमुळे इंदिरा गांधींच्या काँग्रेसने लावलेल्या आणीबाणीचे सुद्धा समर्थन भाकप ने केले. यामुळे भाकपचा जनाधार कमी झाला. आणि माकप ऐंशीच्या दशकापर्यंत एक मजबूत पक्ष बनला. १९७७ नंतर भाकपाने माकपा व अन्य छोट्याा पक्षांसोबत वामपंथी मोर्चा स्थापन केला. १९९६ च्या लोकसभा निवडणुकीत कोणत्याही पक्षाला बहुमत मिळाले नाही. भाकपने सरकारमध्ये सहभागी होण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. माकपच्या ज्योती बसू यांना पंतप्रधान होण्याचा प्रस्ताव संयुक्त मोर्चा कडून मांडण्यात आला. परंतु हा प्रस्ताव माकपने नाकारला. भाकप पेक्षा आपण वेगळे आहोत हे या निर्णयातून माकपने दाखविले. परंतु नंतरच्या काळात 'ही आमची सर्वात मोठी ऐतिहासिक भूल होती' हे माकपाने मान्य केले.

२००४ साली यूपीएसरकारला वामपंथी मोर्चाने पाठिंबा दिला. या काळात वामपंथी मोर्चाने सरकारने जनोन्मुखी कार्यक्रम राबवावा यासाठी दबाव कायम ठेवला. २००८ साली वामपंथी मोर्चाने अमेरिका सोबत परमाणु कराराच्या मुद्द्यावर यूपीएसरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. २००४ च्या तुलनेत २००९ ची सार्वत्रिक निवडणूक मोर्चासाठी वाईट गेली. वामपंथी मोर्चासाठी वाईट गेली याचे कारण पश्चिम बंगालमध्ये त्यांची झालेली कोंडी. विशेष म्हणजे कम्युनिस्ट विचारधारा मानणाऱ्या पक्षाने सिंगूर आणि नंदिग्राम येथे राज्य सरकार द्वारा जबरदस्तीने भूमी अधिग्रहण केले आणि याचा विरोध करणाऱ्यांवर गोळ्या झाडल्या. यामुळे वामपंथी मोर्चाची प्रतिमा मलीन झाली. याचा परिणाम निवडणूक निकालावर झाला. २००९ च्या निवडणुकीत भाकपाला केवळ ४ जागा मिळाल्या. आणि २०१४ च्या निवडणुकीत केवळ एक जागा मिळाली. भाकपच्या घटत्या जनाधाराचीयाची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी मुख्य कारण म्हणजे या पक्षाने भांडवलशाही राज्यातील लोकशाही व्यवस्था पूर्णपणे स्वीकारली. त्यामुळे इतर डाव्या विचारसरणीच्या पक्षापेक्षा या पक्षाचे स्वरूप वेगळे राहिले नाही. आता हा पक्ष राष्ट्रीय चौकटीत कार्य करीत आहे. आणि भांडवलशाही राज्य नष्ट करण्याची भूमिका या पक्षाची राहिली नाही.

जाहीरनाम्यातील विशेष तरतुदी

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष या दोन्ही पक्षांनी मिळून पुढील धोरणांचा स्वीकार केलेला आहे.

अ) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष:- १. ४२व्या विशोधना मध्ये सुधारणा करून व्यक्तिस्वातंत्र्य विरोधी कलमे रद्द करणे. २. किंमती स्थिर ठेवणे त्यासाठी जीवनावश्यक वस्तूंच्या घाऊक व्यापारावर नियंत्रण ठेवणे. ३. स्त्रियांना समान दर्जा देणाऱ्या कायद्याची अंमलबजावणी करणे. ४. अर्थव्यवस्थेतील सुधारणा करून रोजगार वृद्धी करणे. कामगार, शेतमजूर यांना किमान वेतन मिळवून देणे. ५. विद्यार्थी व शिक्षक यांना काम करण्याचा हक्क देणे. ६. मागासलेल्या जाती जमातींना मुस्लिमांना त्यांच्या हक्कांविषयी संरक्षण देणे. ७. साम्राज्यशाहीला विरोध करणे. ८. सोवियेत रशियाबरोबर मैत्रीचे संबंध वाढवणे.

ब) मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष:- १. परकीय भांडवलाचे राष्ट्रीयीकरण करणे. २. साखर, जूट, सिमेंट आणि मक्तेदारीचे उद्योग समूह यांचे राष्ट्रीय करणे. ३. कामगार चळवळीच्या लोकशाही हक्कांचे पुनरुज्जीवन करणे. ४. शेतकऱ्यांची कर्जे माफ करून त्यांना लागणाऱ्या साधनसामुग्रीचा पुरवठा करणे. ५.१४ वर्षाखालील मुलांचे शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणे. ६.

जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती खाली आणले व घाऊक व्यापार सरकारने ताब्यात घेणे. ८. रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क करणे.

भाकप आणि माकपा या दोन्ही साम्यवादी पक्षांनी अन्य डाव्या विचाराच्या छोट्याा पक्षांना सोबत घेऊन वामपंथी मोर्चा तयार करून साम्यवादी विचारांचा प्रभाव भारतीय राजकारणावर कायम ठेवला आहे. पश्चिम बंगाल, केरळ, त्रिपुरा या राज्यात या पक्षाने सत्ता स्थापन केली. विशेष म्हणजे पश्चिम बंगालमध्ये सतत पंचवीस वर्षे सत्तारूढ पक्ष म्हणून कार्यरत राहण्याचा विक्रम या पक्षाने केला आहे. फॅसिस्ट शक्ती व धर्मनिष्ठ राजकारणाचा शिरकाव भारतीय राजकारणात होऊ नये म्हणून लहान-मोठ्याा विरोधी पक्षांना एकत्र आणण्यात हा पक्ष पुढाकार घेतो. कम्युनिस्ट पक्षाची सत्ता असलेल्या सरकारने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारून किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना बोलावून एक प्रकारे घोषित विचारसरणीशी विसंगत भूमिका या पक्षाने घेतलेली दिसत.` या अंतर्विरोधावर टीकाकारांनी या पक्षाला धारेवर धरले आहे. मात्र असे असले तरी छोटे शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, असंघटित कामगार, स्त्रिया, दलित-आदिवासी अशा दुर्बल घटकांच्या बाजूने आवाज उठवणारा पक्ष म्हणून राष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वाचे स्थान अजूनही टिकून आहे.

६.२ प्रादेशिक पक्ष वैशिष्ट्ये (Regional Parties-Characteristics)

प्रस्तावना

भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. जोपर्यंत राष्ट्रीय राजकारणात काँग्रेसचे एकतर्फी वर्चस्व होते तोपर्यंत राज्य तसेच राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात प्रादेशिक पक्षांना फारसे स्थान नव्हते. मात्र १९६७ नंतर प्रादेशिक राजकारणाचे तसेच १९८९ नंतर राष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलले. १९८९ नंतर कोणत्याही मोठ्याा राष्ट्रीय पक्षाला स्वबळावर सत्ता स्थापन करणे कठीण होत गेले. त्यामुळे राष्ट्रीय पक्षांनी आपल्या समविचारी प्रादेशिक तसेच स्थानिक पातळीवरील मान्यताप्राप्त छोट्याा पक्षांशी युती करून राष्ट्रीय पातळीवर आघाडया निर्माण केल्या. प्रादेशिक तसेच छोटे स्थानिक पक्ष आघाडीचे घटक पक्ष बनल्यानंतर त्यांच्या छोट्याा अस्तित्वाला सुद्धा किंमत आली. त्यामुळे राज्यातील राजकारणाबरोबरच राष्ट्रीय राजकारणाचे समीकरण बिघडवण्याची क्षमता प्रादेशिक पक्षात निर्माण देखिल झाली.

भारत हा खंडप्राय देश आहे. धर्म, जाती, भाषा, वंश, प्रदेश या बाबतीत विविधता आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय भूमिकेतून कार्य करणाऱ्या राष्ट्रीय पक्षांना स्थानिक पातळीवरील राजकारणाशी तडजोड करावी लागते. तसेच राष्ट्रीय प्रश्न सोडवणे हा राष्ट्रीय पक्षाचा प्राधान्यक्रम असल्यामुळे, स्थानिक पातळीवरील प्रश्न सोडवण्यात हे पक्ष असमर्थ असतात. याउलट प्रादेशिक पक्षांची नाळ स्थानिक प्रश्नांची जुळलेली असल्यामुळे ते स्थानिक प्रश्न प्रभावीपणे सोडवू शकतात. त्यामुळेच प्रादेशिक किंवा स्थानिक तसेच राष्ट्रीय पातळीवर निर्णायक भूमिका निभावून भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांनी आपला प्रभाव निर्माण केला आहे.

प्रादेशिक पक्ष दर्जा प्राप्त करण्याच्या अटी

निवडणूक आयोग पुढील दोन गटापैकी कोणत्याही एका गटातील सर्व अटी पूर्ण करणा-या राजकीय पक्षाला प्रादेशिक पक्ष असा दर्जा प्रदान करते.

गट क्रमांक एक:- १) विधानसभेसाठी च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत त्या राजकीय पक्षांचे विधानसभेतील एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान ३ टक्के सदस्य किंवा २) किमान तीन सदस्य या दोन पैकी जी संख्या जास्त असेल तेवढे सदस्य निवडून आले असावे. किंवा

गट क्रमांक दोन:- १) विधानसभेसाठी झालेल्या मागील सार्वत्रिक निवडणुकीत घटक राज्यातील एकूण वैधता पैकी किमान ६ टक्के मते त्या राजकीय पक्षाला मिळालेली असावी. याशिवाय २) त्या राजकीय पक्षाचे किमान दोन सदस्य विधानसभा सदस्य म्हणून निवडून आलेले असावे.

प्रादेशिक पक्ष असा दर्जा प्राप्त झालेल्या राजकीय पक्षासाठी एक निवडणूक चिन्ह राखून ठेवले जाते. सार्वत्रिक निवडणुकीच्या काळात त्या पक्षाच्या नेत्यांना दूरदर्शनवर आपला प्रचार करण्याची संधी मिळते. निवडणूक आयोगाच्या २०१८ च्या नोंदीनुसार भारतात ५८ प्रादेशिक पक्ष आणि १७८६ नोंदणीकृत पक्ष आहेत. पक्षाचे विभाजन, पक्षांतर, सार्वत्रिक निवडणुकीतील अपयश यासारख्या कारणांमुळे मान्यताप्राप्त पक्ष्याच्या संख्येत बदल होत असतो. निवडणूक आयोगाची प्रादेशिक पक्ष अशी मान्यता नसणारेही पक्ष आहेत. त्यामुळे प्रादेशिक पक्षांचे १. मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष २. बिगर मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष असे दोन प्रकार आहेत. राजकीय पक्ष म्हणून कार्य करण्यासाठी नियमानुसार केंद्रीय निवडणूक आयोगाच्या कार्यालयात नोंदणी करावी लागते. असे नोंदणी झालेले परंतु प्रादेशिक पक्ष म्हणून निकष पूर्ण करू न शकलेले पक्ष नोंदणीकृत पक्ष असतात. अशा पक्षांना बिगर मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष म्हणतात.

प्रादेशिक पक्षाची वैशिष्ट्ये

विशिष्ट प्रदेशाच्या मर्यादित कार्य करणा-या पक्षांना प्रादेशिक पक्ष म्हटले जाते. भारतातील भाषिक, धार्मिक प्रादेशिक, संस्कृतीक विविधता लक्षात घेता येथील राज्यव्यवस्थेत प्रादेशिक पक्ष अस्तित्वात असणे स्वाभाविक आहे. भारतीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी प्रादेशिक पक्षाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक पक्षाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **प्रादेशिक अस्मितेला महत्त्व**

प्रादेशिक पक्षाचे राजकारण हे मुख्यत्वे प्रादेशिक अस्मितेवर चालते. घटक राज्यांची निर्मिती मुख्यत्वे भाषिक व सांस्कृतिक आधारावर झालेली असल्यामुळे त्या त्या भाषिक-सांस्कृतिक अस्मितांचा आधार घेऊन प्रादेशिक पक्ष अन्य राज्यातील भाषिक व सांस्कृतिक समूहाविषयी अनुदार भूमिका घेतात. सीमाप्रश्न, पाणीवाटप प्रश्न किंवा अन्य विकासाचे प्रश्न प्रदेशाच्या अस्मितेशी जोडलेले असतात. हे प्रश्न तक्रसंगत कायदेशीर मार्गाने सोडविण्यापेक्षा अस्मितेच्या किंवा भावनिक मार्गाने सोडविण्याचा प्रयत्न प्रादेशिक पक्ष करतात. त्यामुळे हे प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचे बनतात.

२) **संकुचित दृष्टी**

देशाच्या प्रश्नाकडे बघण्याची प्रादेशिक पक्षाची दृष्टी अत्यंत संकुचित असते. आपल्या प्रदेशाचे हित जोपासणे हेच प्रादेशिक पक्षाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. आपल्या प्रदेशाचा हिताची बाब आहे, म्हणून त्या प्रदेशातील जनता सुद्धा या पक्षांना पाठिंबा देतात. उदा. प्रत्येक राज्याला आपल्या राज्यात धरणे बांधून जास्तीत जास्त पाणी साठवण्याची आकांक्षा असते. आणि अन्य राज्यांसाठी पाणी उपलब्ध होईल की नाही याची चिंता करण्याची त्यांना गरज वाटत नाही. स्थानिक-परप्रांतीय असा वाद सुद्धा प्रादेशिक अस्मितेचा परिपाक आहे.

३) **राष्ट्र हिताला दुय्यम स्थान**

प्रादेशिक पक्ष आपल्या प्रदेशाची अस्मिता जोपासतात यामुळे फुटीरतेला खतपाणी घातले जाईल याचे भान ठेवत नाहीत. यामुळे भारतीय राष्ट्रवादाला अधिक संकुचित स्वरूप आलेले दिसते. प्रादेशिक हितसंबंधांचा विचार करताना वेळप्रसंगी केंद्र सरकारच्या योग्य निर्णयांना विरोध

करण्याची भूमिका प्रादेशिक पक्ष घेतात. श्रीलंकेतील लिट्टे ला समर्थन करण्याची तामिळनाडू येथील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका किंवा अकाली दलाच्या काही गटांनी खलिस्तानवादी दहशतवादी चळवळीचे केलेले समर्थन किंवा जम्मू काश्मीर मधील दहशतवादी कारवायात सहभागी होत असलेल्या तरुणांचे तेथील प्रादेशिक पक्षांकडून होत असलेली उदात्तीकरण या काही उदाहरणावरून प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रहिताविरुद्ध भूमिका घेण्यासही मागेपुढे पाहत नाहीत हे दर्शवणारे आहेत.

४) <u>संधीसाधू राजकारण</u>

प्रादेशिक पक्षाची भूमिका संधिसाधूपणाची असते. सत्ता मिळविण्याची शक्यता मिळविण्याची वाटताच आपल्या पक्षाच्या घोषित तत्वज्ञाना विरुद्ध भूमिका असलेल्या पक्षास समर्थन करण्यास हे पक्ष तयार असतात. जनतेला सांगितले जाते प्रदेशाच्या हितासाठी, मात्र अशा भूमिकेमागे असते सत्तेची लालसा. तत्वे, मूल्य, वैचारिक बांधिलकी हे सर्व सत्तेच्या भागीदारीसाठी गुंडाळून ठेवण्यास प्रादेशिक पक्ष तयार असतात. त्यासाठी वेळप्रसंगी सरकारला अस्थिर करायला व देशाला नव्याने निवडणुकीस तोंड द्यायला भाग पाडण्यात हे पक्ष तयार असतात. गेल्या काही वर्षात केंद्र शासनाच्या स्तरावरील राजकारणाला जे अस्थिरतेने ग्रासले आहे याला प्रादेशिक पक्षाचे संधीसाधू धोरण कारणीभूत आहे.

५) <u>स्थानिक नेतृत्वाचा उदय</u>

प्रादेशिक पक्षाच्या अस्तित्वामुळे भारतीय राजकारणात सर्व काही वाईटच घडते असे मात्र म्हणता येणार नाही. प्रादेशिक पक्षाची सर्वात उपयुक्त बाजू म्हणजे, या पक्षांमुळे स्थानिक नेतृत्वाला पुढे येण्याची मिळालेली संधी ही होय. केंद्र शासनात काँग्रेसचे एकतर्फी वर्चस्व असल्याच्या काळात प्रादेशिक स्तरावर मुख्यमंत्री कोण असेल एवढेच नव्हे तर मंत्रिमंडळातील मंत्री कोण असतील हे केंद्राचे नेतृत्व ठरवित होते. पक्ष शिस्तीच्या नावाखाली केंद्रीय नेतृत्वाचे हे निर्णय स्थानिकांना स्वीकारण्याशिवाय पर्याय नसायचा. राष्ट्रीय अस्मिता, राष्ट्रीय दृष्टिकोन जरी महत्त्वाचा असला तरी स्थानिक, भाषिक व सांस्कृतिक अस्मिता याकडे दुर्लक्ष करणे हे चुकीचे होते. यावेळी प्रादेशिक अस्मितेच्या आधारावर स्थानिक नेत्यांनी केंद्रीय नेतृत्वाविरुद्ध बंडाचा आवाज उठविला. याला स्थानिक जनतेने पाठिंबा दिला. याचाच परिणाम १९६७ सालच्या राज्य विधानसभांच्या निवडणुकीत अध्यपिक्षा अधिक घटक राज्यात काँग्रेसेतर सरकार विशेषत: प्रादेशिक पक्षाचे सरकारे स्थापन झाली. यामुळे विविध राज्यात स्थानिक नेतृत्वाचा उदय झाला. प्रादेशिक पक्षाच्या माध्यमातून मोठ्याा प्रमाणात स्थानिक पातळीवर काम करणारे नेते उदयास आले. प्रादेशिक पक्षांच्या नेत्यांनी पुढे जाऊन राष्ट्रीय राजकारणात सुद्धा महत्त्वाची भूमिका बजावली.

६) <u>व्यक्तिकेंद्रित स्वरूप</u>

बहुतांशी प्रादेशिक पक्ष हे व्यक्तिकेंद्री स्वरूपाचे आहेत. एक किंवा जास्तीत जास्त दोन प्रमुख नेते आणि बाकी सगळे पक्ष कार्यकर्ते असे या पक्षांचे स्वरूप असते. व्यक्तिपूजा हे भारतीय राजकारणाचे व्यवच्छेदित लक्षण आहे. अगदी राष्ट्रीय राजकारणापासून स्थानिक राजकारणात या लक्षणाचा प्रभाव आपल्याला जाणवतो. प्रादेशिक पक्षांत या लक्षणाचा प्रभाव मोठ्याा प्रमाणात जाणवतो. प्रादेशिक पक्ष व्यक्ती भोवतीच केंद्रित झालेले असतात. पक्षाचे महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची जबाबदारी एका व्यक्तीकडे असते. या निर्णयाचा विरोध करणे म्हणजे पक्षातून हकालपट्टी होण्यासारखे असते. त्यामुळे पक्षातील सर्वांना त्यांचा निर्णय शिरोधार्थ मानावा लागतो. लोकशाही

मार्गाने सत्ता प्राप्त करायची मात्र पक्षांतर्गत लोकशाहीला पूर्ण विरोध करायचा अशी प्रत्येक प्रादेशिक पक्षाची पद्धत असते.

७) <u>राष्ट्रीय पक्षांचे नमते धोरण</u>

१९८९ नंतरच्या काळात राष्ट्रीय पातळीवरील पक्षांची शक्ती क्षीण झाली. स्वबळावर सत्ता प्रस्थापित करणे राष्ट्रीय पक्षांना कठीण झाले. यामुळे प्रादेशिक पक्षांना सोबत घेऊन राष्ट्रीय पक्षांनी आघाड्या निर्माण केल्या. उदा. काँग्रेसच्या नेतृत्वात यूपीएतर भाजपाच्या नेतृत्वात एनडीए. प्रादेशिक पक्षांना आपल्या आघाडीत टिकवून ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय पक्षांना तारेवरची मोठी कसरत करावी लागते. सत्तेला अस्थिर करण्याची क्षमता प्रादेशिक पक्षांकडे असल्यामुळे हे पक्ष सत्ताधारी पक्षाला ब्लॅकमेल करतात. राष्ट्रीय पक्षाची अवस्था इतकी अवघड झालेली असते, की तेही प्रादेशिक पक्षाच्या अटी उदा. मंत्रीपदे, महामंडळाचे अध्यक्षपद, आपल्या प्रदेशाला विशेष आर्थिक पॅकेज, प्रदेशाचे हित जपणारे धोरण इत्यादी मान्य करून, थोडे नमते धोरण घेऊन तडजोड करायला तयार होतात.

सारांशत: प्रादेशिक पक्षाच्या वरील वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्मामुळे भारतीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप वेगवेगळ्या प्रकारचे झाले आहे. प्रादेशिक पक्षांनी भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढे अनेक आव्हाने उभी केलेले दिसत असले तरी प्रादेशिक पक्षांचे हे वास्तव स्वीकारणे भाग आहे. कारण शेवटी भारतीय व्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यापूर्ण राजकारणाचाच तो परिपाक आहे. प्रादेशिक अस्मिता जपणे, स्थानिक प्रश्नांना महत्त्व देणे यात काही गैर नाही. मात्र तसे करताना राष्ट्रीय हिताकडे दुर्लक्ष होणार नाही याचे भान प्रादेशिक पक्षांनी जपले पाहिजे. त्यासाठी लोकमत राष्ट्रीय भावनांना प्रतिसाद देतील या दृष्टीने प्रबोधन होणे आवश्यक आहे. अनेक प्रदेशात संकुचित दृष्टी बाळगणा-या पक्षांना निवडणुकीद्वारे लोकांनी धडा शिकवायला सुरुवात केलेली आहे.

प्रमुख प्रादेशिक पक्ष

१) <u>तेलगू देसम पक्ष (TDP)- आंध्र प्रदेश</u>

आंध्रप्रदेश सुरुवातीपासून काँग्रेसचा मजबूत गड मानला जात होता. परंतु इंदिरा गांधींच्या काळापासून आंध्र प्रदेशमध्ये काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वविरुद्ध रोष वाढायला लागला. केंद्रसरकार आपल्यावर मुख्यमंत्री लादतात. आपली तेलुगु अस्मिता जपली जात नाही. याबद्दल तेथील जनतेच्या मनात असंतोष निर्माण झाला होता. १९७८ ते १९८२ या काळात इंदिरा गांधी सरकारने आंध्रप्रदेशचे चार वेळा मुख्यमंत्री बदलले होते. आपल्या तेलगू अस्मितेवर आघात केला जात आहे. असे चित्र या सर्व घटनातून रंगविण्यात आले. वृत्तपत्रातून याचा जोरदार प्रचार करण्यात आला. या प्रचारात तत्कालीन सिनेअभिनेते एन. टी. रामाराव यांनी आघाडी घेतली. एन. टी. रामाराव यांनी आपल्या साठाव्या वाढदिवशी २९ मार्च १९८२ रोजी 'तेलगू देसम' या पक्षाची स्थापना केली. सहा कोटी तेलगू भाषिक लोकांच्या आत्मसन्मान आणि आदर यासाठी हा पक्ष काढला. इथून पुढे आंध्र प्रदेश सारखे महान राज्य काँग्रेस पक्षाची शाखा असल्यासारखी दिली जाणारी वर्तवणूक सहन करणार नाही. अशी भूमिका एन. टी. रामाराव यांनी मांडली.

तेलुगु देसम ची १९८२ साली स्थापना झाल्यानंतर वर्षाच्या शेवटी राज्य विधानसभेच्या निवडणुका झाल्या. राष्ट्रीय वृत्तपत्राचे सर्व अंदाज फोल ठरून ह्या पक्षाला दोनतृतीयांश बहुमत प्राप्त झाले. आणि पक्षस्थापनेच्या नऊ महिन्याच्या आत जानेवारी १९८३ शाली एन. टी. रामाराव हे आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्री झाले. आंध्रप्रदेशातील तेलगू देसम पक्षाचे सरकार हे पहिले गैरकाँग्रेसी सरकार होते. त्याचबरोबर लोकसभेत १९८४ ते १९८९ दरम्यान मुख्य विरोधी पक्ष म्हणून देशातील पहिला

प्रादेशिक पक्ष 'तेलुगु देसम' हा पक्ष ठरला. १९९५ साली एन. टी. रामराव यांचे निधन झाल्यापासून चंद्राबाबू नायडू पक्षाची धुरा सांभाळत आहेत.

सध्या आंध्रप्रदेश व तेलंगणा राज्यातील एक प्रमुख प्रादेशिक पक्ष म्हणून तेलुगु देसम आपले स्थान टिकवून आहे. आंध्रप्रदेशमध्ये सध्या (२०१८) सत्ताधारी पक्ष आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाने १६ जागा जिंकल्या. राज्यसभेत या पक्षाचे ६ सभासद आहेत.

पक्षाची विचारधारा आणि कार्यक्रम:-

१) तेलुगु अस्मिता जपणे आणि आंध्र भाषिकांचा अभिमान बाळगणे.

२) काँग्रेस वर्चस्वाला शह देण्यासाठी या पक्षाची निर्मिती झाली होती त्यामुळे सुरुवातीपासून हा पक्ष काँग्रेसचा कट्टर विरोधी मानला जातो. ह्याच भूमिकेला धरून तेलगू देसम पक्ष भाजपच्या नेतृत्वाखालील NDA आघाडीत (१९९९ ते २००५ व २०१४ ते २०१८) सामील झाला होता. मात्र काँग्रेस विरोधाची भूमिका आता पूर्वीसारखी कट्टरतेची राहिली नाही. कारण काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या UPA आघाडीत सुद्धा (१९९६ ते १९९८) हा पक्ष घटक पक्ष होता.

३) तेलगू देसम पक्ष हा शेतकरी, मागासवर्गीय जाती तसेच मध्यमवर्गीयांचा, छोट्या व्यावसायिकांचा पक्ष मानला जातो. तसेच गरिबांचे कल्याण करण्यासाठी शासनाच्या पातळीवर विविध योजना राबवण्यावर पक्षाचा भर असतो. एन. टी. रामाराव यांनी सत्तेवर आल्याबरोबर तांदूळ प्रति किलो दोन रुपये भावाने विकण्याचा आदेश दिला होता. तसे आश्वासन त्यांनी निवडणुकीपूर्वी दिले होते. मात्र १९९० पासून या पक्षाने मुक्त अर्थव्यवस्था व आर्थिक उदारीकरणाला पाठिंबा दिला आहे.

४) राज्यपालांकडून संसदीय शासनपद्धतीच्या नियमांचे पालन व्हावे यासाठी संविधान विशोधन करणे.

५) देशाचे संघराज्य स्वरूप अधिक दृढ करणे. त्यासाठी केंद्र सरकारची चांगले संबंध ठेवने.

६) राज्यांना केंद्राकडून योग्य व पुरेशी मदत होण्यासाठी प्रयत्न करणे. केंद्र-राज्य आर्थिक संबंधात सुधारणा घडवून आणणे.

१९९५ साली एन. टी. रामाराव यांच्या निधनानंतर चंद्राबाबू नायडू यांनी तेलुगू देसम पक्षाची धुरा समर्थपणे सांभाळली आहे. इतर प्रादेशिक पक्षाप्रमाणे तेलगू देसम पक्षाचे नेतृत्व एक केंद्र आहे. पक्षाची सर्व सूत्रे चंद्राबाबू नायडू यांच्याकडे एकवटलेली आहेत.

२) द्रविड मुन्नेत्र कळघम (द्रमुक-DMK)-तामिळनाडू

द्रविड मुनेत्र कळघम **(द्रमुक-DMK)** हा तामिळनाडू राज्यातील एक जुना व महत्त्वाचा प्रादेशिक पक्ष आहे. द्रविड वंश व संस्कृतीची स्वतंत्र ओळख हा या पक्षाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. तामिळनाडू राज्यात सध्या जे प्रभावी पक्ष आहेत त्या सर्व पक्षांनी 'द्रविड' हे नामनिधान वापरलेले दिसते. त्यामुळे तमिळ भाषा आणि द्रविड संस्कृती हा या प्रदेशाच्या राजकारणाचा महत्त्वाचा घटक आहे असे दिसते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

ब्रिटिश भारतातील मद्रास प्रांतात साधारण पहिल्या महायुद्धाच्या काळात ई. व्ही. रामास्वामी नायर यांच्या नेतृत्वाखाली स्वाभिमान चळवळ (self respect movement) सुरु झाली होती. या चळवळीला

'द्रविड चळवळ' म्हणून ओळखले जात होते. या काळात स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करणारा कॉंग्रेस पक्ष हा उच्चजातीय व ब्राह्मणी हिंदू धर्म यांचा प्रभाव असलेला पक्ष आहे, अशी नायकर यांची धारणा होती. द्रविड चळवळ एक प्रकारे द्रविड लोकांच्या स्वाभिमानाची चळवळ होती. भारतीय राजकारणावर उत्तर भारतीय विशेषत: ब्राह्मणी संस्कृती, धर्म, भाषा यांच्या वर्चस्वाला तीव्र विरोध हा या चळवळीच्या माध्यमातून नायकर यांनी केला. दक्षिण भारतामध्ये द्रविड लोकांचा स्वतंत्र व सार्वभौम असा वेगळा देश निर्माण करण्याची मागणी त्यांनी केली होती. या देशाचे नाव 'द्रविडनाडू' असे असणार होते. द्रविडी लोकांचे हित व अस्मिता जपणारा पक्ष असावा यासाठी 'स्वाभिमान चळवळ' १९३८ आली जस्टीस पार्टीत विलीन करण्यात आली. पुढे १९४४ झाली जस्टीस पार्टी आणि स्वाभिमानी चळवळ यांचे एकत्रीकरण करून त्याचा 'द्रविड कळघम' ही बिन राजकीय संघटना स्थापन करण्यात आली. ई. व्ही. रामास्वामी नायकर हे या संघटनेचे सर्वेसर्वा होते. लोक त्यांना पेरियार (महान माणूस) म्हणून ओळखत असत. पेरियार हे प्रखर सुधारणावादी व बुद्धीवादी विचाराचे समाजसुधारक होत. ब्राह्मणी हिंदू धर्मग्रंथांची व त्यातून मांडल्या गेलेल्या हिंदू देवी, देवता व धर्म प्रतीकांची त्यांनी कठोर चिकित्सा केली. प्राचीन द्रविड संस्कृतीचे उदात्तीकरण करण्यासाठी व ब्राह्मणी हिंदू धर्मातील अंध रूढी, प्रथा, परंपरा या विरुद्ध प्रचार करण्यासाठी त्यांनी अनेक छोट्या पुस्तिका व वृत्तपत्रांतून लिखाण केले. त्यांच्या या भूमिकेला पाठिंबा देण्यासाठी असंख्य अनुयायी त्यांच्या पाठीमागे तयार झाले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पेरियार यांनी अधिक आक्रमकपणे आपल्या संघटनेच्या ध्येयधोरणांचा प्रचार करण्याचे कार्य हाती घेतले. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर द्रविड कळघम ने स्वतंत्र 'द्रविडनाडू' ची मागणी केली.

द्रविड कळघम ही बिगर राजकीय संघटना होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्या संघटनेत राजकारणात उतरावे असे मत पेरियार यांचे सहकारी अण्णादुराई व इतरांचे म्हणणे होते. परंतु पेरियार यांनी नकार दिला. १९४९ साली अण्णादुराई द्रविड कळघम संघटनेतून बाहेर पडून आपल्या सहकाऱ्यांच्या सोबत द्रविड मुन्नेत्र कळघम (DMK) पक्षाची स्थापना केली. अल्पावधीतच हा पक्ष तामिळनाडूमध्ये लोकप्रिय झाला. १९५७ च्या निवडणुकीत या पक्षाने प्रथमच सहभाग घेतला. संसदीय राजकारणाच्या माध्यमातून आपल्या फुटीरतावादी मागणीची अभिव्यक्ती करता येईल हा त्यांचा हेतू होता. मात्र तमिळ जनतेने त्यांच्या या भूमिकेला फारसा पाठिंबा दिला नाही.

१९६७ पर्यंत मद्रास राज्यावर (नंतर त्याचे नाव तामिळनाडू झाले) कॉंग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते. १९६७ घटक राज्यांच्या निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षाला जोरदार धक्का बसला. अर्ध्यापेक्षा अधिक घटक राज्यात गैरकॉंग्रेसी सरकार स्थापन झाली. यात तामिळनाडूतील द्रमुकचे सरकार होते. द्रमुकने स्वबळावर सत्ता स्थापन केली. तत्कालीन मद्रास विधानसभेच्या २३३ जागांपैकी १३८ जागा द्रमुकला मिळाल्या. सी. एन. अण्णादुराई हे पहिले गैरकॉंग्रेस अर्थात द्रमुक सरकारचे पहिले मुख्यमंत्री बनले १९६९ साली अण्णादुराई यांचे निधन झाले. त्यांच्या निधनानंतर पक्षाचे नेतृत्व एम. करुणानिधी यांच्याकडे आले. १९६९ ते २०११ या काळात एम. करुणानिधी पाच वेळा मुख्यमंत्री बनले. ऑगस्ट २०१८ मध्ये एम. करुणानिधी यांचे निधन झाले. त्यांच्या निधनापर्यंत द्रमुकचे एकखांबी नेतृत्व आणि पक्षाचे सर्वेसर्वा एम. करुणानिधी होते. त्यांच्या निधनानंतर द्रमुक पक्षाला फुटीरतेचे ग्रहण लागले आहे. मात्र सध्या द्रमुक पक्ष तामिळनाडूमधील महत्त्वाचा प्रादेशिक पक्ष म्हणून आपले स्थान टिकवून आहे.

<u>द्रमुकचे विचारधारा व कार्यक्रम</u>

१) तामिळ भाषिकांची सुधारणा व प्रगती घडवून आणणे.

२) हिंदी भाषेच्या प्रकाराला विरोध करणे.

३) समाजवादी समाजव्यवस्था स्थापन करणे.

४) सामाजिक शोषण, अन्याय, जातीय शोषण यापासून समाजाची मुक्तता करणे.

५) राज्याची सत्ता आणि अधिकार बळकट करणे.

तमिळ भाषिक व द्रविड वंशी यांचा स्वतंत्र देशाची मागणी करण्याच्या हेतूने द्रमुख ची स्थापना झालेली होती. निवडणुकीच्या राजकारणात याच हेतूने या प्रादेशिक पक्षांनी भाग घेतला. परंतु काळाच्या ओघात अशी फुटीरतावादी दृष्टी या पक्षाची आता राहिलेली नाही. भारतीय संघराज्याचा घटक म्हणून तामिळनाडूला अधिकाधिक स्वायत्तता मिळावी, केंद्राचे वर्चस्व असू नये अशी भूमिका या पक्षाने घेतली आहे. राज्य तसेच केंद्रांमध्ये द्रमुक चा प्रभाव अजूनही कायम आहे.

३) अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम (अण्णा द्रमुक)

All India Anna Dravid Munnetrakalgham-(AIADMK)

अण्णादुराई यांच्या नेतृत्वाखाली द्रमुक पक्षाकडे अनेक तमिळ कलावंत, अभिनेते, साहित्यिक आकृष्ट झाले. साठच्या दशकात तमिळ सिनेसृष्टीत अधिराज्य गाजवणारा सिनेअभिनेता एम. जी. रामचंद्रन ज्यांना एमजीआर म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी १९५३ मध्ये द्रमुक पक्षात प्रवेश केला. लवकरच एमजीआर द्रमुक चा चेहरा बनले. एमजीआर आपल्या चित्रपटातून द्रमुक विचारधारा व प्रतीकांचा मोठ्याा खुबीने वापर करीत. यामुळे एमजीआर चे चाहते द्रमुकचे पाठीराखे झाले. आणि पक्षाचा जनाधार प्रचंड वाढला. मात्र पुढे जाऊन करुणानिधी आणि एम. जी. रामचंद्रन यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. १९७२ साली रामचंद्रन यांची करुणानिधी यांनी द्रमुक पक्षातून हकालपट्टी केली.

द्रमुक पक्षातून बाहेर पडल्यानंतर लगेच रामचंद्रन यांनी नव्या पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचे नाव 'अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम' All India Anna Dravid Munnetrakalgham - (AIADMK) असे ठेवले. Admk पक्ष म्हणून हा रामचंद्र यांचा पक्ष लवकरच नावारूपास आला. १९७३ चा विधानसभेत ११ आमदार निवडून आणून हा पक्ष तामिळनाडूमध्ये तिसऱ्या क्रमांकाचा, आणि १९७६ च्या निवडणुकीत १६ आमदार निवडून आणून दुसऱ्या क्रमांकाचा पक्ष बनला. १९७६ साली द्रमुक पक्षाचे सरकार भ्रष्टाचाराच्या आरोपावरून केंद्र सरकारने बरखास्त केले. १९७७ च्या निवडणुकीत Admk ने १३२ जागा जिंकून आपले सरकार स्थापन केले. रामचंद्रन हे तामिळनाडूचे सातवे मुख्यमंत्री बनले. MGR चा AIADMK पक्ष १९७७, १९८० आणि १९८४ असा सातत्याने सत्तेत कायम राहिला.

एम. जी. रामचंद्रन यांचे १९८७ साली निधन झाले. MGR यांच्या निधनानंतर AIADMK पक्ष दोन गटात विभागला. MGR च्या पत्नी जानकी रामचंद्रन यांच्या नेतृत्वाखाली एक गट, दुसरा जे जयललिता यांच्या नेतृत्वाखाली आर. एम. वीरप्पन यांनी ९८ आमदाराच्या गटासह एमजीआर च्या पत्नी जानकी यांना पाठिंबा दिला. जानकी रामचंद्रन यांनी तामिळनाडूच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री म्हणून शपथ घेतली. पण त्यांचे सरकार २४ दिवस चालले. १९९८ साली केंद्राने जानकी सरकार बरखास्त करून राष्ट्रपती राजवट लावली. त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत बारा वर्षांच्या प्रतीक्षेनंतर द्रमुख पुन्हा सत्तेत आला. AIADMK पक्ष दोन गटात विभागले यामुळे खूप दुबळा बनला. जयललिता या सिने अभिनेत्री होत्या. त्यांनी एम. जी. रामचंद्रन यांच्यासोबत अनेक चित्रपटात काम केले होते. त्यांचा AIADMK पक्षावर मोठा प्रभाव होता. मात्र निवडणुकीत जयललिता गटाला २७ आणि जानकी गटाला अवघ्या दोन जागा मिळाल्या होत्या.

अण्णाद्रमुकच्या घसरत्या आलेखामुळे पक्षातील दोन्ही गट जे. जयललिता यांच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आले. आणि १९९१ मध्ये काँग्रेस सोबत युती करून आपल्या पक्षाचे सरकार स्थापन केले. जयललिता

मुख्यमंत्री बनल्या. १९९६ च्या निवडणुकीत काँग्रेस सोबत युती कायम राहिली. मात्र या निवडणुकीत पक्षाचा दारुण पराभव झाला. पक्षाला २३४ जागांपैकी केवळ चार जागा मिळाल्या. बारगूर मतदारसंघात स्वत: जयललिता पराभूत झाल्या.

१९९८ सालि जयललितांचा पक्ष भाजपाच्या NDA मधे सामील झाला. वायकोंचा MDMK पक्ष सुद्धा NDA चा घटक पक्ष होता. १९९८ च्या लोकसभा निवडणुकीत AIADMK ला चांगले यश आले. हा पक्ष अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या सरकारमध्ये सहभागी झाला. पण एक वर्षाच्या आत या पक्षाने आपला वाजपेयी सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. वाजपेयी सरकार कोसळले. २००१ च्या विधानसभा निवडणुकीत AIADMK ने पुन्हा काँग्रेससोबत केली युती केली. या युतीत तमिळमनिला काँग्रेस आणि डावा पक्ष PMK हे पक्ष सुद्धा होते. AIADMK ला १३२ व युतीला १९७ जागा मिळाल्या. पण जयललितांचे नाव भ्रष्टाचारामध्ये अडकल्यामुळे त्यांना मुख्यमंत्री होता आले नाही. पनीर सिल्वम मुख्यमंत्री बनले. पण पुढे सर्वोच्च न्यायालयाने जयललिता यांच्या बाजूने निकाल दिला आणि पुन्हा २००२ मध्ये जयललिता मुख्यमंत्री बनल्या. पुढे २००६ विधानसभा निवडणुकीचा अपवाद वगळता दोन म्हणजे २०११ आणि २०१६ च्या निवडणुकीत AIADMK ने सत्ता स्थापन केली. राज्यातील विविध छोट्या पक्षासोबत युती करून AIADMK चा जनाधार वाढला. ५ डिसेंबर २०१६ मध्ये जे. जयललिता यांचे निधन झाले. त्यांच्या जागी पान्नेसंलवम मुख्यमंत्री बनले. परंतु व्ही. के. शशिकला यांच्या विरोधामुळे त्यांनी मुख्यमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

जे. जयललिता यांच्या निधनानंतर त्यांची जुनी मैत्रीण व्ही. के. शशिकला यांनी आपण जयललिता यांची वारस असल्याची घोषणा केली. त्यांना भ्रष्टाचार प्रकरणी चार वर्षाची शिक्षा झाली. तुरुंगात रवाना होण्यापूर्वी त्यांनी एडापडी के. पालनीस्वामी यांची विधानसभा पक्ष नेता म्हणून निवड केली. आणि टी. टी. व्ही. दिनकरन यांची डेप्युटी जनरल सेक्रेटरी म्हणून नियुक्ती केली. १२३ आमदारांच्या पाठिंब्यावर AIADMK चे एडापडी के. पालनीस्वामी मुख्यमंत्री बनले. २३ मार्च १९९७ रोजी भारतीय निवडणूक आयोगाने ओ. पान्नेरसेवलम व शशिकला यांच्या गटांना दोन निवडणूक चिन्ह दिल.` त्यामुळे सध्या AIADMK चे दोन गट पडले आहेत. एक ओ. पान्नेरसेवलम यांच्या नेतृत्वाखालील AIADMK (Puratchi Thalaivi) आणि एडापडी के. पालनीस्वामी गटाला AIADMK(Amma) असे दोन गट आहेत.

एकूण अण्णा द्रमुक पक्ष हा तामिळनाडू राज्यातील महत्त्वाचा व प्रभावशाली प्रादेशिक पक्ष आहे. ध्येय-धोरणे व विचारसरणीच्या बाबतीत हा पक्ष द्रमुक सारखाच दिसत असला तरी भाषिक व वांशिक बाबतीत थोडी उदार व लवचिक भूमिका हा पक्ष स्वीकारतो. गोरगरिबांसाठी या पक्षाने अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या आहेत. त्यामुळे जनसामान्यांचा पाठिंबा या पक्षाला मिळालेला आहे. जयललिता यांच्या निधनानंतर नेतृत्वाची पोकळी हा पक्ष कसा भरून काढेल हे पाहणे औत्सुक्याचे ठरणार आहे.

४) अकाली दल- पंजाब

पंजाब राज्यातील शिरोमणी अकाली दल हा भारतातील सर्वात जुना प्रादेशिक पक्ष आहे. शिखांचे राजकीय प्रतिनिधित्व करण्यासाठी शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक समितीच्या द्वारे १४ डिसेंबर १९२० रोजी सरदार सरमुख सिंह श्रुब्बल यांच्या अध्यक्षतेखाली अकाली दल या पक्षाची स्थापना करण्यात आली. पुढे मास्टर तारासिंह यांच्या नेतृत्वाखाली या पक्षाचा विस्तार झाला.

ब्रिटिशांनी निर्माण केलेल्या संप्रदायवादाच्या कुटील राजकारणाने या पक्षाची बीजे रोवली गेली. पंजाब प्रांतात सरदार उज्वलसिंह मजीठिया यांच्या नेतृत्वात पंजाब सुभा आंदोलन सुरू झाले होते.

शिखांसाठी वेगळ्या पंजाब प्रांताची मागणी त्यावेळी करण्यात आली. शीख धर्म हा मुस्लिम, हिंदू धर्माप्रमाणे स्वतंत्र धर्म आहे. त्यामुळे शिखांना मुस्लिमां प्रमाणे स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात यावे अशीही मागणी करण्यात आली. त्यासाठी अकाली दलाकडून पहिल्या महायुद्धात शिखांच्या सैन्य भरतीसाठी प्रयत्न करण्यात आले. याचे फळ म्हणून इंग्रजांनी १९१९ च्या भारत सरकार कायद्यामध्ये शिखांना स्वतंत्र मतदार संघ मान्य करण्यात आले.

अकाली दल या पक्षाची स्थापना करण्यामागचा मुख्य उद्देश शीख लोकांचे वेगळेपण जतन करण्यासाठी आणि शिख समुदायासाठी वेगळ्या राज्याची निर्मिती करणे यासाठी झाली होती. मुस्लिम लीगने पाकिस्तानच्या निर्मितीची मागणी केल्यानंतर मास्तर तारासिंगच्या अकाली दलाने स्वतंत्र शिखस्थानच्या निर्मितीची मागणी केली. ब्रिटिश काळात पंजाब प्रांतात शिख, मुस्लिम, हिंदू हे धर्मावलंबी परस्परांबद्दल सहिष्णुता बाळगून एकोप्याने राहत होते. मुस्लिमांची स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी, त्यात शिखांकडून स्वतंत्र शीखस्थानाची मागणी यामुळे पंजाब मधील सांस्कृतिक सहजीवनाची परंपरा खंडित झाली. यामुळे पंजाब ५०-६० वर्षे हिंसाचाराने धुमसत राहिला.

भारत-पाक फाळणी नंतर पंजाब मध्ये काँग्रेस आणि अकाली दल हे दोन पक्ष आमने-सामने आले. फाळणीमुळे पाकिस्तानातील शिख समुदाय पंजाबमध्ये स्थलांतरित झाला. त्यामुळे अकाली दलाचे जनाधार वाढला. भाषावार प्रांतरचनेच्या आधारावर शीखांसाठी पंजाब राज्याची मागणी अकाली दलाने केली. दीर्घ प्रतीक्षेनंतर १९६६ मध्ये हिंदी भाषिकांचे हरियाणा व पंजाबी भाषिकांसाठी पंजाब अशा दोन घटक राज्याची निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे पंजाब राज्यात अकाली दलाचा जनाधार वाढला. परंतु पक्षांतर्गत गटबाजी मुळे त्याचा राजकीय लाभ अकाली दलाला घेता आला नाही. मास्टर तारासिंग आणि फत्तेसिंग यांच्यात सत्तेसाठी रस्सीखेच सुरु झाली. मास्टर तारासिंग यांच्या निधनानंतर फत्तेसिंग अकाली दलाचे प्रमुख बनले. १९६९ साली मध्यवर्ती निवडणुकांनंतर अकाली दल व जनसंघ यांचे संयुक्त सरकार स्थापन झाले. जून १९७१ साली केंद्राने राष्ट्रपती राजवट लागू करून संयुक्त सरकार बरखास्त केले. १९७२ साली झालेल्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्ष सत्तेवर आला. १९७२ ते १९७७ या काळात झैलसिंग सरकारने अकाली दलाचा प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. १९७७ मध्ये आणीबाणी हटल्यानंतर अकाली दल पुन्हा सत्तेत आला. परंतु पक्षांतर्गत कलहामुळे पक्षात फूट पडून १९८० साली अकाली दल पुन्हा सत्तेबाहेर फेकला गेला.

खलिस्तानवादी दहशतवादी चळवळीमुळे पंजाब ऐंशीच्या दशकात धुमसत होता. विसाव्या शतकाच्या अखेर पंजाब मधील परिस्थिती निवळायला लागली. अकाली दलाने आपला जुना सहयोगी भाजप सोबत युती केली. २०१२ साली भाजपच्या सहयोगाने अकाली दलाने सरकार स्थापन केले. पक्षाचे पूर्व अध्यक्ष प्रकाशसिंग बादल हे मुख्यमंत्री बनले. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत पक्षाला चार जागा मिळाल्या. सध्या अकाली दल भाजपाच्या नेतृत्वाखालील NDA घटक पक्ष आहे. पंजाबमधील प्रभावी प्रादेशिक पक्ष म्हणून अकाली दलाचे स्थान कायम आहे.

५) शिवसेना- महाराष्ट्र

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात संयुक्त महाराष्ट्र समितीने मराठी अस्मिता, मराठ्यांचा इतिहास आणि शिवाजी महाराजांची प्रतिमा यांचा जनजागृतीसाठी मोठ्या खुबीने वापर केला. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्र समितीचा कार्यभाग संपला. पण समितीने उभे केलेल्या मराठी अस्मिता व शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमेचा वापर बाळासाहेब ठाकरे यांनी ऑगस्ट १९६० मध्ये 'मार्मिक' या साप्ताहिकाची सुरुवात करून अचूकपणे केला. १९६१ मध्ये जनगणनेतून पुढे आलेल्या आकडेवारीनुसार मुंबईतील मराठी माणसांचा टक्का कमी झाला आहे हे दिसत होते. याउलट दक्षिनात्यांचा व उत्तर भारतीयांचा टक्का वाढत आहे. परप्रांतियांचा टक्का

वाढण्याबरोबरच त्यांची गुंडागर्दी, शिरजोरी व अवैध धंदे देखील वाढत आहेत. याविरोधात मराठी माणसाचा कैवार घेऊन बाळासाहेब ठाकरे यांनी मार्मिक साप्ताहिकातून आवाज उठविला. त्याला मराठी माणसाचा मोठा प्रतिसाद मिळाला. मराठी माणसाच्या बळावर मराठी माणसाच्या हितरक्षणासाठी बाळासाहेब ठाकरे यांनी १९ जून १९६६ रोजी 'शिवसेना' या संघटनेची स्थापना केली. सुरुवातीला शिवसेनेचा रोख दक्षिणात्यांच्या विरुद्ध राहिला. 'हटाव लुंगी, बजाव पुंगी' अशी घोषणा देऊन दक्षिणात्यांच्या हॉटेल्स व मालमत्तांना लक्ष्य करण्यात आले. नंतर हा रोख उत्तर भारतीयांच्या विरुद्ध ओढवला. अशाप्रकारे शिवसेनेच्या माध्यमातून मराठी अस्मिता व अस्तित्वासाठी संघटना 'राडा' शैलीने कार्य करू लागली.

सुरुवातीच्या काळात 'मराठी माणसांचे हितसंरक्षण' एवढे शिवसेनेचे माफक ध्येय होते. 'शिवसेना ८० टक्के समाजकारण व २० टक्के राजकारण करेल' अशी ठाकरेंनी घोषणा दिली होती. बेकारीने हैराण झालेल्या आणि परप्रांतीयांच्या दादागिरीने त्रस्त झालेल्या मराठी तरुणांना शिवसेनेने आकृष्ट केले. त्यानंतर शिवसेनेने आपले लक्ष कामगार चळवळीकडे वळविले. मुंबईत मराठी कामगारवर्ग सांम्यवादी प्रभावाखालील कामगार चळवळीत मोठ्याा संख्येने होता. त्यामुळे स्वाभाविकच शिवसेनेने संवाद विरोधी पवित्रा घेऊन १९६८ झाली भारतीय कामगार सेना स्थापन केली. १९६८ ते १९७४ या काळात मुंबईतील कामगार चळवळ फोडण्याचे कार्य शिवसेनेने पार पडले.

शिवसेनेने स्थापनेनंतर वर्षभरातच निवडणुकीच्या राजकारणात भाग घेतला. परंतु हा सहभाग मुंबई-ठाणे या शहरापुरता मर्यादित होता. १९८० च्या दशकात आपली 'प्रादेशिक पक्ष' ही प्रतिमा टाकून देऊन हिंदुत्ववादी पक्षाची भूमिका शिवसेनेने स्वीकारली. मुस्लिम व दलित या दोन समाजाच्या विरोधात शिवसेना उभी राहिली. मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराला विरोध करणारा शिवसेना हा एकमेव पक्ष होता. याच काळात रामजन्मभूमी प्रश्न उपस्थित झाला. बाबरी मज्जिद पाडून राम मंदिर बांधण्याचे जाहीर समर्थन शिवसेनेने केले. अशाप्रकारे मुस्लीम व नवबौध्द यांच्याविरोधात घेतलेल्या भूमिकेमुळे मराठवाड्यातील मराठा व अन्य मागासवर्गीय समाज तसेच बौद्धेतर दलित समाजाचा पाठिंबा शिवसेनेला मिळाला आणि हिंदुत्ववादी भूमिकेमुळे मध्यमवर्गीय हिंदू शिवसेनेकडे आकर्षित झाले.

१९८९ शिवसेनेने भाजपशी युती केली. भाजपाने उपस्थित केलेल्या रामजन्मभूमीच्या प्रश्नाला तसेच हिंदुत्ववादी राजकारणाला शिवसेनेने पाठिंबा दिला. त्यानंतर बाळासाहेब ठाकरे 'मराठी मनाचा मानबिंदू' व त्यानंतर 'हिंदुहृदयसम्राट' झाले. 'गर्व से कहो हम हिंदू है' असा नारा त्यांनी दिला. देशात सर्वत्र जमातवादी राजकारणाचा ज्वर चढला होता. याबद्दल त्या प्रतिमेचा शिवसेनेला निवडणुकीत फायदा झाला. १९९० च्या निवडणुकीत विधानसभेत शिवसेनेला ५२ जागा आणि भाजपाला ४२ जागा मिळाल्या. परंतु सत्ता मिळू शकली नाही. मात्र पुढील १९९५च्या विधानसभा निवडणुकीत शिवसेनेला ७६ तर भाजपाला ६३ जागा मिळाल्या. बंडखोर काँग्रेस आमदार व पक्षांच्या मदतीने सेना-भाजपचे युतीचे सरकार सत्तेवर आले. शिवसेनेचे मनोहर जोशी मुख्यमंत्री बनले. मात्र पुढील निवडणुकीत शिवसेनेला सत्ता राखता आली नाही.

१९८९ पासून असलेली सेना-भाजप युती २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीपर्यंत कायम होती. भाजपच्या एनडीएमध्ये शिवसेना हा महत्त्वाचा घटक पक्ष होता. लोकसभेसाठी भाजपला शिवसेनेने जास्त जागा सोडायच्या व विधानसभेसाठी शिवसेनेने जास्त जागा लढवायच्या या सूत्रानुसार दोन पक्षांचे जागावाटप होते. भाजप हा राष्ट्रीय पक्ष असला तरी तो शिवसेनेला महाराष्ट्रात मोठा भाऊ या नात्याने मानत होता. त्यामुळे मुख्यमंत्री पद व सत्ता नसल्यास विरोधी पक्षनेतेपद शिवसेनेकडे कायम राहिले. परंतु ही परिस्थिती २०१४ च्या निवडणुकीनंतर बददली. २०१४ च्या लोकसभा

निवडणुकीनंतर मोदींच्या नेतृत्वात भाजपचा जनाधार भारतात तसेच महाराष्ट्रातही वाढला. त्यामुळे पूर्वापार सूत्रानुसार जागा वाटप करण्यास भाजपने नकार दिला. त्यामुळे २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीत २५ वर्षापासूनची सेना-भाजपा युती तुटली. आणि दोन्ही पक्षांनी स्वतंत्रपणे निवडणूक लढविली. या निवडणुकीत भाजपच्या शिवसेनेपेक्षा जास्त जागा निवडून आल्या. भाजपला १२२ आणि शिवसेनेला ६३ जागा मिळाल्या. परंतु २८८ संख्येच्या विधानसभेत भाजपा स्वबळावर सत्ता स्थापन करू शकत नव्हती. त्यामुळे सरकार बनवण्यासाठी दोन्ही पक्ष पुन्हा एकत्र आले. मात्र यावेळी मुख्यमंत्री भाजपचे देवेंद्र फडणवीस बनले. सरकार बनविण्यासाठी दोन्ही पक्ष एकत्र आलेले दिसत असले तरी यानंतर झालेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत तसेच पोटनिवडणुकीत हे दोन्ही पक्ष परस्पर विरोधात लढले.

१८ नोव्हेंबर २०१२ मध्ये शिवसेना प्रमुख आणि पक्षाचे सर्वेसर्वा बाळासाहेब ठाकरे यांचे निधन झाले. त्यांच्या निधनापूर्वी त्यांचे पुत्र उद्धव ठाकरे हे शिवसेनाप्रमुख बनलेले होते. उद्धव ठाकरे यांच्या नेतृत्वात शिवसेना वाटचाल करीत आहे.

<u>नॅशनल कॉन्फरन्स (National conference)</u>

नॅशनल कॉन्फरन्स जम्मू आणि काश्मीर राज्यातील सर्वात जुना आणि सर्वाधिक काळ सत्ता उपभोगलेला प्रादेशिक पक्ष आहे. १९३२ साली काश्मीरचे महाराजा हरिसिंग यांच्याविरुद्ध वाढत चाललेल्या विरोधाला संघटित रुप देण्याच्या दृष्टीने 'ऑल जम्मू कश्मीर मुस्लिम कॉन्फरन्स' ची स्थापना करण्यात आली. त्याच्या नेत्यांमध्ये शेख अब्दुल्ला आणि ॲड गुलाम अब्बास यांचा समावेश होता. त्यानंतर सहा वर्षांनी १९३९ आली शेख अब्दुल्लांनी या पक्षाचे नाव बदलून 'जम्मू आणि काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्स' असे ठेवले. भारतीय राजकारणात या पक्षाला 'नॅशनल कॉन्फरन्स' या नावाने ओळखले जाते. शेख अब्दुल्ला यांचा धर्मनिरपेक्ष तत्त्वावर विश्वास होता. आपला पक्ष सर्वसमावेशक असावा अशी त्यांची भूमिका होती.

जम्मू आणि कश्मीर भारताकडे असावे की पाकिस्तान कडे असा मोठा अटीतटीचा प्रश्न त्याकाळात उपस्थित झाला असताना शेख अब्दुल्लांच्या नॅशनल कॉन्फरन्सने भारताची बाजू घेतली. कश्मीर भारतात सामील होण्यास या पक्षाने पाठिंबा दिला. परंतु पक्षातील गुलाम अब्बास गटाला अब्दुला यांचीही भूमिका रुचली नाही. या गटाने पक्षातून बाहेर पडून आपला पाठिंबा काश्मीर ने पाकिस्तानात सामील व्हावे अशी भूमिका घेतली. यासाठी त्यांनी आपली जुनी संघटना 'मुस्लिम कॉन्फरन्स' हा पक्ष स्थापन केला आणि आझाद कश्मीर चळवळ सुरू केली.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर काश्मीर मध्ये १९५१ साली विधानसभा निवडणूक झाली. नॅशनल कॉन्फरन्सने सर्व ७५ जागा जिंकल्या शेख अब्दुल्ला पंतप्रधान (मुख्यमंत्री) बनले. १९५९ मध्ये नॅशनल कॉन्फरन्स चे दोन गट पडले शेख अब्दुल्ला यांचा गट भारताच्या बाजूने तर त्यांचे सहकारी मिर्झा अफजल बेग स्वतंत्र काश्मीर गटाचे. शेखांवर गटबाजी व भ्रष्टाचाराचा आरोप पार्टीच्या नेत्यांनी लावला. तसे पत्र राजा करणसिंग यांना देण्यात आले. करणसिंगांनी शेख ना बडतर्फ करून स्थानबद्ध केले आणि त्यांचे दुसरे सहकारी बक्षी गुलाम महंमद यांना पंतप्रधान करण्यात आले.

१९६५ मध्ये कश्मीरमध्ये राजकारणाला कलाटणी देणारी एक नाट्यमय घटना घडून आली. नॅशनल कॉन्फरन्स पक्ष काँग्रेस पक्षात विलीन करण्यात आला, हा पक्ष काँग्रेसची एक शाखा म्हणून कार्य करू लागला. जानेवारी १९५८ मध्ये शेख अब्दुल्लांना अचानक सोडण्यात आले. आणि पुन्हा एप्रिल १९५८ मध्ये त्यांना अटक करण्यात आली. या वेळी त्यांच्यावर भारताचे तुकडे करण्यासाठी

पाकिस्तान बरोबर कटकारस्थान करण्याचा आरोप करण्यात आला होता. हे आरोप बिनबुडाचे होते. त्यांना कधीही पाकिस्तानात जायचे नव्हते. अब्दुल्ला धार्मिकता व धार्मिक सहिष्णुतेचे मूर्तिमंत प्रतीक होते.

१९७५ साली शेख अब्दुल्लांना राजकारणात सक्रिय होण्याची परवानगी भारत सरकारने दिली. शेख यांनी पुन्हा आपला जुना पक्ष नॅशनल कॉन्फरन्स सक्रिय केला. १९७७ च्या निवडणुकीत या पक्षाला बहुमत मिळाले. शेख मुख्यमंत्री झाले. ८ सप्टेंबर १९८२ रोजी शेख अब्दुल्ला यांच्या निधनानंतर नॅशनल कॉन्फरन्सचे नेतृत्व त्यांचा मुलगा फारूक अब्दुल्ला यांच्याकडे गेले. १९८३, १९८७, १९९१ या प्रत्येक विधानसभा निवडणुकीत नॅशनल कॉन्फरन्सने बहुमताने आपले सरकार स्थापन केले. परंतु प्रत्येक वेळी सरकार आपला कार्यकाळ पूर्ण करू शकले नाही. काश्मीरमधील अशांतता, हिंसाचार, दहशतवादी कारवाया यामुळे येथे राष्ट्रपती राजवट लावण्यात आली. २००२ मध्ये फारुक अब्दुल्लांनी नॅशनल कॉन्फरन्स चे नेतृत्व आपला मुलगा ओमर अब्दुल्ला यांच्याकडे सोपविले. २००८ च्या निवडणुकीत काँग्रेसच्या सहयोगाने ओमर अब्दुल्लांनी नॅशनल कॉन्फरन्सचे सरकार बनवले. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीपर्यंत काँग्रेस सोबतची त्यांची युती टिकली. २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीत ही युती तुटली. या निवडणुकीत काश्मीर मधील दुसरा प्रादेशिक पक्ष PDP प्रभावशाली ठरला. PDP ने २८ जागा जिंकून भाजपच्या मदतीने सरकार स्थापन केले. २०१८ साली भाजपने PDP सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. त्यामुळे तेथे राष्ट्रपती राजवट लागू झाली.

थोडक्यात PDP च्या विस्तारानंतर नॅशनल कॉन्फरन्सचा प्रभाव कमी झालेला दिसत असला तरी इतिहासाच्या विविध वळनावर अनेक संकटांचा सामना करून आजही जम्मू आणि कश्मीर च्या राजकारणात हा पक्ष मजबुतीने टिकून आहे.

६.३ १९८९ नंतरच्या निवडणुकीतील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या कामगिरीचे विश्लेषण (Analysis of electoral Performance of National and Regional Partiessince 1989)

भारताच्या निवडणुकीच्या इतिहासात १९८९ हे वर्ष भारतातील पक्षपद्धती व राजकारणाला वेगळ्या दिशेने घेऊन जाणारे वर्ष मानले जाते. कारण १९८९ पासून केंद्रांमध्ये आघाड्यांचे सरकार सातत्याने सत्तेवर आलेले दिसते. तसेच अनेक घटक राज्यांमध्येसुद्धा एकापेक्षा अधिक पक्ष निवडणुकीपूर्वी किंवा निवडणुकीनंतर आघाडी, युती बांधून सत्तेवर आलेली दिसतात. १९८९ नंतर २०१४ मध्ये भाजपा बहुमत मिळवण्यात यशस्वी ठरलेली दिसत असली तरी, सरकार मात्र आघाडीचेच बनलेले आहे. त्यामुळे १९८९ पासून आतापर्यंत (२०१८) देशात आघाड्यांचे राजकारण स्थिरावलेले दिसते. त्यामुळेच १९८९ नंतरच्या निवडणुकीतील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या कामगिरीचे विश्लेषण करणे हे, भारतातील पक्षपद्धती चे बदलते स्वरूप आणि राजकारणाचे बदलते रंग अभ्यासण्यासाठी औचित्यपूर्ण ठरते.

१) १९८९ ची निवडणूक

अ) **पार्श्वभूमी:-** १९८४ श्रीमती इंदिरा गांधी यांची हत्या झाल्यानंतर राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. राजीव गांधीच्या सरकारला प्रचंड मताधिक्य असतानासुद्धा काँग्रेसला अंतर्गत मतभेदाने ग्रासले. राजीव गांधी यांच्या मंत्रिमंडळात वित्तमंत्री असलेल्या विश्वनाथ प्रतापसिंग यांनी बोफोर्स प्रकरणात आपल्याच पक्षाला अडचणीत ठरणारी वक्तव्य केले. त्यामुळे व्ही. पी. सिंग यांची प्रतिष्ठा व लोकप्रियता प्रधानमंत्र्यापेक्षा उंचावली. व्ही. पी. सिंग यांनी मंत्रिमंडळ व काँग्रेस पक्षाचा राजीनामा दिला आणि भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढण्यासाठी जनमोर्चाची स्थापना केली. त्यांच्या

या भूमिकेला विरोधी पक्षांनी पाठिंबा दिला. आणि यातून ११ ऑक्टोबर १९८९ रोजी 'जनता दल' या नव्या पक्षाचा जन्म झाला. या नव्या पक्षात जनमोर्चा, जनता पक्ष, लोकदल या पक्षांचे विसर्जन करण्यात आले. नव्याने स्थापन झालेल्या जनता दलाने १९८९च्या निवडणुकीत भाग घेतला आणि राजकारणाची समीकरणे यामुळे बदलली.

ब) **त्रिशंकु लोकसभा:-** १९८९ च्या निवडणुकीत लोकसभेत पहिल्यांदा त्रिशंकू समीकरण घडून आले. १९८४ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाने लोकसभेमध्ये ५४२ जागांपैकी ४१५ जागा जिंकून अभूतपूर्व यश संपादन केले होते, तोच पक्ष १९८९ केवळ १९३ जागा मिळवून सत्ताभ्रष्ट झाला. परंतु या निवडणुकीत नव्याने स्थापन झालेल्या जनता दल याला १४१, तर हिंदुत्वाच्या लाटेवर स्वार झालेला भाजप याला ८८ जागा, माकपला ३२, भाकपला १२ जागा मिळाल्या. कोणत्याही पक्षाला सरकार बनवण्यासाठी लागणाऱ्या बहुमतापर्यंत पोहोचता आलेले नाही.

क) **व्ही. पी. सिंग सरकार:-** एक वर्षापूर्वी स्थापन झालेल्या जनता दलाने १९८९ च्या निवडणुकीत चमकदार कामगिरी करून, काँग्रेस पक्षाला सत्तेपासून दूर ठेवले. १४१ जागा जिंकून काँग्रेस नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचा पक्ष ठरला. मात्र जनता दलाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय मोर्चाला (आघाडी) बहुमत प्राप्त करता आले नाही. भाजपा व डावे यांच्या पाठिंब्याने २ डिसेंबर १९८९ रोजी व्ही. पी. सिंग यांच्या राष्ट्रीय मोर्चाचे सरकार सत्तेवर आले.

ड) **मंडल आयोगाची अंमलबजावणी:-** मंडल आयोगाची अंमलबजावणी या एका निर्णयाने व्ही. पी. सिंग सरकारचे नाव भारताच्या इतिहासात ठळक अक्षरात कोरले गेले. १९७८ साली जनता सरकारने बी. पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली मागासवर्गीय आयोगाची स्थापना केली होती. मंडल आयोगाने ओबीसी जातींचे निकष, त्यांची यादी आणि शिक्षण व नोकऱ्यांतील आरक्षणाचे प्रमाण यासंबंधी शिफारसी केल्या. जनता पक्षाचे सरकार मुदतीपूर्वीच बरखास्त झाल्यामुळे त्यांना मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करता आली नाही. व्ही. पी. सिंग सरकारने मंडल आयोगाच्या शिफारशींचा अंमलबजावणीला प्राधान्य दिले. १३ ऑगस्ट १९९० रोजी व्ही. पी. सिंग सरकारने मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीची अधिसूचना काढली.

इ) **भाजपाचे रामजन्मभूमी आंदोलन आणि रथयात्रेचे राजकारण:-** १९८९ च्या निवडणुकीत भाजपा इतिहासातील नव्या वळणावर आला. वादग्रस्त बाबरी मशीदच्या जागेवर राम मंदिर उभारण्यासाठी सुरू झालेल्या हिंदुत्ववाद्यांच्या रामजन्मभूमी आंदोलनाचे भाजपाने नेतृत्व केले. या आंदोलनाने तणावपूर्ण व जमातवादी राजकारणाला दिशा मिळाली. १९८९च्या निकालावरून हे लक्षात येते की, या आंदोलनाचा फायदा भाजपला झाला. १९८९ च्या निवडणुकीत भाजपा देशातील तिसऱ्या क्रमांकाचा मोठा पक्ष ठरला. १९८४ साली त्याला मिळालेल्या मतांची टक्केवारी ७.४ एवढीच होती. १९८९ मध्ये ही ११.४ पर्यंत वाढली. लोकसभेत भाजपाला ८९ जागा मिळाल्या. रामशीला पूजेचा मार्ग, नंतरच्या सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९८९च्या जमातवादी दंगली आणि भाजपने जिंकलेल्या जागा यांच्यात संबंध अगदी स्पष्ट होतो.

सप्टेंबर १९९० मध्ये अडवाणींनी गुजरातेतील सोमनाथ मंदिरापासून रथयात्रा सुरू केली आणि दहा हजार किलोमीटर पश्चिम व उत्तर भारतात प्रवास करून ती अयोध्येला यायची होती. ऑक्टोबर अखेर अडवानींच्या रथयात्रेला बिहारमधील जनता दल पक्षाचे लालूप्रसाद यादव सरकारने रथयात्रा अडवून अडवाणींना अटक केली. 'मंडल-कमंडल' वादाने संपूर्ण भारतातील राजकारण ढवळून निघाले. हिंदुत्वाचे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न संघपरिवाराने केला. येथून पुढील राजकारणात 'राममंदिर' हा मुद्दा केंद्रस्थानी राहिला.

ई) **चंद्रशेखर सरकार:-** भाजपाचा मंडल आयोगाच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीला विरोध होता. त्यात जनता दलाचे रथयात्रेच्या विरुद्ध भूमिका घेतल्याने व्ही. पी. सिंग सरकारला बाहेरून दिलेला पाठिंबा भाजपाने काढून घेतला. त्यामुळे संयुक्त जनता दलाचे सरकार कोसळले. याच वेळी संयुक्त मोर्चात सुद्धा फूट पडली. चंद्रशेखर ६४ खासदारांना सोबत घेऊन जनता दलातून बाहेर पडले. चंद्रशेखर व देवीलाल यांनी आपला नवा 'समाजवादी जनता पक्ष' स्थापन केला. काँग्रेसचा बाहेरून पाठिंबा मिळवून १९९० मध्ये ते भारताचे आठवे प्रधानमंत्री बनले. त्यांच्या सरकारवर राजीव गांधी यांची हेरगिरी करत असल्याचा आरोप झाल्यानंतर ६ मार्च १९९१ रोजी त्यांनी प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

नवव्या लोकसभेमध्ये दोन पंतप्रधान झाले. मात्र सत्ताधारी पक्षाला पाच वर्षाचा कार्यकाळ पूर्ण करता आला नाही.

२) १९९१ ची निवडणूक

पार्श्वभूमी:-

हिंदुत्वाच्या लाटेवर स्वार होऊन निवडणुकीत यशस्वी होता येते, याची जाणीव भाजपला १९८९ च्या निवडणुकीत झाली होती. त्यामुळे १९९१ च्या निवडणुकीत भाजपाने हिंदुत्व हाच आपला प्रचाराचा मुख्य मुद्दा बनविला. निवडणुकीत सर्वत्र जमातवादी प्रचाराला उत आला असताना दुसऱ्या टप्प्यातील मतदानाच्या काळात राजीव गांधी तामिळनाडू येथे प्रचार सभा घेत असताना, त्यांची हत्या झाली. निवडणूका एक महिना पुढे ढकलल्या गेल्या. राजीव गांधीची हत्या झाल्यानंतर मोठ्याा प्रमाणात सहानुभूतीची लाट कॉंग्रेस कडे वळली. त्यामुळे दुसऱ्या टप्प्यातील मतदानात काँग्रेसला फायदा झाला. काँग्रेस पक्ष सर्वात मोठा पक्ष ठरला.

अ) काँग्रेस पक्षाची कामगिरी :-राजीव गांधींच्या हत्येनंतर निर्माण झालेल्या सहानुभूतीच्या लाटेमुळे निवडणूक झालेल्या ५३४ जागांपैकी २४४ जागांवर विजय मिळवत काँग्रेस पक्ष सर्वात मोठा पक्ष ठरला. मात्र बहुमताचा २७३ चा आकडा गाठता आला नाही. डाव्या पक्षाच्या मदतीने पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापन केले.

ब) भाजपाची कामगिरी:- १९८९ च्या निवडणुकीत ८४ जागा जिंकणाऱ्या भाजपला या निवडणुकीत १२० जागा मिळाल्या. लालकृष्ण अडवाणी विरोधी पक्षनेते झाले. मात्र बाबरी मशीद प्रकरण व हवाला प्रकरणात त्यांच्यावर आरोप असल्यामुळे त्यांनी विरोधी पक्षनेतेपदाचा राजीनामा दिला. आणि त्यांच्या जागी अटल बिहारी वाजपेयी विरोधी पक्षनेते झाले. राष्ट्रीय राजकारणात भाजपचा हा तोपर्यंतचा सर्वात मोठा विजय होता. भाजपचे मताचे प्रमाण १९८९ च्या निवडणुकीत ११.४ होते ते १९९१ मध्ये ते २०.४ टक्के झाले.

क) जनता दलाची कामगिरी:- १९८९ च्या निवडणुकीत आकर्षणाचे केंद्रबिंदू असलेल्या व्ही. पी. सिंग यांच्या जनता दलाच्या त्यांच्या आधीच्या लौकिकास साजेशी कामगिरी करता आली नाही. या निवडणुकीत जनता दलाला ५९ जागा मिळाल्या. ऑगस्ट १९९२ मध्ये अजितसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली २० खासदारांनी जनता पक्ष सोडला. २१ जून १९९४ रोजी लोकसभेच्या १४ खासदारांनी पक्षा बाहेर पडून जॉर्ज फर्नांडिस व नितीशकुमार यांच्या नेतृत्वाखाली समता पक्ष स्थापन केला. जनता पक्षातील या फाटाफुटीमुळे १० व्या लोकसभेत जनता दलाची शक्ती खूप क्षीण झाली.

नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस सरकारने १९९१ साली भारताचे नवे आर्थिक धोरण जाहीर करून, आर्थिक उदारीकरणाला सुरुवात केली. नेहरू काळापासून सुरू असलेल्या समाजवादी

धोरणाला फाटा देऊन अर्थमंत्री मनमोहन सिंह यांच्या सहकार्याने दूरगामी परिणाम पाडणाऱ्या जागतिकीकरणाचे धोरण राबविण्याचा निर्णय राव सरकारने घेतला.

१९९१ च्या निवडणुकीत प्रमुख राजकीय पक्ष आणि त्यांना मिळालेल्या जागा व टक्केवारी.

राजकीय पक्ष	जागा	टक्केवारी
१. काँग्रेस	२४४	३५.६६
२. भाजप	१२०	२०.४
३. जनता दल	५९	११.७७
४. मार्कसवादी कम्युनिस्ट पक्ष	३५	१६.१४
५. भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष	१४	२.४८
६. तेलगू देसम	१३	२.९६
७. अण्णा डिएमके	११	१.६१

३) १९९६ ची निवडणूक:-

पार्श्वभूमी:-

नरसिंहराव यांच्या सरकारवर झालेल्या भ्रष्टाचाराच्या आरोपामुळे काँग्रेस पक्ष १९९६ च्या निवडणुकीत दुसऱ्या स्थानावर फेकला गेला. १९९६ निवडणुकीपूर्वी भाजपाने आपल्या पूर्वापार रणनितीनुसार राममंदिर मुद्याच्या आधारावर आपल्या हिंदुत्ववादी विचाराचा प्रचार चालू ठेवला. ६ डिसेंबर १९९२ रोजी २ लाख कारसेवक अयोध्येला जमले, आणि त्यांनी बाबरी मशीद जमीनदोस्त केली. उत्तर प्रदेश भाजपच्या कल्याणसिंह सरकारने राजीनामा दिला. अडवाणींनी लोकसभेच्या विरोधी पक्षनेतेपदाचा राजीनामा दिला. आठवड्याभराच्या आत मध्य प्रदेश हिमाचल प्रदेश, राजस्थान राज्यातील भाजपची सरकारे केंद्राने बरखास्त केली. काँग्रेस सरकारची ही कृत्य भाजपच्या पथ्यावर पडली. बाबरीच्या पतनातून उसळलेली हिंदुत्वाची लाट, भाजपचे राजकीय भवितव्य उज्वल करण्यास उपयुक्त ठरली.

अ) भाजपाचे १३ दिवसाचे सरकार :- राजीव गांधींच्या निधनानंतर आलेली सहानुभूतीची लाट ओसरल्यानंतर राम मंदिर आणि हिंदुत्वाची लाट निर्माण करण्यात भाजपा यशस्वी ठरला. जमातवादी राजकारण या निवडणुकीत प्रभावी ठरले. भाजप सर्वात मोठा पक्ष म्हणून उदयास आला. त्याला १६१ जागा मिळाल्या. तत्कालीन राष्ट्रपती शंकर दयाळ शर्मा यांनी वाजपेयी यांना सरकार स्थापन करण्याचे निमंत्रण दिले. भाजपने आपले पहिले केंद्रातील सरकार बनविले. परंतु बहुमत सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक संख्याबळ भाजपला जुळवता आले नाही. सभागृहात बहुमत सिद्ध करता येणार नसल्याने वाजपेयींनी राजीनामा दिला. वाजपेयींचे सरकार तेरा दिवस टिकले, म्हणून तेरा दिवसाची सरकार म्हणून वाजपेयी यांच्या सरकारचा उल्लेख केला जातो.

ब) काँग्रेसची कामगिरी:- काँग्रेस पक्षाची सर्वांत खराब कामगिरी या निवडणुकीत नोंदवली गेली. काँग्रेसला केवळ १४० जागा मिळाल्या. मात्र मतांची टक्केवारी भाजप २०. २९ टक्के पेक्षा काँग्रेसची २८. ८० टक्के जास्त होती. निवडणुकीच्या बारा महिने आधी राव सरकारवर भ्रष्टाचाराचे गंभीर आरोप झाले. निवडणुकीच्या काही महिने आधी हवाला प्रकरणात राजकीय नेत्यांनी लाच स्वीकारल्याचे उघड झाले. यात राव सरकारमधील तीन कॅबिनेट मंत्री आणि राजीव गांधी यांचे नाव पुढे आले. त्यामुळे राव सरकारची विश्वासार्हता ढासळली होती. याचा फटका काँग्रेसला बसलेला दिसतो.

क) युनायटेड फ्रंट:- (संयुक्त आघाडी):-

१९९६ च्या निवडणुकीत जनता दल, समाजवादी पक्ष आणि तेलगू देसम पक्षाने मिळून राष्ट्रीय आघाडी निर्माण केली होती. या राष्ट्रीय आघाडीत डावी आघाडी, तमिळमनिला काँग्रेस, प्रमुख आसाम गण परिषद इत्यादी पक्ष सामील करून संयुक्त आघाडी स्थापन करण्यात आली. भाजपचे तेरा दिवसाची सरकार कोसळल्यानंतर या संयुक्त आघाडीला सरकार स्थापन करण्याची संधी मिळाली. जनता दलाचे कर्नाटकचे मुख्यमंत्री एच. डी. देवेगोडा यांना प्रधानमंत्री पद देण्यात आले. काँग्रेसने बाहेरून पाठिंबा दिला. देवेगौडा यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त आघाडीचे सरकार अठरा महिने टिकले. एप्रिल १९९७ मध्ये काँग्रेसने पाठिंबा काढून घेतला. मात्र निवडणुका टाळण्यासाठी संयुक्त आघाडीला पाठिंबा दिला. यावेळी आय. के. गुजराल हे २१ एप्रिल १९९७ रोजी पंतप्रधान झाले. दरम्यानच्या काळात जनता दलात आणखी एक फूट पडली. सतरा खासदारांना सोबत घेऊन लालूप्रसाद यादव यांना ३ जुलै १९९७ रोजी जनता दलातून बाहेर पडून राष्ट्रीय जनता दलाची स्थापना केली. त्यामुळे गुजराल सरकार अल्पमतात आले. गुजराल सरकार ११ महिने चालले. त्यानंतर १९९८ साली लोकसभेच्या निवडणुका घेण्यात आल्या.

१९९६च्या लोकसभेत राजकीय पक्ष, त्यांना मिळालेल्या जागा व टक्केवारी :-

राजकीय पक्ष	जागा	टक्केवारी
१. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस	१४०	२८.८०
२. भारतीय जनता पार्टी	१६१	२०.२९
३. जनता दल	४६	०८.०८
४. तमिळमनिला कॉग्रेस	२०	०२.१९
५. डी. एम. के.	१७	०२.१७
६. समाजवादी पार्टी	१७	०३.२८
७. तेलगू देसम	१६	०२.९७
८. बहुजन समाज पार्टी	११	०४.०२
९. शिरोमनी अकाली दल	०८	०.७६

४) १९९८ ची निवडणूक:-

संयुक्त आघाडी स्थापन केलेल्या सरकारचा पाठिंबा काढून घेतल्यानंतर, पुन्हा १९९८ मध्ये निवडणुका घेण्यात आल्या. याही निवडणुकीत देशातील जनतेने पुन्हा एकदा संमिश्र कल दिला. कोणत्याही पक्षाला बहुमत मिळाले नाही . भाजपला सर्वाधिक १८१ जागा मिळाल्या. मतांची टक्केवारी २५.५९ होती. काँग्रेसला १४१ जागा मिळाल्या मतांची टक्केवारी २५.८२ एवढी होती. यावेळी भाजप व मित्र पक्षांनी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) ची स्थापना केली. एनडीएला २५४ जागा मिळाल्या. अण्णा डीएमके या जयललितांच्या पक्षाच्या मदतीने (१८ खासदार) वाजपेयी दुस-यांदा भारताचे प्रधानमंत्री बनले. मात्र १९९८ च्या अखेरीस अन्ना डीएमके ने वाजपेयी सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. त्यामुळे NDA सरकारला बहुमतासाठी एक जागा कमी पडली. एका मताने वाजपेयी सरकार कोसळले. पुन्हा १९९९ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका घेण्यात आल्या.

५) १९९९ ची निवडणूक:-

पार्श्वभूमी:-

वाजपेयी सरकारचा लोकसभेतील विश्वासदर्शक ठराव अवघ्या एका मताने पराभव झाल्यानंतर देशात तेराव्या लोकसभेसाठी १९९९ साली निवडणुका झाल्या. भाजपाच्या नेतृत्वाखालील एनडीएने या

निवडणुकीत चांगली कामगिरी केली. आणि १९९६, १९९८ या दोन निवडणुकीनंतर देशात स्थिर सरकार आले.

अ) सोनिया गांधी यांचा राजकारणात प्रवेश:- या निवडणुकीच्या काळात काँग्रेस पक्षाची सूत्रे सोनिया गांधी यांच्याकडे आली. राजीव गांधी यांच्या हत्येनंतर पुन्हा एकदा पक्षाची सूत्रे गांधी घरान्याकडे आली, परंतु या निवडणुकीत काँग्रेसला पुन्हा एकदा अपयश आले. काँग्रेसला ११४ जागांवर विजय मिळवता आला. काँग्रेसने या निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षांच्या मिळून युपीए(संयुक्त पुरोगामी आघाडी) स्थापन केली. या आघाडीत अण्णा डीएमके, राष्ट्रीय जनता दल, युनायटेड फ्रंट इत्यादी पक्ष सहभागी होते.

या निवडणुकीतच सोनिया गांधी यांच्या परदेशी नागरिकत्वाच्या मुद्द्यावरून शरद पवार यांनी विरोध केला. काँग्रेसमधील पी. ए. संगमा, शरद पवार आणि तारिक अन्वर पक्षातून बाहेर पडून 'राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची' स्थापना केली. याचा मोठा फटका काँग्रेस पक्षाला बसला.

ब) भाजपची कामगिरी:- १९९१, १९९६, १९९८ आणि १९९९ या सलग चार लोकसभा निवडणुकीत लोकसभेतील भाजपचे संख्याबळ वाढले. या निवडणुकीत भाजपला पुन्हा यश मिळाले. लोकसभेच्या १८० जागांवर विजय मिळवत तो लोकसभेतील सर्वात मोठा पक्ष बनला. भाजपच्या नेतृत्वाखालील NDA आघाडीने बहुमताचा आकडा पार करण्यात यश मिळवले. संयुक्त जनता दल, शिवसेना, डी एम के, तृणमूल काँग्रेस, ब्रिजू जनता दल हे NDA आघाडीतील प्रमुख पक्ष होते. NDA आघाडीच्या वाजपेयी सरकारने पाच वर्षांचा कार्यकाळ पूर्ण केला.

क) काँग्रेसची कामगिरी:- १९९९ च्या निवडणुकीत पुन्हा एकदा काँग्रेस पक्षाला अपयश आल.` पक्षाला केवळ ११४ जागांवर विजय मिळवता आला. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील यूपीएआघाडी स्थापन करण्यात आली. अन्ना डीएमके, राष्ट्रीय जनता दल हे पक्ष काँग्रेस आघाडीत होते. चंद्राबाबू नायडू च्या तेलुगु देसम पक्षाला २९ तर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाला(मार्क्सवादी) ३३, समाजवादी पक्षाला २६ तर बहुजन समाज पक्षाला १४ जागा मिळाल्या.

५) २००४ ची सार्वत्रिक निवडणूक:-

२००४ ची निवडणूक धक्कादायक निकाल देणारी ठरली. फील गुड फॅक्टर, इंडिया शायनिंग या घोषणांद्वारे प्रचाराची हवा निर्माण करणाऱ्या भारतीय जनता पक्षाला २००४ च्या निवडणुकीत दारुण पराभव झाला. तब्बल आठ वर्षांनी पुन्हा एकदा काँग्रेसच्या हाती सत्ता आली.

अ) भाजपाची कामगिरी:- २००४ च्या लोकसभा निवडणुकीतील पराभव हा भाजपसाठी एक धक्का होता. कारण निवडणूकपूर्व सर्वेक्षण चाचण्यांमध्ये भाजप पुन्हा सत्तेत येईल असे भाकीत वर्तवले जात होते. मात्र २००२ ची गुजरात दंगल, शव पेटयांचा घोटाळा, वाढते दहशतवादी हल्ले, सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण आणि महागाई या मुद्द्यांमुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास दरामध्ये सातत्य असूनही जनमत भाजपाच्या विरोधात गेले. भाजपला केवळ १३८ जागा जिंकता आल्या.

ब) काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकार:- घटक पक्षांची मोट बांधून भाजपाच्या नेतृत्वाखालील NDA आघाडीने १९९९ मध्ये पूर्ण बहुमत प्राप्त करून पाच वर्षाचा पूर्ण कार्यकाळ सरकार चालविणारे पहिले बिगर काँग्रेसी सरकार होते. असाच प्रयत्न काँग्रेसने सुद्धा केला. काँग्रेसने समविचार घटक पक्षांची यूपीएआघाडी स्थापन केली. या निवडणुकीत सोनिया गांधी विदेशी असण्याच्या मुद्याला जनतेने साफ नाकारले. सोनिया गांधीच्या नेतृत्वात काँग्रेसने १९९९च्या निवडणुकीपेक्षा चांगली कामगिरी केली. काँग्रेसला १४५ जागा मिळाल्या. समाजवादी पक्ष ३६ जागा, बसपा १९ जागा या पक्षांचा बाहेरून पाठिंबा घेऊन काँग्रेसने यूपीएआघाडीचे

सरकार स्थापन केले. सोनिया गांधी यांनी पंतप्रधान पद स्वीकारावे अशी विनंती काँग्रेसच्या नेत्यांनी केली. मात्र सोनिया गांधी यांनी पंतप्रधान पद स्वीकारण्यास नकार देऊन अर्थतज्ञ मनमोहन सिंग यांची पंतप्रधानपदी निवड केली. NDA आघाडीने ज्याप्रमाणे यशस्वीपणे पूर्ण पाच वर्ष सांभाळले, त्याचप्रमाणे पहिल्यांदाच काँग्रेसने सुद्धा आघाडीचे सरकार चालवून आघाडी सरकारचा प्रयोग यशस्वी केला.

६) २००९ ची निवडणूक:-

२००४ च्या तुलनेत २००९ च्या निवडणुकीत काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडीने घवघवीत यश संपादन करून सलग दुसऱ्या निवडणुकीत सत्ता प्राप्त केली.

अ) काँग्रेसची कामगिरी:- २००९ च्या लोकसभा निवडणुकांपूर्वी काही महिने आधी संपुआ सरकार साठी प्रतिकूल परिस्थिती होती. अमेरिकेसह संपूर्ण जगात मंदीची लाट आली होती. मुंबईवर दहशतवादी हल्ला या घटना जनमत काँग्रेस विरोधी जाण्यास पुरेशा होत्या. मात्र मनमोहन सिंग यांनी परिस्थिती हुशारीने हाताळून मतदारांच्या मनात आपल्या सरकारविषयी विश्वास कायम ठेवण्यात यश मिळविले. या निवडणुकीत काँग्रेसला २०६ जागा मिळाल्या. ज्या मागील निवडणुकीच्या तुलनेत एक्स्प्रेस ६१ अधिक होत्या. हुमतासाठी आवश्यक असणाऱ्या २७२ जागांसाठी संपुआला दहा जागा कमी पडल्या. बाहेरून अन्य पक्षांचा पाठिंबा मिळवून मनमोहनसिंग यांनी पुन्हा स्थिर सरकार चालविले. तृणमूल काँग्रेस तसेच डीएमके पक्षाने संपुआची साथ अर्ध्यावरच सोडली. मात्र समाजवादी पक्ष, बसपाचा बाहेरून पाठिंबा असल्याने केंद्र सरकार स्थिर राहिले.

ब) भाजपाची कामगिरी:- लालकृष्ण अडवाणी या निवडणुकीत भाजपचे पंतप्रधानपदाचे उमेदवार होते. भाजपने काळा पैसा व भ्रष्टाचार हा निवडणुकीच्या प्रचाराचा प्रमुख मुद्दा बनविला. परंतु मतदारांवर प्रभाव पडला नाही. मागील निवडणुकीच्या तुलनेत भाजपाला २२ जागा कमी आल्या. भाजपच्या ११६ जागा तर रालोआला १५९ जागा मिळाल्या.

७) २०१४ची निवडणूक:-

२०१४ ची निवडणूक अनेक दृष्टीने वैशिष्ट्यापूर्ण ठरली. काँग्रेस नंतर प्रथमच भाजपला लोकसभेत स्पष्ट बहुमत मिळाले आणि काँग्रेसच्या दृष्टीने अतिशय वाईट प्रदर्शन घडवणारी निवडणूक ठरली. गुजरात राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी यांना भाजपाने पंतप्रधान पदाचे उमेदवार म्हणून घोषित केले. भाजपचे ज्येष्ठ नेते लालकृष्ण अडवाणी यांनी त्याला विरोध केला आणि आपला राजीनामा पार्टीकडे दिला. पार्टीने त्यांचा राजीनामा नामंजूर केला. नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली एनडीएने काँग्रेस सरकार च्या काळात झालेल्या भ्रष्टाचार हा निवडणुकीचा प्रमुख मुद्दा केला. विदेशातील काळा पैसा भारतात परत आणणे हा आणखी एक प्रचाराचा मुख्य मुद्दा होता. आपल्या भाषणाच्या व नेतृत्वाच्या अनोख्या शैलीने नरेंद्र मोदी यांनी मतदारांना आकर्षित केले. मतदानाच्या ३१ टक्के मते मिळवून भाजपने २८२ जागा जिंकल्या आणि भाजप व एनडीएच्या घटक पक्ष मिळून ही जागांची संख्या ३३६ एवढी होती. या निवडणुकीत भाजपने ऐतिहासिक कामगिरी केली. २८२ जागा जिंकून काँग्रेस नंतर प्रथमच भाजपने लोकसभेत स्पष्ट बहुमत मिळविले.

काँग्रेसच्या या निवडणुकीत दारुण पराभव झाला. काँग्रेसला केवळ ४४ जागा मिळाल्या. निवडणुकीच्या आतापर्यंतच्या इतिहासात पहिल्यांदा एवढ्याा कमी जागा मिळाल्या. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील संपुआतील घटक पक्ष सुद्धा फार काही करू शकले नाहीत. संपुआला ६० जागा मिळाल्या. यात राष्ट्रवादी काँग्रेसला सहा तर राष्ट्रीय जनता दलाला चार जागा मिळाल्या.

थोडक्यात २०१४ च्या निवडणुकीत मोदी लाटेमुळे सर्व विरोधी पक्षांचा धुव्वा उडाला.

सारांश -

१९८९ पासून च्या लोकसभा निवडणुकीतील राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक पक्षांच्या कामगिरीचे विश्लेषण केल्यानंतर हे लक्षात येते की, या निवडणुकीच्या काळात भारतीय राजकारणात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. १९८९ नंतर निवडणुकीत कोणताही एक पक्ष स्पष्ट बहुमत मिळवण्यात यशस्वी ठरला. याला अपवाद २०१४ च्या निवडणुकीचा करता येईल. भाजपने १९८९ च्या निवडणुकीनंतर प्रत्येक निवडणुकीत आपली कामगिरी उंचावत नेली. अपवाद २००९ ची निवडणूक. भाजपने समविचारी पक्षांशी निवडणूक आघाडी करून चार वेळा आपले सरकार स्थापन केले. १९९९ ते २००४ या काळात २४ पक्षांची युती करून आघाडीचे सरकार स्थापन केले आणि महत्त्वाचे म्हणजे भारतीय इतिहासातील हे पहिले आघाडीचे सरकार होते जे पूर्ण पाच वर्षे चालले. त्यामुळेच पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांचे नेतृत्व कायम स्मरणात राहणारे ठरले. पुढे काँग्रेसने सुद्धा संपूआतील अनेक घटक पक्षांची आघाडी करून २००४ पासून २०१४ पर्यंत सतत दहा वर्षे आघाडी सरकार चालवून आघाडी सरकार यशस्वी चालविण्याचा क्रम कायम ठेवला. २०१४ च्या निवडणुकीत भाजप आणि काँग्रेस या दोन्ही राष्ट्रीय पक्षांनी आघाडी करूनच निवडणुका लढविल्या. परंतु या निवडणुकीत भाजपला स्पष्ट बहुमत मिळाल्यामुळे आघाडी सरकार तील इतर घटक पक्षांना असलेले महत्त्व कमी झालेले दिसले. सध्या भाजपने पूर्वीच्या काँग्रेस सारखी आपली पकड भारतीय राजकारणावर निर्माण केली आहे. ही पकड काँग्रेस व इतर विरोधी पक्ष सैल करण्यात कितपत यशस्वी होतात हे पाहणे औत्सुक्याचे व रंजक ठरणार आहे.

६.४ सरावासाठी प्रश्न

१. राजकीय प्रश्न म्हणजे काय? राजकीय पक्षपद्धतीची वैशिष्टये सांगा.

२. राष्ट्रीय पक्ष म्हणजे काय? राष्ट्रीय पक्षाची उदाहरणे स्पष्ट करा.

३. प्रादेशिक पक्ष म्हणजे काय? प्रादेशिक पक्षांची वैशिष्टये विशद करा.

४. प्रादेशिक पक्ष म्हणजे काय, विविध प्रादेशिक पक्षांची माहिती द्या.

टीप लिहा

अ राष्ट्रीय पक्ष

ब प्रादेशिक पक्ष

क प्रादेशिक पक्षांची वैशिष्टये

६.५ संदर्भ सूची

१. इनामदार ना.र. - राजकीय समाजशास्त्र, कौन्टिनेंटल प्रकाशन पूणे-१९८४ पृ क्र.१९२

२. कित्ता- पृष्ट क्र.१९३

३. कित्ता- पृष्ट क्र.१९३

४. कित्ता- पृष्ट क्र.१९३

५. Link;www.inmarathi.com/How-Parties-are–given state or- national - level - Status.

६. https//en.m.wikipedia.org/wl.mocratic Alliance members.

७. Link ; https//en.wikipedia.org/wl.Progressive Alliance

८. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळाफरे प्रकाशन, नागपूर -२०१० पृ.४८३

९. Link;www.inmarathi.com/How-Parties-are–given state or- national - level – Status.

१०. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळाफरे प्रकाशन, नागपूर -२०१० पृ.४८९

११. देशमुख अलका; भारताचे शासन आणि राजकारण, श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२६१

१२. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळाफरे प्रकाशन, नागपूर -२०१० पृ.४९८

१३. भाळे भा.ल.,भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२००५ पृ.१८३

१४. कित्ता-पृ.१८४

१५. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळाफरे प्रकाशन, नागपूर -२०१० पृ.५०३

१६. कित्ता-पृ.५०४

१७. देशमुख अलका; भारताचे शासन आणि राजकारण, श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२६३

१८. Link ; https//mr.m.wikipedia.org/wiki → भारतीय जनता पक्ष-विकिपीडीया.

१९. कित्ता

२०. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ.१८५-१८६

२१. Link ; https//mr.m.wikipedia.org/wiki → भारतीय जनता पक्ष-विकिपीडीया.

२२. कित्ता

२३. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १८६

२४. कित्ता पृ १८६-१८७

२५. देशमुख अलका; भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२६८

२६. भोळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५२१

२७. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १८९

२८. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १८९

२९. Link; https// hi.m.wikipedia.org. बहुजन समाज पार्टी-विकिपीडीया.

३०. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १९०

३१. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १९०

३२. कित्ता पृ १९१

३३. कित्ता पृ १९१

३४. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५४८

३५. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५३२

३६. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १९३

३७. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५३३

३८. कित्ता -पृ.५३३

३९. कित्ता -पृ.५३३

४०. Link- भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी-विकिपीडीया.

४१. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५३५

४२. कित्ता-पृ.५४१

४३. Link.www. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी-विकिपीडीया.

४४. कित्ता-पृ.५४१

४५. देशमुख अलका; भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२६९

४६. कित्ता- पृ.२६९

४७. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ १८२

४८. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.६४२

४९. कित्ता- पृ.६४२

५०. कित्ता- पृ.६४३

५१. Link ; https://en.m.wikipedia.org-wikipedia

५२. Link ; https://en.m.wikipedia.org-wikipedia

५३. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.६४३

५४. देशमुख अलका; भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२७२

५५. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.३३३

५६. Hasan Zoya (Edi); parties and politics in India; Oxford University Press, New Delhi-2006 Page-402

५७. Link; https://en.m.wikipedia.org- Dravid mumnetra kalgham Wikipedia

५८. कित्ता-

५९. देशमुख अलका; भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२७१

६०. Link ; https://en.m.wikipedia.org. DMK party-wikipedia

६१. Link ; https://en.m.wikipedia.org.AIDMK party-wikipedia

६२. कित्ता-

६३. कित्ता-

६४. कित्ता-

६५. कित्ता-

६६. Link ; https://en.m.wikipedia- शिरोमणि अकाली दल-wikipedia

६७. कित्ता-

६८. लोटे रा.ज.; भारतीय शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर-२००५ पृ. २००

६९. कित्ता- पृ. २००

७०. कित्ता- पृ. २००

७१. Link ; https://en.m.wikipedia.org. शिरोमणि अकाली दल-Wikipedia.

७२. डॉ.कुलकर्णी श्री.प.,डॉ.साठे शुभा,डॉ.कडू माहिनी (संपा)भारतीय राजकारणी दशा आणि दिशा,विजय प्रकाशन, नागपूर -२००५-पृ.४९

७३. कित्ता- पृ.४९-५०

७४. कित्ता- पृ.५२

७५. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५५३

७६. कित्ता- पृ.५५३

७७. डॉ.कुलकर्णी श्री.प.,डॉ.साठे शुभा,डॉ.कडू माहिनी (संपा) भारतीय राजकारणी दशा आणि दिशा,विजय प्रकाशन, नागपूर -२००५-पृ.५५ ते ५६

७८. कित्ता- पृ.५७ ते ५८

७९. Link ; https://mr.m.wikipedia.org/ महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक-२०१४- wikipedia

८०. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.७३

८१. Link ; https://en.m.wikipedia.org/Jammu and kashmir National conference-/wikipedia

८२. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.२९८ ते २९९

८३. Link ; https://en.m.wikipedia.org/Jammu and kashmir National conference-/wikipedia

८४. गुहा रामचंद्र, शारदा साठे (अनु), गांधीनंतरचा भारत; मॅजिस्टिक पब्लिसिंग हाउस, ठाणे, २०१२ (दुसरी आवृत्ती)-पृ.४०९ ते ४१०

८५. Link ; https://en.m.wikipedia.org/Jammu and kashmir National conference-/wikipedia

८६. भोळे भा.ल.,भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५३०

८७. कित्ता- पृ.५३०

८८. देशमुख अलका; भारतीय शासन आणि राजकारण; श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२००९ पृ.२६०

८९. कित्ता.

९०. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५२०

९१. कित्ता- पृ.५२०

९२. कित्ता- पृ.५३०

९३. Link;election.Prahar.in-History of Loksabha

९४. कित्ता.

९५. कित्ता.

९६. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५३० ते ५३१

९७. Link;election.Prahar.in-History of Loksabha

९८. भाळे भा.ल.; भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण; पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर -२०१० पृ.५२१
९९. Link ;election.Prahar.in»History of Loksabha
१००. कित्ता.
१०१. कित्ता.
१०२. कित्ता.
१०३. कित्ता.
१०४. कित्ता.
१०५. कित्ता.
१०६. कित्ता.
१०७. Link;election.Prahar.in-History of Loksabha-1999
१०८. कित्ता.
१०९. कित्ता- election.Prahar.in Loksabha-2004
११०. कित्ता- Loksabha-2009
१११. कित्ता.
११२. Link-:www.wikiewdia.org.Indian general election-2014
११३. कित्ता.

❖❖❖❖

सामाजिक गतिशीलता पैलू

प्रकरणाची रचना –

७.१. जात (आरक्षणाच्या संदर्भात)

७.२. धर्म (जमातवादाच्या संदर्भात)

७.३. लिंगभाव (राजकीय सहभागाच्या संदर्भात)

७.४ सरावासाठी प्रश्न

७.५ संदर्भसूची

७.१ जात (आरक्षणाच्या संदर्भात)

उद्दिष्टये :-

(1) राखीव जागांचा अर्थ व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजावून घेणे.

(2) राखीव जागासंबंधी शासकीय पातळीवर झालेल्या घडामोडींचा, राखीव जागासंबधीच्या आयोगांचा अभ्यास करणे.

(3) मराठा आरक्षण व आर्थिक आधारावरील आरक्षणाची माहिती मिळवीणे.

(4) राखीव जागांना विरोध व त्याच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

प्रस्तावना:

वर्णव्यवस्था आणि जातीसंस्था हा हिंदु समाजरचनेचा महत्वाचा आणि आधारभूत घटक आहे. आज वर्णव्यवस्था स्पष्टपणे आस्तित्वात नसली तरी जातीसंस्थेचे आस्तीत्व आजही ठळकपणे जाणवते. गुणकर्मावर आधारीत असलेली वर्णव्यवस्था जेव्हा जन्मावर आधारीत मानली जाउ लागली तेव्हा याच वर्णव्यवस्थेतून हजारो जातींचा उदय झाला. जातीव्यवस्थाही जन्म व असमानता या आधारावर उभी आहे. साधारणपणे वर्णव्यवस्थेत समाविष्ट होणाऱ्या जातींना सवर्ण जाती तर वर्णव्यवस्थेच्या बाहेर असलेल्या जातींना अवर्ण जाती असे म्हणतात. अवर्ण जाती मध्ये आदिवासी जमाती व अस्पृश्य जातींचा समावेश होतो. जातींच्या उतरंडीत सर्वात खालच्या पातळीवर अस्पृश्य जाती असत. अस्पृश्य जातींना 'अस्पृश्य' मानल्यामुळे विकासाच्या सर्वच क्षेत्रात त्यांना विकासाची संधी नाकारली, त्यांना सामाजिक, धार्मिक इ. क्षेत्रात समान दर्जा नाकारला इतकेच नव्हे तर त्याना गुलामाहूनही हीन दर्जाची वागणुक देण्यात येत होती. त्यामुळे त्यांची सामाजीक, शैक्षणीक, धार्मिक व आर्थिक क्षेत्रात अधोगती झाली. हीच अवस्था आदिवासी जमातींची आहे. प्रस्थापित समाजापासून दूर जंगली प्रदेशात व दुर्गम भागात व नैसर्गीक जीवन जगत असलेल्या या जमातीही विकासाच्या सर्वच क्षेत्रापासून वंचित राहिल्या. ब्रिटिश काळात अस्पृश्य जाती व आदिवासी जमातींची गणना करुन त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांची सुची (यादी) तयार करण्यात आली. त्यावरुनच अनुसूची जाती व अनुसूचीत जमाती असे म्हटले जावू लागले. या पूर्वी या जातींना डिप्रेस्ड क्लास असे म्हटले जात असे. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना बहिष्कृत जाती असे म्हणत असत. या सर्वच क्षेत्रात मागासलेल्या जातींना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी, त्यांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा होण्यासाठी राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली.

'राखीव जागा'– अर्थः–

साधारणपणे राखीव जागांचा अर्थ असा स्पष्ट करता येईल की, 'मानवी जीवनाच्या विकासाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विशिष्ट जनसमुदायाला विशिष्ट प्रमाणात विशेष संधी व प्रतिनिधित्व देण्यासाठी विशिष्ट प्रमाणात जागा त्या जनसमुदायाला राखून ठेवणे होय'. अर्थात असा समुदाय निश्चित करण्यासाठी जात, धर्म, वंश त्याच बरोबर सामाजिक, शैक्षणीक व आर्थिक मागासलेपणा इत्यादी आधार असू शकतो. उदा. ब्रिदिश साम्राज्याच्या काळात ॲग्लोइंडियन वंशाच्या लोकांना व मुस्लिम धर्मियांना राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी राजकीय क्षेत्रात काही मतदार संघ राखिव ठेवले जात असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही गोलमेज परिषदेत अस्पृश्य जातींसाठी राखीव मतदार संघाची मागणी केली होती.

स्वातंत्रउत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेतही राखीत जागांची तरतूद केली आहे. परंतू जात, धर्म, वंश हे राखीव जागांचे आधार नाकारले व केवळ सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपण हाच आधार मान्य करण्यात आला.

राखीव जागांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीः–

आधुनिक काळातील राखीव जागांचा उगम ब्रिटिश काळात झालेला असला तरी या संकल्पनेचा उगम परंपरागत हिंदू समाजरचनेतच दिसून येतो. वर्णव्यवस्था आणि जातीसंस्था या राखीव जागांचे प्रतिमान (Model) आहे. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हया चार वर्णांना विशिष्ट क्षेत्र शंभर टक्के राखीव ठेवलेले होते. उदा. विदयार्जन व विदयादान करणे हे क्षेत्र ब्राम्हंणासाठी शंभर टक्के राखीव होते. संरक्षणाशी संबधीत सर्व कार्ये करण्यास हे क्षेत्र क्षत्रियांसाठी राखीव होते. उत्पादन व व्यापार हे क्षेत्र वैश्यांसाठी राखीव होते. आणि वरील तीनही वर्णांची सेवा करणे व त्या संदर्भात सर्व प्रकारची शारिरीक व गलिच्छ कामे शूद्र वर्णानेच करावीत अशी सक्ती होती. म्हणजेच हे क्षेत्र त्यांच्यासाठी राखीत ठेवले होते. या चारही वर्णातील कोणत्याही वर्गाला दुसऱ्या वर्गाचे काम करण्याचा किंवा परस्परांच्या कार्यात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नव्हता. या चार वर्णांशिवाय वर्णबाहय असाही एक जातीसमुह होता तो म्हणजे अस्पृश्य मानलेल्या जातींचा समूह होय. महात्मा पुले यांनी त्या जातीसमूहाला अतिशुद्र असे नामकरण केले होते. जे वर्णव्यवस्थेचे तेच जातीसंस्थेचे. जातीसंस्थेतील प्रत्येक जातीला जातिनिष्ट व्यवसाय दिला आहे. उदा. चामडयापासून वस्तू तयार करण्याचे काम चांभारच करणार, चामडे कमावण्याचे काम ढोर करणार, लाकडापासून अवजारे करण्याचे काम सुतारच करणार, तर मातीची भांडी मडकी इ. तयार करण्याचे काम कुंभारच करणार. कोणत्याही जातीला आपला व्यवसाय सोडून इतरांचा व्यवसाय करण्यास बंदी होती. इतकेच नव्हे तर या नियमाचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीला तीच्या जातपंचायतीकडून दंडात्मक शिक्षा केली जात असे. थोडक्यात राखीव जागांचा उगम हा वर्णसंस्था व जातीसंस्थेतच आहे.

वर्ण व जातीसंस्थेने प्रत्येक जातीला विशिष्ट व्यवसाय दिला असला तरी, शुद्र वर्णातील जाती व अस्पृश्य जाती यांना मात्र त्यांची कार्ये अत्यंत कमी मोबदल्यावर, किंवा विना मोबदला केवळ सेवाभावी वृत्तीने करावी लागत असत. गलिच्छ व्यवसाय करणाऱ्या जातींना तर अस्पृश्यच मानन्यात आले. या दोनी समुहातील जाती सर्वच क्षेत्रात मागासलेल्या राहिल्या. तसेच त्यांना हिंदू समाजरचनेत सर्वात कनिष्ठ पातळीवर ठेवून त्यांना समान दर्जा नाकारण्यात आला.

ब्रिटिश राजवटीतही शासकीय सेवा व विकासाच्या सर्व क्षेत्रात केवळ ब्राम्हण, क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन वर्णांना विशेशतः ब्राम्हण वर्णाला (जात) अधिक संधी मिळाली. या काळात सर्वच क्षेत्रात ब्राम्हणांचे वर्चस्व होते. तर शूद्र व अस्पृश्य जातींना सर्वच क्षेत्राात विकासाची संधी नाकारली होती.

या परिस्थिती विरुद्ध प्रथम महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी आवाज उठविला. शूद्र-अतिशूद्रांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक चळवळ सुरु केली. पुढे याच चळवळीचे रुपांतर ब्राम्हणेतर चळवळीत झाले. यात मुख्य पुढाकार कोल्हापूर संस्थानचे राजे छत्रपती शाहू महाराज यांचा होता. त्यांनाच आधुनिक काळातील राखीव जागांचे जनक असे म्हटले जाते. त्यांनी २६ जुलै १९०२ रोजी नोकरीविषयक गॅझेट प्रसिदध करुन ब्राम्हण, प्रभू, शेणवी इ. पुढारलेल्या जातींना सोडून इतर सर्व मागासलेल्या जातींना त्यांच्या संस्थानाच्या क्षेत्रात ५० टक्के राखीव जागा जाहिर केल्या.

छत्रपती शाहू महाराजानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९३०मधे पहिल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्य जातींसाठी राजकीय क्षेत्रात प्रतिनिधित्वासाठी राखीव मतदार संघाची मागणी केली. परंतु अस्पृश्य जातींना कोणत्याही प्रकारचे वेगळे हक्क देण्यास म. गांधीजीनी विरोध केल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत पुरवणी मागणीपत्र सादर करुन अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. जातीय निवाडयात ती मागणी मान्य करण्यात आली. त्याला गांधीजींनी विरोध केला. व स्वतंत्र मतदार संघाचा निर्णय रद्द करण्यासाठी त्यांनी आमरण उपोषण केले. शेवटी पुणे करार होउन अस्पृश्य जातींना राजकीच क्षेत्रात स्वतंत्र मतदार संघाऐवजी राखीव जागा मान्य करण्यात आल्या स्वातंत्र मिळाल्यावर भारतीय राज्यघटनेत त्या संदर्भात तरतूद करण्यात आली. अनुसुचित जाती जमातींना राजकीय क्षेत्रात राखीव जागांबरोबरच शासकीय सेवांमध्ये राखीव जागांची तरतूद राज्यघटनेत करण्यात आली. इतर मागास वर्गासंबधी काही निर्णय न झाल्याने पुढील काळात त्याना राखीव जागा देण्यासाठी मागास वर्ग आयोग स्थापन करण्यासंबधी ३४० कलमात तरतूद करण्यात आली.

इतर मागास वर्गासाठी आरक्षण:-

अति मागास वर्ग म्हणून अनुसूचित जाती आणि यांची यादी निश्चित झाल्याने स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत या जाती समूहासाठी जागांची तरतूद करण्यात आली परंतु इतर मागास वर्ग निश्चित झालेला नव्हता म्हणून असा मागास वर्ग निश्चित करुन त्यांना राखिव जागा देण्यासाठी आयोग नेमण्याची तरतूद कलम ३४० ने केली आह.`

काकासाहेब कालेलकर आयोग:-१९५३

राज्य घटनेच्या ३४३ व्या कलमाला अनुसरून इतर मागास वर्ग हे निश्चित करण्यासाठी १९५३ मध्ये पहिला अन्य मागास वर्ग आयोग गांधीवादी नेते काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आला या आयोगाने दोन वर्ष काम केले ६८ हजार किलोमीटर प्रवास केला प्रश्नावली ला आलेल्या ९८५ उत्तरांचा, ३४१४ निवेदनांचा अभ्यास करून आणि ५६३६ व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन १९५५ मध्ये आपला अहवाल सादर केला त्यानुसार त्यानुसार २३९९ जाती मागासवर्ग म्हणून तर ८३७ जाती अतिमागास जाती म्हणून शिफारस करण्यात आल्या. त्यांच्या प्रगतीसाठी काही महत्वाच्या शिफारशी केल्या. उदा. जमीण धारणेत व्यापक सुधारणा, ग्रामीन अर्थरचनेत बदल, भूदान, पशुपैदास, जनावरांचा विमा, ग्रामोदयोग, ग्रामीण घरबांधनी कुटीरउदयोग, आरोगय, पाणिपुरवठा, नोकरी भरतीत राखीव जागा, शिक्षण इत्यादी. महत्वाचे म्हणजे सर्व स्त्रियांना मागासवर्गीय समजावे अशीही शिफारस केली होती.

हा अहवाल सादर केला तरी या अहवालाबाबत आयोगाच्या सदस्यांमध्ये एकमत नव्हते ११ सभासदांपैकी चीन सभासदांनी जात हा मागासलेपणाचा निकष असू नये असे सुचविले व जातीवर आधारित आरक्षण ठेवायला विरोध केला होता विशेष म्हणजे या आयोगाचे अध्यक्षच आपल्या शिफारशी यांच्या विरोधात होते. त्यांनी आयोग सादर करताना ३०पानांचे पत्र लिहिले त्यांनी

लिहिलेले 'अहवालावर अखेरचा हात फिरवत असताना मी नव्याने विचार करू लागले व मला असे आढळून आले की मागासपणा ठरवण्यासाठी जाती ऐवजी अन्य एक अगर अनेक निकष वापरता येतील. ' आयोगाच्या अध्यक्षांचा त्यांनीच दिलेल्या अहवालाला विरोध केल्याने हा अहवाल गुंडाळून ठेवण्यात आला

मंडल आयोग:- १९७८

१९७५-७६ मध्ये इंदिरा गांधी यांनी देशावर लादलेल्या आणीबाणीच्या पार्श्वभूमीवर कॉंग्रेसचा पराभव होऊन १९७७ मध्ये जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. जनता पक्षाने आपल्या निवडणूक जाहीरनाम्यात 'काकासाहेब कालेलकर आयोगाच्या अंमलबजावणीचे' आश्वासन दिले होत.` परंतु सत्तेवर आल्यानंतर या आयोगाच्या अंमलबजावनीवरुन जनता पक्षातच मतभेद झाले. शेवटी आयोगाच्या अंमलबजावणीपेक्षा दुसरा मागासवर्ग आयोग स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला व डिसेंबर १९७८ मध्ये श्री. बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षते खाली आयोग स्थापन करण्यात आला हाच मंडल आयोग होय.

इतर मागास वर्गासाठी आरक्षण

अति मागास वर्ग म्हणून अनुसूचित जाती आणि यांची यादी निश्चित झाल्याने स्वतंत्र भारताच्या राज्य घटनेचे या जाती समूहासाठी जागांची तरतूद करण्यात आली परंतु इतर मागास वर्ग झालेला नव्हता त्यांना जागा देण्यासाठी आहे.

मंडल आयोग:- १९७८

१९७५-७६ मध्ये इंदिरा गांधी यांनी देशावर लागलेल्या आणीबाणीच्या पार्श्वभूमीवर कॉंग्रेसचा पराभव होऊन १९७७ मध्ये जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले जनता पक्षाने आपल्या निवडणूक जाहीरनाम्यात 'काकासाहेब कालेलकर' आयोगाच्या अंमलबजावणीची आश्वासन दिले होते परंतु सत्तेवर आल्यानंतर आयोगाच्या अंमलबजावनी वरुन जनता पक्षातच मतभेद झाले शेवटी कालेलकर आयोगाच्या अंमलबजावणीची पेक्षा दुसरा मागासवर्ग आयोग स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला व डिसेंबर १९७८ मध्ये श्री. बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षते खाली आयोग स्थापन करण्यात आला. हाच मंडल आयोग होय. या आयोगाने आपला अहवाल १२ डिसेंबर १९८० मध्ये राष्ट्रपतींना सादर केला परंतु यावेळी मध्यावधी निवडनुका झाल्या व जनता पक्षाचा पराभव होउन इंदिरा गांधी यांचे सरकार आले. १९९० पर्यंत कॉंग्रेस सरकाने या आयोगांच्या शिफारशींचा विचार केला नाही. १९९२ मध्ये व्ही. पी. सिंग सरकारने त्याची अंमलबजावणी केली.

या आयोगाने ४०५ जिल्ह्यातील अकरा कसोटयांच्या आधाराने सर्वेक्षण करून मिळवलेल्या अफाट माहितीच्या आधारे या आयोगाने पुढील महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या.

अन्य मागासवर्गीय ५२ टक्के असले तरी त्यांच्यासाठी ५२ टक्के जागा राखीव येणार नाहीत. कारण पूर्वीपासून अनुसुचित जाती-जमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात २२. ५ टक्के जागा राखीव आहेत. आणि सर्वोच्च न्यायालयीन निवाड्यानुसार एकुन राखीव जागा ५० टक्क्याहून कमी असल्या पाहिजेत म्हणून ५२ टक्के लोकसंख्या असली तरी इतर मागासवर्गीयांना फक्त २७ टक्के राखीव जागा असाव्यात.

अ. गुणवत्तेच्या कसोटीवर खुल्या स्पर्धेत निवडून येणाऱ्यांचा अंतर्भाव राखीव जागांमध्ये नसावा.

ब. राखीव जागांचे हे प्रमाण बढतीच्या सर्व जागांवरही तसेच असावे.

क. राखीव कोटयातील ज्या जागा भरल्या जाणार नाहीत त्या तीन वर्षापर्यंत तशाच ठेवाव्यात व नंतर खुल्या कराव्यात.

ड. अनुसूचित जाती-जमातींसाठी ज्याप्रमाणे नोकरीत भरती करताना वयोमर्यादेची अट शिथिल केली जाते तशी इतर मागास वर्ग यांसाठीही करण्यात यावी.

इ. अनुसूचित जाती-जमातींना असलेली रोस्टर पद्धत इतर मागास वर्गाला ही लागू असावी.

२. केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्या अखत्यारीतील सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगधंद्यातील नोकरी व राष्ट्रीयीकृत बँकातील नोकऱ्यातही इतर मागास वर्गांसाठी राखीव जागा वरील प्रमाणात ठेवण्यात याव्यात.

३. ज्या खाजगी उद्योगधंद्यांना केंद्र किंवा राज्य सरकारची कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात मदत मिळते अशा उद्योगधंद्यात या राखीव ठेवण्यात याव्यात.

४. सर्व विद्यापीठे व संलग्न महाविद्यालयातही या राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात.

५. या शिफारसींच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी सध्याच्या कायद्यात व नियमात आवश्यक ते बदल करण्यात यावेत.

अर्थात केवळ राखीव जागा देणे हा या आयोगाचा उद्देश नसून अन्य मागासवर्गीयांच्या मनातील न्यूनगंड दूर करणे, प्रशासनामध्ये त्यांना सहभागी करून प्रशासनात अधिकाधिक प्रातिनिधिक बनविणे आणि मागासवर्गीय मोठ्याा पदावर आल्याने समाजमनावर जो जबरदस्त परिणाम होईल त्याचा सामाजिक अभिसरणासाठी फायदा करून घेणे असे या आयोगांचे हेतू होत.`

मराठा आरक्षण

महाराष्ट्रात मराठा लोकसंख्येने बहुसंख्य असलेली राजकीय क्षेत्रात सर्वाधिक सत्तेचा वाटा प्राप्त करणारी व सहकारी संस्था साखर कारखाने व बहुसंख्य शेतजमीन यावर मालकी व प्रभुत्व असलेली प्रमुख जात आहे आहे परंतु हे चित्र काहीसे रंजक स्वरूपाचे आहे बहुसंख्य मराठा समाज हा विकासाच्या प्रवाहापासून दूर आहे पिढ्यानपिढ्या शेतजमिनीचे तुकडीकरण होत असल्याने या समाजातील बहुसंख्य लोक गरीब व दारिद्रयरेषेखाली आहेत याचवेळी पूर्वी अस्पृश्य मानलेल्या जाती आरक्षणाच्या माध्यमातून आर्थिक व शैक्षणिक दृष्टया सक्षम बनत असल्याचे दिसत होते यामुळेच एका बाजूला अनुसूचित जाती-जमातींचा आरक्षणाला विरोध करताना मराठा समाजालाही आरक्षण मिळावे ही मागणी जोर धरू लागली त्यासाठी लाखोंचे मोर्चे काढण्यात आले या सर्व परिस्थितीच्या या पार्श्वभूमीवर मराठा समाजाच्या आरक्षणाला सत्ताधारी मराठी आमदार खासदारांचाही पाठिंबा त्यामुळे मराठा समाजाला आरक्षण देण्यासाठी काँग्रेसच्या सरकारच्या काळात महसूलमंत्री नारायण राणे यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमण्यात आली

नारायण राणे समिती

तत्कालीन आघाडी सरकारने महसूलमंत्री नारायण राणे यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठा समाजाला आरक्षण देण्यासाठी व त्या संदर्भात त्यांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीने राज्यभर दौरा करून २६ फेब्रुवारी २०१४ रोजी आपला अहवाल राज्य सरकारला दिला. त्या अहवालाच्या आधारे राज्य मंत्रिमंडळाने २५ जून १९१४ रोजी नोकरी व शिक्षण क्षेत्रात मराठा समाजाला १६टक्के व मुस्लिम समाजाला पाच टक्के आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला परंतु या निर्णयाच्या विरोधात आणि समर्थनार्थ अनेक याचिका उच्च न्यायालयात दाखल झाल्या त्यानंतर मुंबई उच्च न्यायालयाने १४ नोव्हेंबर २०१४ रोजी आरक्षणाला स्थगिती दिली.

राज्य मागासवर्ग आयोग

राणे समितीने दिलेल्या शिफारशींच्या आधारावर आघाडी सरकारने मराठा समाजाला दिलेल्या आरक्षणाला उच्च न्यायालयाने स्थगिती दिली. त्यानंतर भाजपा व शिवसेना युतीच्या सरकारने उच्च न्यायालयात आरक्षण मिळण्यासाठी दोन वर्षे अभ्यास करून ५ डिसेंबर २०१६ रोजी अडीच हजार पानांचे शपथपत्र उच्च न्यायालयात दाखल केली याच वेळी राज्य मागासवर्ग आयोगाचे पुनर्घटन केले. व मराठा आरक्षण प्रकरण चर्चेनंतर इतर मागास आयोगाकडे दाखल झाले.

राज्य मागासवर्ग आयोगाने मराठा आरक्षणासाठी तीन महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या.

१. मराठा समाज हा सामाजिक आणि शैक्षणिक मागास प्रवर्ग घोषित करण्यात यावा. कारण त्यांचे शासकीय निमशासकीय सेवेत पुरेसे प्रतिनिधित्व नाही.

२. मराठा सामाजिक आणि शैक्षणिक मागास प्रवर्ग घोषित केल्यामुळे हा समाज राज्यघटनेच्या कलम १५ (४)आणि १६(४) मधील तरतुदीनुसार आरक्षणाचे फायदे घेण्यासाठी पात्र ठरणार आहे.

३. मराठा समाज सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रवर्गात घोषित केल्यामुळे आणि त्या अनुषंगाने उद्भवलेल्या असाधारण आणि अपवादात्मक परिस्थितीमुळे भारतीय राज्यघटनेच्या अधीन राहून राज्य शासन या प्रश्नी आवश्यक तो निर्णय घेऊ शकेल.

या शिफारशींच्या आधारे युती सरकारने मराठा आरक्षणाचे विधेयक विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहात मंजूर करून घेतले त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आदेश काढले परंतु या आरक्षणाला मुंबई उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले आहे व न्यायालयाने मागासवर्ग आयोगाने दिलेला अहवाल न्यायालयापुढे सादर करण्यास सांगितले आहे. अशाप्रकारे मराठा आरक्षणाचा मुद्दा आज तरी प्रलंबित आहे.

आर्थिक आधारावर आरक्षण :-

सामाजिक शैक्षणिक मागासलेपणा हा राखीव जागांचा घटनात्मक आधार असला तरी आर्थिक दृष्टीने मागास असलेल्यानाही ही आरक्षण मिळावे असा सरकारवर सातत्याने दबाव येत आहे. त्यामुळेच २५ सप्टेंबर १९९१ रोजी पी व्ही नरसिंहराव सरकारने आर्थिक आधारावर दहा टक्के आरक्षण दिले होते. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाच्या नऊ न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने ते घटनाविरोधी ठरवून रद्द केले. परंतु तरीही जानेवारी २०१९ मध्ये मोदी सरकारने १२४ व्या घटनादुरुस्ती सह आर्थिक आधारावर दहा टक्के आरक्षण देण्याचे विधेयक लोकसभेत व राज्यसभेत ही विक्रमी बहुमताने मंजूर करून घेतले. लोकसभेत विधेयकाच्या बाजूने ३२३ तर विरोधात केवळ तीन मते पडली तर राज्यसभेत विधेयकाच्या बाजूने १६५ मते तर विरोधात केवळ सात मते पडली. विधेयक मंजूर झाल्यानंतर ते राज्यांनी आपापल्या क्षेत्रात लागू करावे असे सांगण्यात आले आहे. परंतु ही घटना दुरुस्ती घटनेच्या पायाभूत तत्त्वांच्या विरोधी आहे व आरक्षण ५० टक्केपेक्षा अधिक देणे हे घटनाबाह्य आहे या आधारावर आरक्षणाला न्यायालयात आव्हान दिले आहे.

आरक्षणासंबंधी विविध सवर्ण व प्रतिष्ठित जातींकडून मागणी होत असतानाच ब्राह्मण समाजानेही आरक्षणाची मागणी आहे केली आहे.

राखीव जागा संबंधी घटनात्मक तरतुदी:-

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्या राखीव जागा संबंधित भारतीय राज्यघटनेत पुढील तरतुदी आहेत. या तरतुदीनुसार पुढील क्षेत्रात वरील वर्गांना राखीव जागा देण्यात आलेल्या आहेत.

१. राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा (राखीव मतदारसंघ)

२. उच्च शिक्षणात (प्रवेशासाठी) राखीव जागा.

३. शासकीय सेवेत (नोकरी) राखीव जागा.

राज्यघटनेतील कलम ३३०, ३३२ व ३३४ (क) यानुसार राजकीय क्षेत्रात अनुसूचित जाती-जमातींना प्रतिनिधित्वासाठी राखीव जागांची तरतूद तरतूद केली आहे. कलम१५ (४), १६ (५)यामध्ये शासकीय सेवेतील राखीव जागासंबधी तरतूद केली आहे. ३८, ३९, ३९ क, ४३, ४६ या कलमांमध्ये अनुसूचित जमाती यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक दर्जा वाढवण्यासाठी शासनाने विशेष प्रयत्न करण्यासंबंधीच्य तरतुदी आहेत. कलम ३४० नुसार मागास वर्ग ठरवण्यासाठी आयोग नेमण्याची तरतूद केली आहे. याशिवाय एखाद्या जातीला, जातीच्या भागाला अनुसूचित जाती, जमाती मध्ये समाविष्ट करण्यासंबंधी कलम ३४१ व ३४२मध्ये तरतूद करण्यात आली आहे.

राखीव जागांचा आधार -जात- सामाजिक, शैक्षणिक मागासलेपण:-

साधारणपणे जातींच्या आधारावर जागा दिल्या जातात असे म्हटले जाते. परंतु भारतीय राज्यघटनेत राखीव जागांचा आधार 'जात' असेल असे कोठेही स्पष्ट केले नाही. किंवा कोणत्याही विशिष्ट जातीला विशिष्ट प्रमाणात राखीव जागा असा उल्लेख केला नाही. किंबहुना जातीच्या आधारावर राखीव जागा हे तत्त्वही राज्यघटनेत मान्य केले नाही. यासाठी पुढील दोन कलमांचा उल्लेख करता येईल.

"कलम १५ (४) या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड (२)यातील कोणत्याही गोष्टी मुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टया मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्या करिता विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. ''

"कलम १६ (४)या अनुच्छेदतील कोणत्याही गोष्टीमुळ,` राज्याच्या सेवांमध्ये नागरिकांच्या ज्या कोणत्याही मागास वर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही अशा वर्गाकरिता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. ''

वरील कलमांमध्ये कोठेही विशेष जातीचा उल्लेख नाही. तर 'सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टयाा मागासलेला कोणताही वर्ग' आणि 'अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती' असा उल्लेख आहे. अनुसूचित जाती- जमाती म्हणजे कोणतीही एक विशिष्ट जात नव्हे तर तो जाती व जमातींचा समूह आहे. यावरून राखीव जागांचा आधार जात किंवा आर्थिक मागासलेपणा नसून सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपण हाच आहे.

सध्याची राखीव जागांची स्थिती :-

राज्यघटनेतील राखीव जागांच्या तरतूदीवर आधारीत कायदे करुन केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी आपापल्या क्षेत्रात राखीव जागांची तरतूद केली आहे.

(अ) केंद्रीय स्तरावर राखिव जागांचे प्रमाण :-

(१) अनुसुचित जाती-१५ टक्के

(२) अनुसूचित जमाती-७.५ टक्के

(३) इतर मागास वर्ग-२७ टक्के

(४) आर्थिक आधारावर राखिव जागा(जानेवारी २०१९)-१० टक्के

भारतातील घटक राज्यांमध्ये राखिव जागांचे प्रमाण वेगवेगळे आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचा निकालाप्रमाणे ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक जागा राखिव ठेवता येत नसल्या तरी अनेक राज्यांनी या निकालाचे पालन केल्याचे दिसत नाही. उदा. तामिळनाडू मध्ये ६९ टक्के जागा राखीव ठेवल्या आहेत आहे तर हरियाणा मध्ये ७० टक्के जागा राखीव आहेत.

(ब) महाराष्ट्रातील राखीव जागांचे प्रमाणः-

जाती जमाती	राखीव जागांचे प्रमाण	समाविष्ट जातींची संख्या
-अनुसूचीत जाती (S.C)	13%	(59 जाती)
-अनुसूचीत जमाती (S.T)	07%	(47 जमाती)
-इतर मागास वर्ग (OBC)	19%	(346 जाती)
-विशेष मागास वर्ग (SBC)	02%	(07 जाती)
-भटक्या जाती (अ) (V.J)	03%	(14 जमाती)
-भटक्या जमाती (ब) NT- B	2.5%	(28+7 जमाती)
-भटक्या जमाती (क) NT- C	3.5%	(1 जात-धनगर)
-भटक्या जमाती (ड) NT- D	02%	(1 जात-वंजारी)

राखीव जागांना विरोध :-

ब्रिटिश काळात मुस्लिम ॲग्लोइंडियन इत्यादिंना राखीव मतदारसंघ दिले होते. याच आधारावर गोलमेज परिषदेच्या माध्यमातून अथक परिश्रमाने अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ मान्य करून घेतला. त्याला महात्मा गांधीजींनी आमरण उपोषणाने विरोध केला. शेवटी सर्वसाधारण मतदारसंघात राखीव जागाचे तत्व मान्य केले आणि पुढे भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जाती -जमातीना राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली. परंतु त्याची अंमलबजावणी करणाऱ्यांची मानसिकता जातीयवादीच असल्याने त्याची योग्य अंमलबजावनी झाली नाहीच परंतु राखीव जागाना उच्च वर्णीय आणि वर्गीय लोकांकडून सातत्याने विरोध होत आहे. कालपर्यंत आमचा गुलाम म्हणून लाचारीचे जीवन जगत असलेली या वर्गातील मुले शिक्षण घेऊनं अधिकारी बनत आहेत. सवर्णांची बरोबरी करीत आहेत. आर्थिक दृष्टीने प्रगत होत आहेत. हे अनुसूचित जाती-जमातींचा तिरस्कार करणाऱ्या सवर्ण व उच्चवर्गीय अधिकारी व अभिजन वर्गाला सहन होत नाही. त्यातूनच त्यांनी आपल्या पायरीन राहिले पाहिजे या मानसिकतेतून सातत्याने मागासवर्गांच्या राखीव जागांना विरोध केला जात आहे. राखीव जागांना हिंसात्मक स्वरूपाने प्रथम गुजरातमध्ये विरोध झाले. येथे मेडिकल सारख्या उच्च शिक्षणसंस्थातील राखीव जागांच्या विरोधात हिंसात्मक आंदोलन करण्यात आले. त्यानंतर देशपातळीवर १९९२ मध्ये मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणी करण्याचे घोषित करण्यात आले. नंतर मोठी दंगल उसळली. मंडल आयोग इतर मागासवर्गीयांसाठी होता परंतु इतर मागास वर्गातील तरुणच सवर्णांच्या बाजून सहभागी झाले होते. त्यानंतर आजपर्यंत देशाच्या प्रत्येक राज्यात काही ना काही निमित्ताने राखीव जागाविरोधी आंदोलन होत आहे. राखीव जागांमुळे युवक बेरोजगार झाले आहेत. राखीव जागांमुळे सवर्ण वर्गातील मुलांना मागास वर्गातील मुलांपेक्षा अधिक किंवा ९९ टक्के गुण मिळूनही उच्च शिक्षणात प्रवेश मिळत नाहीत. राखीव जागातून तयार झालेले इंजिनीयर, डॉक्टर

अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे असतात इत्यादी प्रकारचे तिरस्कारपूर्ण गैरसमज समाजात पसरवले जातात. त्यातूनच सवर्ण बेरोजगार युवकांमध्ये मागास वर्गाबद्दल चीड निर्माण होते. समाजात जातीय तणाव-संघर्ष निर्माण होण्यास मदत होते. महाराष्ट्रात आतापर्यंत ब्राह्मण व मराठा जातींकडून राखीव जागांना विरोध होत होता आता याच जाती राखीव जागांची मागणी करीत आहेत. त्यासाठी आपण सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टीने मागास असल्याचे पुराव्यासह सिद्ध करीत आहेत. काही लोक तर राखीव जागा हया घटनेच्या कलम १४ मध्ये सांगितलेल्या समतेच्या तत्वाच्या विरोधात आहेत म्हणून त्या रद्द केल्या पाहिजेत अशीही मागणी केली जात आहे. थोडक्यात राखीव जागांच्या उगमापासून ते आतापर्यंत राखीव जागांना सातत्याने विरोध होत आहे.

<u>सारांश:-</u>

असे असले तरी राखीव जागांच्या माध्यमातून विकासाच्या सर्व क्षेत्रात नाकारलेल्या अनुसूचित जाती-जमाती इतर मागासवर्ग भटके-विमुक्त वर्ग यांची न भूतो न भविष्य अशी शैक्षणिक व आर्थिक प्रगती होत आहे. हीच प्रगती पाहून आपणासही राखीव जागा हव्यात अशी मागणी प्रस्थापित व प्रतिष्ठित वर्गाकडून जातींकडून केली जात आहे. आणि त्यातूनच राखीव जागांना विरोध करणारेच राखीव जागांचे महत्व अधोरेकीत करीत आहेत. त्यामुळे राखीव जागा विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धोरण ही त्यांची दूरदृष्टी स्पष्ट करते.

आपली प्रगती तपासा

(१) राखीव जागांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.

(२) राखीव जागा संबंधीच्या घटनात्मक घटनात्मक तरतुदी स्पष्ट करा.

(३) मंडल आयोगाच्या महत्त्वाच्या शिफारशी सांगा.

(४) काकासाहेब कालेलकर आयोगावर टीप लिहा.

(५) मराठा आरक्षणावर टीप लिहा.

(६) आरक्षणाचा आधार जात की आर्थिक मागासलेपण यावर भाष्य करा.

७.२ धर्म (जमातवादाच्या संदर्भात)

<u>उद्दिष्टये</u>

(१) भारतातील जमातवादाची समस्या समजावून घेणे.

(२) जमतवादाची कारणे व परिणाम यांचा अभ्यास करणे.

(३) जमातवादी प्रवृत्ती कमी करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करता येतील यांची चर्चा करणे.

<u>प्रस्तावना</u> :-

धर्म ही मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. मानवी समाजाचे आणि मानवी स्वभावाचे नियंत्रण धर्म या संस्थेमार्फत केले जाते. कोणत्याही समाजातील कोणतीही व्यक्ती धर्माच्या प्रभावापासून अलिप्त राहू शकत नाही. मानवाच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंत त्याचा धर्माशी संबंध आलेला असतो. धर्म हा श्रद्धा, आशा, प्रेरणा यांचे प्रतिक आहे. मानवाला सभोवतालचा निसर्ग व त्याच्याशी संबंधित असलेले गुढ, जन्ममृत्यू व मृत्युनंतरचे आस्तित्व, निसर्गाचा, विश्वाचा निर्माता याविषयी जाणून घेण्याची ओढ आहे. त्याच्या प्रश्नांची तात्पुरती उत्तरे धर्म देतो म्हणूनच धर्माचा श्रद्धा आणि

भावनेशी संबंध जोडला जातो त्यातूनच पाप-पुण्य, स्वर्ग-नर्क, पवित्र-पवित्र, लोक- परलोक या संकल्पनांचा उदय सर जेम्स फ्रेझर यांच्या मते 'धर्म म्हणजे मनुष्यहून श्रेष्ठ असलेल्या शक्तींची आराधना व संतुष्टीकरण. या शक्ती मानवी जीवनाला मार्गदर्शन करतात व नियंत्रित करतात अशी मानवाची श्रद्धा असते. ' तर रवींद्र मुखर्जी यांच्या मते 'धर्म म्हणजे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या अलौकिक अतीमानवी व असामाजिक शक्ती वरील श्रद्धा होय. या श्रद्धेच्या मुळाशी भय, विश्वास, भक्ती व पवित्र्याविषयी धारणा असून त्यांची अभिव्यक्ती प्रार्थना, पूजा, आराधना याद्वारे होते.

वरील व्याख्यांचा विचार करता धर्म ही संकल्पना व्यापक आहे. आशयाच्या दृष्टीनेही जगातील सर्व भागात सारखीच आहे. परंतु ईश्वरापासून इतर सर्व बाबींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन भिन्न आहे. आराधना करण्याचे सगुणनिर्गुण, मूर्त-अमूर्त तसेच जीवनासंबंधीचे तत्वज्ञान धार्मिक आचरण-व्यवहार इत्यादी पद्धती इतिहासाच्या वेगवेगळ्या काळात व विश्वाच्या वेगवेगळया भागात वेगवेगळ्या पद्धतीने निर्माण झालेल्या आहेत. त्यातूनच अनेक धर्मांची निर्मिती झाली. धर्म श्रद्धेची संबंधित असल्याने आपलाच धर्म श्रेष्ठ समजून त्याच्या प्रचार-प्रसारासाठी अहिंसात्मक आणि हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करण्यात येतो. धर्म पंडितांचा स्वार्थ आणि अतिरेकी स्वधर्माभिमान यामुळे धार्मिक व सांप्रदायिक संघर्ष सुरू झाले. अलीकडील काळात धार्मिक भावना व श्रद्धांच्या आधाराने सत्ता संपादनाचा सहज मार्ग दिसू लागला त्यातूनच जमातवादाचा जन्म झालेला आहे.

<u>जमातवादाचा अर्थ:-</u>

जमातवाद ही संकल्पना वांशिक राजकारण, धार्मिक कट्टरता, धर्मांधतेचा विशिष्ट समूहाच्या हितसंबंधाच्या बाजूने तर दुसऱ्या समूहाच्या विरोधात स्वच्छ करणारे साधन आहे धर्म आणि राजकारण यांची सांगड घालून सत्तासंपादनासाठी घडवून आणलेला धार्मिक संघर्ष तणाव अशा स्थितीला जमातवाद असे म्हणतात धर्माच्या आधारावर लोकांच्या श्रद्धा भावना यांना आव्हान करून लोकांना संघटित केले जाते दुसऱ्या धार्मिक समाजाच्या विरोधात त्यांना चेतवले जाते. प्रसंगी धार्मिक दंगली घडवून आणल्या जातात. यात बळी गेलेल्यांना शहीद म्हणून घोषित केले जाते. धर्म रक्षणासाठी अशी आहुती द्यावी लागेल अशी मानसिकता तयार केली जाते. इतकेच नव्हे तर धार्मिक संघर्ष व तणाव सातत्याने राहील यासाठी प्रयत्न केले जातात. थोडक्यात सत्तेसाठी लोकांच्या धार्मिक भावना भडकावून त्यांचा राजकारणासाठी वापर करणे म्हणजे जमातवाद होय. जमातवादी राजकारणात धर्मग्रंथ, प्रार्थनास्थळे, मंदिरे, कालबाहय रुढी, परंपरांचे समर्थन, इतिहासाचे उदात्तीकरण इत्यादींचा उपयोग केला जातो.

धार्मिक संघर्ष जमातवादी राजकारण हा केवळ भारताचा प्रश्न राहिलेला नसून त्याचा संसर्ग जगातील अनेक देशांना होत असून जमात वादाला वैश्विक स्वरूप प्राप्त होत आहे. उदा. श्रीलंकेत सिंहली बौद्ध विरुद्ध मुस्लिम, मुस्लिम देशांमध्ये शिया विरुद्ध सुन्नी म्यानमारमध्ये बौद्ध विरुद्ध रोहिंग्या मुसलमान असे असले तरी भारतातील प्रमुख जमातवादी राजकारणाची तीव्रता आणि प्रभाव अलिकडील काळात सतत वाढत असल्याचे जाणवत आहे. जयंत गडकरी यांनी 'हिंदू-मुस्लीम समाजवादाचा पंचनामा' या पुस्तकात भारतातील जमातवादाचे पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण केले आहे. ' मुळात जमातवाद हा सामान्य जनतेच्या धर्मनिष्ठेतून नव्हे तर वरिष्ठ वर्णिय, वर्गीय उच्चभ्रू मध्यमवर्गीय यांच्या व्यक्तीगत स्वार्थी स्पर्धेतून झालेला आहे. स्वार्थाकरता प्रस्तूत केलेल्या विकृत इतिहासावर, सामाजिक हित संबंधाबाबत निर्माण केलेल्या गैरसमजूतीवर, धार्मीक अस्मितांच्या गैरसमजावर हिंदू-मुस्लीम जमातवाद आधारित आहे. जमातवाद मानव समूहांच्या धार्मिक अस्मितेचा दूरोपयोग करुनच जगू शकतो. जमातवाद हा केवळ धर्म या घटकाला महत्त्व देतो परंतु त्या एकाच धर्मातील विविध घटकांच्या लोकांचे प्रश्न वेगवेगळे असतात या गोष्टीकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष

करतात. असे स्पष्ट करून ते म्हणतात, " सर्वसामान्य जनतेचे पोटापाण्याचे आर्थिक प्रश्न, लोकशाही हक्कांचे स्वातंत्र्याचे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे प्रश्न यावरचे सर्वसामान्य लोकांचे लक्ष उडविणे हाच जमातवादाचा उद्देश्य असतो. या हेतूने धार्मिक परंपरा, चिन्हे, खूना, दंतकथा, वास्तू यांच्याबद्दलच्या प्रचारावर जोर देउन सर्वसामान्य माणसाच्या धार्मिक अस्मिता चेतवने, अहंकारांना जागृत करणे आणि जमल्यास विविध धर्मिय सामान्य माणसात फूट पाडून त्यांना ऐकमेकांविरोधात 'आपण आणि ते' अशा छावण्यात विभागून विरोधी पावित्र्यात उभे करणे हेच हेच जमातवादाचे ध्येय असते. अशा रीतीने पेटवलेला जमातवादाचा अंगार जातीय दंग्याचे स्वरूप घेतो आणि तो सामान्य माणसात पसरतो. बहुसंख्याकाचा जमातवाद लोकशाही, स्वातंत्र्य, मानवतावादी मूल्ये पायदळी तुडवणाऱ्या फॅसिजम कडे जातो. तर अल्पसंख्यांकाचा जमातवाद कोंडीत पकडले भावनेतून सुडबुद्धिने प्रेरित झालेल्या अराजकी कृत्याकडे वळतो. दुसऱ्या धार्मिक समूहाकडे जमातवाद 'माणसे'म्हणूनच पाहायला नाकारतो.

अशाप्रकारे जमातवाद लोकांच्या धार्मिक भावना व श्रद्धांना खतपाणी घालून धार्मिक दंगली घडवून आणतो. त्याचवेळी त्यातून उच्चवर्गीय व वर्णिय लोक सामान्य माणसाच्या हक्क, स्वातंत्र्याबरोबरच जीवन-मरणाच्या प्रश्नाकडे ही दुर्लक्ष करतो. अशी ही समाजवादाची संकल्पना आहे.

भारतात विविध धर्माचे लोक राहत असले तरी हिंदू आणि मुस्लिम या दोन्ही धर्मातील संबंध सातत्याने तणावपूर्ण राहिलेले आहेत म्हणून भारतात मुस्लिम जमातवाद आणि हिंदू समाजवाद हे दोन प्रकार ठळकपणे दिसून येतात.

<u>मुस्लिम जमातवाद</u> :-

भारतात ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात स्वातंत्र्यलढयात हिंदू आणि मुसलमान यांनी परस्परांच्या हातात हात घालून सहभाग घेतला त्यामुळे ब्रिदिशांना या देशावरील दिर्घकाळ सत्ता टिकवून ठेवणे अशक्य वाटू लागले. त्यामुळे त्यांनी 'फोडा आणि झोडा' या धोरणाचा अवलंब करून हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये फूट पाडली. याला जसे मुसलमान बळी पडले तसेच हिंदूही बळी पडले. जी राष्ट्राची संकल्पना मांडली त्यातच या फूटीची बिजे आहेत. जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी 'समान वंश, धर्म, भाषा, संस्कृती, इ. कारणावर जेव्हा एखाद्या समूहात ऐक्याची भावना निर्माण होते, तेव्हा समूह म्हणजे राष्ट्र होय. '' अशा अर्थाची व्याख्या केली. याचा आधार घेऊन देशी-विदेशी सर्वच अभ्यासक व लेखकांनी लेखन केले. हिंदु व मुसलमान एक राष्ट्र नसून ही दोन राष्ट्रे आहेत. असे मांडणी १९२३ मध्ये डब्ल्यू होल्डरनेस यांनी केली. भारताच्या संदर्भात ते म्हणतात ऐतिहासिक, वांशिक, भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, मानसिक आणि स्वाभाविक अशा सर्व दृष्टीने मुस्मिम लोक हे हिंदूंपेक्षा वेगळे आहेत. आपली वेगळी अस्मिता आहे आणि आपले स्वत:चे वेगळे भवितव्य आहे अशी मुसलमानांमध्ये भावना आहे. आणि हिंदू आणि मुस्लीम कधीही एक राष्ट्र म्हणून एकत्र राहिले नाहीत आणि हे दुभंगलेले दोन्ही समाज भविष्यकाळात कधीही एकत्र येऊ शकत नाहीत. भारतातील हिंदू मुस्लिम यांच्यात वांशिक एकात्मता नव्हती. त्याचा ऐतिहासिक वारसाही सारखा नाही, त्यांची भाषाही सारखी नाही. मुस्लिमांची पवित्र स्थाने भारताबाहेर आहेत. म्हणून भारत हे एक राष्ट्र आहे अशी संकल्पना पवित्र भूमिच्या पायावर उभी राहू शकत नाही. '' होल्डरनेस यांनी हा द्विराष्ट्रवादाच्या मांडलेल्या या सिद्धांताला नंतर वि. दा. सावरकर आणि बॅरिस्टर जीना यांनीही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संमती दिली. हिंदू-मुस्लीम यांच्यातील दरी वाढते गेली. यापूर्वी १९०९ मध्ये ब्रिटिशांनी मुस्लिमांना राजकीय क्षेत्रात स्वतंत्र मतदार संघाबरोबरच काही खास सवलती दिल्या. मुस्लिमांचे वेगळेपण अधोरेखित केले. परंतु १९०६ मध्ये धार्मिक आधारावर स्थापन झालेल्या मुस्लिमांना विशेष सवलती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या मुस्लिम लीग ला १९३७च्या निवडणुकीत

अपेक्षित यश मिळाले नाही त्यामुळे १९४० मध्ये बॅरिस्टर जीना यांना स्वतंत्र मुस्लिम राज्याची म्हणजेच पाकिस्तानची मागणी केली. झेड. ए. झुलेरी यांनीही यापूर्वी 'हिंदू गेले हजारो वर्ष होते मुस्लिमांचे गुलाम होते अशा गुलामांवर राज्य सोपवता येणार नाही.' असे ब्रिटिश साम्राज्यवादयांना आवाहन केले होते. याचा अर्थ असा की स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांनी मुस्लिमांना विशेष दर्जा व सवलती देऊन हिंदूंपासून वेगळे केले. त्याला हिंदू नेत्यांनी पाठिंबाच दिला. आणि शेवटी भारताचे स्वातंत्र्य फाळणीच्या स्वरूपात मिळाले. फाळनी नंतर भारतातील मुस्लिम सतत असुरक्षित राहतील अशी परिस्थिती हिंदु नेत्यांबराबरोच मुस्लिम नेत्यांनी ही निर्माण केली. सातत्याने होणारे हिंदू-मुस्लिम दंगे आहे त्या परिस्थितीत भर टाकत होते. परस्परात द्वेष वाढत होता. बाबरी मज्जिद पाडल्यानंतर झालेले हिंदू-मुस्लीम दंगे हे हिंदू बरोबर मुस्लिम जमातवाद वाढविण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. मुस्लिम नेते मुस्लिमांच्या असुरक्षित भावनेचा फायदा घेऊन त्यांना धर्माच्या आधारावर राजकीय दृष्टीने संघटित करीत आहेत. त्यातून मुस्लिम जमातवाद आलात चालना मिळत आहे.

हिंदू-जमातवाद:-

'फोडा आणि झोडा' या ब्रिटिशांच्या राजकीय तंत्राला जसे मुस्लिम बळी पडले तसेच हिंदू नेतेही या जा जाळ्यात अडकले. ब्रिटिश सरकार मुस्लिमांचा अनुनय करीत असून हिंदूना जाणीवपूर्वक डावलले जात आहे असा आरोप ब्रिटिशांवर करण्यात येऊ लागला. त्यातूनच हिंदूंना धर्म, संस्कृती या आधारावर संघटित करण्याचे प्रयत्न होऊ लागले. त्यातून १९२५ मध्ये बळीराम हेगडेवार यांनी (RSS) राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. संघाची स्थापना १९२५ मध्ये असली तरी संघाने कट्टर हिंदुत्ववादी किंवा हिंदू संस्कृतिक राष्ट्रवादाची भूमिका १९३९ नंतर म्हणजे दुसरे सर संचालक गोळवलकर गुरुजी यांच्या कारकिर्दीत घेतली. त्यांनी हिंदुत्ववादी संकल्पनेची प्रेरणा सावरकरांकडून घेतली. १९२३ मध्ये बॅरिस्टर सावरकर यांनी 'हिंदुत्व' पुस्तक लिहून 'हिंदुत्व' विचारधारनेला गतिमान केले. राष्ट्रवादाची संकल्पना जन्मास घातली. हिंदू कोणाला म्हणावे या संदर्भात सावरकर म्हणतात, हिंदू तो की, ज्याला सिंधूपासून समुद्रापर्यंत पसरलेली सर्व भूमी पितृभूमी म्हणून अत्यंत प्रिय आहे. तसेच ते हिंदूचे एक वैशिष्ट्य सांगताना म्हणतात, समान इतिहास, समान वांगमय, समान कला, एकच निर्बंध विधान, एक धर्मव्यवहार शास्त्र सामाजीक यात्रा महोत्सव, सामायिक धार्मिक आचारविधी, सामायिक सन, सामायिक संस्कार, एवं गुण विशिष्ट अशी हिंदू संस्कृती, ती आपली वाटणे होय. '' सावरकरांच्या या व्याखेत धर्मांतरीत मुसलमान, ख्रिश्चन, बोहरी यांना स्थान नाही, ते धर्मांतरीत आहेत हे सावरकर मान्य करतात. परंतु त्याना वरील व्याखेने हिंदूत समाविष्ट करता येत नाही. त्यामुळे ते हिंदु नाहीत. आणि म्हणून त्यांना हिंदू राष्ट्रात जागा देण्यास ते तयार नाहीत. अशा वर्गांनी हिंदू राष्ट्रात रहायवयाचे असेल तर त्यावर गोळवलकर गुरुजी असा तोडगा सुचवितात कि, 'हिंदू नसाणाऱ्या सर्वांनी एक तर हिंदू संस्कृती, हिंदू भाषा, यांचा स्विकार केला पाहीजे'. हिंदू धर्माबद्दल पराकोटीचा आदर बाळगला पाहिजे. हिंदू वंश, हिंदू संस्कृती हयांचे गुणगान केले पाहिजे. हिंदू धर्माबद्दल त्यांच्यात असलेली असहनशिलतेची भावनाा सोडली पाहिजे. हिंदु धर्मियांनी केलेल्या उपकारा बद्दल असणारा अनादर सोडला पाहिजे. या भूमिबद्दल उपकृत राहिले पाहिजे. या भूमितील जुन्या परंपरा आणि संस्कृतीचा आदर बाळगला पाहिजे. निश्चितपणे प्रेम आणि शरणागतीची, एकरुपतेची भक्तीभावना बाळगली पाहिजे.'' गोळवलकरांच्या या विचारावरुन धर्मांतरीत मुसलमान व इतर धर्मियांबद्धल त्यांच्या मनात तिरस्काराची भावना असून त्यांनी इथल्या हिंदूच्या दहशतीखाली रहावे, इतकेच नव्हे तर ते हिंदूराष्ट्रात दुयम नागरीक म्हणूनच राहतील, हिंदूच्या दयेवर जगतील अशी कट्टर हिंदूत्ववादी भूमिका घेतली होती. पुढील काळात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने आपल्या संघटनेचे भारतभर जाळे पसरवून अशाच विचारधारेचा प्रसार केला. हि विचारधारा त्या आधारावर राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठी जनसंघ-जनता पक्ष, रामजन्मभूमी, घरवापसी, गोवंश हत्याबंदी, लव्ह

जिहाद, इत्यादी उपक्रमांच्या माध्यमातून हिंदूना संघटित करण्याचा व हिंदूना संघटीत करणे हा हेतू असला तरी मुस्लिम जनसमुदायाविरुद्ध द्वेष निर्माण करणे हाही छुपा अजेंडा आहे. त्यामुळेच गोमांसभक्षण, गोवंश हत्या या निमित्ताने मुस्लिम समाजाला लक्ष करणे, मॉबलिचिंग सारख्या घटनातून त्यांची हत्या घडवून आणने. ख्रिश्चन धर्मगुरुंवर हल्ले करणे इ. प्रकारांना उत्तेजन दिले जात आहे. वास्तविक मुस्लिम व इतर धर्मियांच्या विरोधाच्या तत्वावरच हिंदू राष्ट्र, हिंदू राष्ट्रवाद, हिंदू सांस्कृतीक वाद आधारलेला आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाकडून प्रेरणा घेउनच विश्व हिंदू परिषद, बजरंग दल यासारख्या शेकडो संघटना याच दिशेने काम करीत आहेत. आज याच विचारधारेचे प्रतिनिधित्व करणारा भारतीय जनता पक्ष केंद्रात सत्तेवर आहे. तसेच २/३ राज्यांमधेही तो सत्तेत आहे. परिणामत: भारतात सातत्याने हिंदू मुस्लिम यात तणाव सदृश्य स्थिती निर्माण झाली आहे. हाच हिंदू जमातवाद असून भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रावर हिंदू जमातवादयांचा इतका प्रभाव आहे की, हिंदू राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी भारताच्या राज्यघटनेलाच आव्हान देत आहेत. धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीचा पुरस्कार करणारी ही राज्यघटना विश्व हिंदू परिषदेला मान्य नसून हिंदूत्वावर आधारीत राज्यघटना असावी अशी मागणी केली जात आहे. साधू, संन्याशी यांनी याच उद्देशाने राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला असून केंद्रीय मंत्री व मुख्यमंत्री पदावरही हिंदू साधूंना विराजमान केले आहे. याच्याकडून सातत्याने राजकीय सत्तेसाठी बिगर हिंदूच्या विरोधात वक्तव्ये करुन हिंदूच्या भावना चेतवण्याचे काम केले जात आहे. एकूणच मुस्मिम जमातवादा इतकाच हिंदू जमातवादाचा भारताच्या ऐक्याला व एकात्मतेला धोका निर्माण झाला आहे.

<u>जमातवादाची कारणे:-</u>

हिंदू जमातवाद आणि मुस्लिम जमातवादावर केलेल्या चर्चेवरून भारतातील जमात वादाची काही प्रमुख कारणे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) **ब्रिटिश सरकारचे धोरण :-** हिंदू आणि मुस्लिम हे भारतातील दोन प्रमुख सांप्रदाय/धर्म असून त्यांचे ऐक्य ब्रिटिश सत्तेला धोका आहे, असा ब्रिटिशांचा निष्कर्ष होता. या शिवाय या दोन्ही धर्मातील आचार-विचारातील विसंगती स्पष्ट दिसत होती. त्याचा फायदा घेउन ब्रिटिश सरकारने हिंदू आणि मुस्लिम धर्मियांमध्ये फूट पाडण्यासाठी साहित्य निर्मितीपासून ते सर्व प्रकारच्या प्रसार माध्यमांचा उपयोग केला. त्यासाठी प्रथम मुस्लिमांना विशेष सवलतीसह राजकीय सत्तेत अधिक वाटा मिळण्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ निर्माण केले. त्याला हिंदू धर्मिय संघटना व नेत्यांकडून विरोध होउ लागला. हिंदू आणि मुस्लिम जमातवादाचा उदय याच परिस्थितीतून झाला.

२) **हिंदूत्ववादी संघटना:-** मुस्लिम जमातवाद वाढीस लागण्यास जशी मुस्लिम लीग व तत्कालीन मुस्लिम नेते जबाबदार आहेत त्याचप्रमाणे हिंदू जमातवाद वाढीस लागण्यास तत्कालीन हिंदू महासभा व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या संघटना सह संघ परिवाराशी संबंधीत सर्व हिंदूत्ववादी संघटना कारणीभूत आहेत.

३) **भारताची फाळणी:-** धार्मिक जमातवादाचा अतिरेक झाल्यानेच भारताची फाळणी अटळ झाली. धर्माच्या आधारावर देशाची फाळणी करून मुस्लिम धर्मियांना पाकिस्तान दिले त्यामुळे उर्वरित भारत हे हिंदूचे राष्ट्र म्हणजेच ते हिंदूराष्ट्र आहे अशी मांडणी हिंदूत्ववादी संघटनांकडून होउ लागली. याच कारणावरून त्यांचा धर्मनिरपेक्षतेला विरोध आहे. तसेच भारतातील मुस्लिमांबरोबर इतर धर्मियांनीही हिंदू धर्म, संस्कृतीचा आदर केला पाहिजे अशी मागणी या संघटनांकडून होउ लागली. त्यातच जमातवादाची भावना तीव्र होउ लागली.

त्याचाच परिणाम इतर धर्मियांना दुय्यम नागरीकत्व राहील अशीही हिंदू जमातवादी संघटनांकडून मागणी केली जाते.

४) **धार्मिक दंगली :-** स्वातंत्र्यपूर्व काळात हिंदू मुस्लिम धर्मियांमधे काही तणावग्रस्त परिस्थिती असली तरी दोन्ही धर्मियांमध्ये वाद झाले नाहीत परंतु १८५७ चे बंड आणि १९१९च्या जालियनवाला बाग हत्याकांड यावरील लक्ष हटविण्यासाठी ब्रिटिशांनी जाणिवपूर्वक अपप्रचार करून हिंदू - मुस्लिमांमध्ये दंगली घडवून आणल्या. विशेशत: कोहाट येथील १९२४ ची दंगल हे त्याचे ठळक वैशिष्टय होय. त्यानंतर स्वातंत्र्य व फाळणीच्या पार्श्वभूमीवर दोन्ही धर्मियात पराकोटीची कटूता व तिरस्कार निर्माण होउन दंगल उसळली, त्यानंतर १९६१ मध्ये अलिगढ मुस्लिम विदयापीठ, १९६३ जम्मू काश्मिर, १९६६ वाशिम, १९६८ आसाम, उत्तरप्रदेश, बंगाल, बिहार, अलहाबाद, १९६९ मध्ये अहमदाबाद, १९७० मध्ये मुंबई भिवंडी, १९९२ मुंबई, गुजरात इत्यादी दंगली झाल्या दृ गोहत्या, उर्दू भाषा, धार्मिक प्रार्थना स्थळे इत्यादी कारणावर या दंगली झाल्या व होत आहेत. स्वातंत्र्यानंतर अशा सातत्याने हिंदू - मुस्लिम दंगे होत असल्याने हया दोन्ही धर्मिय लोकांमध्ये परस्पर तिरस्कार, अविश्वासाचे संबंध निर्माण झाले यातूनच आपापल्या धर्मियांना एकत्र आणण्यासाठी व राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी धार्मिक आधारावर संघटना होउ लागल्या त्यातूनच जमातवादाला अधिक खतपाणी मिळू लागले.

५) **सत्तेची लालसा:-**राजकीय सत्तेवर आपले वर्चस्व असले पाहिजे किमान सत्तेत आपला सहभाग असावा असे प्रत्येक जात-जमात व सांप्रदाय समुहाला वाटते. त्यातूनच आपापल्या धर्मातील लोकांना संघटीत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा वेळी लोकांच्या धार्मिक भावनांना आवाहन केले जाते. दुसऱ्या धर्माविषयी गैरसमज पसरवले जातात. आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायाच्याही अफवा पसरविल्या जातात. अनेक वेळा जाणीवपूर्वक धार्मिक दंगल घडवून आणली जाते. त्यातूनच सुरक्षिततेसाठी एक धर्मिय लोक एकत्र येतात. त्याचा राजकीय पुढारी गैरफायदा घेतात. सत्तेच्या लालसेसाठी स्वधर्मिय लोकांच्या जीविताचीही काळजी केली जात नाही.

६) **वाढती धर्मांधता:-** आधुनिक विज्ञान युगात विज्ञानवादी व विवेकवादी पीढी निर्माण होणे अपेक्षित आहे, आहे परंतु प्रत्यक्षात आपला धर्म, रूढी, परंपरा, संस्कृती जपण्याच्या नावाखाली राजकीय नेते तरुणपिढीला धर्मांध बनवित आहेत. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या शैक्षणिक संस्थांमधून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष धार्मिक बाबींना प्राधान्य दिले जाते. मंदिर मज्जीद किंवा इतर धार्मिक स्थळांवर तणाव संघर्ष निर्माण करणे, साधू-संन्यासी यांचा राजकारणात प्रवेश होणे, धर्मा पुढे संविधानाचे श्रेष्ठत्व व अमान्य करणे, धर्माच्या संदर्भात भडकावू भाषण करणे, प्रसारमाध्यमातून सातत्याने धर्म संरक्षणाचा संदेश देणे, सर्वकाही धर्मच आहे असे वातावरण निर्माण करणे अशातून तरुण पिढी धर्मांधतेकडे वळत आहे त्याचा राजकीय नेते व पक्ष सत्तेसाठी वापर करून घेतात. धर्मांधता आहे जमातवादाचे महत्त्वाचे कारण आहे

७) **गुन्हेगारीचे उदात्तीकरण:-** विशेषत: धार्मिक दंगलीत सहभागी होणारे, घडवून आणणारे यांचे समाजात कौतुक केले जाते. बाबरी मज्जिद पाडली तेव्हा 'ती माझ्याच शिवसैनिकांनी पाडली' असे बाळासाहेब ठाकरे यांनी गर्वाने सांगून शिवसैनिकांची पाठ थोपटली. धर्मांधाने ग्रस्त झालेल्या जमातवादी गुंडानी जर इतर धर्मातल्या नव्हे तर वेळ प्रसंग स्वधर्मातल्या लोकांवर जरी अत्याचार केले तरी आपल्या जमातीच्या रक्षणासाठीच केले असे म्हणून त्या गुंडांना पाठीशी घातले जाते. दंगलीच्या काळात अशा कारवायांना ऊत येतो. थोडक्यात धार्मिक

कारणावरून होणाऱ्या गुन्हेगारीचे उदात्तीकरण केले जाते त्यातूनच जमातवादाला प्रोत्साहन मिळते.

८) **प्रार्थना स्थळे:-** हिंदू-मुस्लीम जमातवादाचे भावनीक कारण म्हणजे त्यांची प्रार्थना स्थळे. हिंदू लोकांनी मुस्लिम प्रार्थना स्थळांवर, स्मारकावर सातत्याने संशय निर्माण केला आहे. काशी, मथुरा, आयोध्या इत्यादी ठिकाणीची मुस्लिमांची मस्जिद व धार्मिक स्थळे ही मंदिरे पाडून निर्माण केली आहेत, ताजमहल हा तेजोमहल आहे अशा प्रकारच्या गैरसमजूती पसरवून व धार्मिक भावना चेतवून धार्मिक दंगली घडवून आणल्या जातात. मस्जिद वरील भोंगे काढून टाकावेत, अशी मागणी केली जात आहे. मुस्लिम रस्त्यावर नमाज पडतात म्हणून हिंदूनीही रस्त्यावरच महाआरती करणे इत्यादी प्रकारामुळे लोकांच्या धार्मिक भावना भडकविल्या जातात. त्यांच्या राजकीय सत्तेसाठी फायदा करून घेतला जातो. १९९२ मध्ये रथयात्रा काढून व कारसेवकांना आवाहन करून बाबरी मज्जिद पाडण्यात आली. आणि १९९९ मध्ये भारतीय जनता पक्षाने केंद्रात सत्ता प्राप्त केली. आणि अटल बिहारी वाजपेयी हे पंतप्रधान झाले. जमातवादी राजकारणाचे हे उत्तम उदाहरण आहे. सध्याच्या सरकारने विकासाच्या मुद्द्यावर निवडणूक जिंकली असे म्हटले जात असले तरी राम मंदिर उभारले जाईल याच आशाने हिंदुत्ववादी संघटनांनी बीजेपी चा प्रचार केला होता.

९) **हिंदू-राष्ट्र:-** पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर भारत हा हिंदू राष्ट्रच असून हिंदुत्व, हिंदू संस्कृती यांची जोपासना करणारे हिंदूंचेच सरकार सत्तेवर असावे अशी मांडणी हिंदुत्ववादी संघटना करीत आहेत. भारतीय राज्यघटना हिंदुत्वाचा पुरस्कार करणारी असावी अशी अपेक्षा केली जात आहे. ''हिंदु राष्ट्राच्या'' संकल्पनेच्या आधारावर सत्ता मिळविण्यासाठी हिंदु तरुणांना व मतदारांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

अशाप्रकारे जमातवादाची विविध कारणे असून जमातवादी नेते व कार्यकर्ते राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी सातत्याने नवनव्या कारणांचा शोध घेत असतात.

जमातवादाचे परिणाम:-

वास्तविक ''जमातवाद'' ही संकल्पना विशिष्ट धर्माची धर्मांधता वाढवणारी व इतर धर्मांचा द्वेष करण्यास शिकवणारी संकल्पना असल्याने तिचे अमर्याद दोष आहेत. जमातवादाचे काही प्रमुख परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) जमात वादामुळे धर्मांधतेत वाढ होऊन समाजात कायम स्वरूपात तणावग्रस्तता निर्माण होते.

२) जमात वादामुळे सामाजिक एकात्मतेला धोका निर्माण होतो.

३) जमात वादामुळे राष्ट्रीय एकता व अखंडता धोक्यात येऊ शकते.

४) धर्मांधता हा जमातवादाचा महत्त्वाचा गाभा असल्याने धार्मिक दंगलींना प्रोत्साहन मिळते व शांतता, कायदा व सुव्यवस्था धोक्यात येते.

५) जमातवादामुळे भारताच्या धर्मनिरपेक्षतेला भारतीय संविधानाला धोका निर्माण झाला आहे.

६) जमात वादामुळे लोकशाही राजकीय व्यवस्था व राजकीय विचारप्रणाली वरील लोकांचा विश्वास कमी होण्याचा धोका आहे.

७) जमातवादामुळे लोकांच्या विकासाच्या मुद्द्याकडे व व्यावहारिक समस्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते. उदा. युवकांची बेरोजगारी, शिक्षण पायाभूत सुविधा इ. बाबींना धर्मांधतेचे पुढे गौन स्थान दिले जाते.

८) सहिष्णुता भारतीय समाजाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आम्ही आमची मते, भावना यांच्याइतकेच दुसऱ्याची मते व भावना यांना महत्त्व देतो त्यामुळे समाजात शांतता व परस्पर सहकार्य सलोखा राखला जातो. जमात वादामुळे त्याला धोका निर्माण होतो.

अशाप्रकारे जमातवादाचे भारतीय समाजावर दीर्घकाळ दुष्परिणाम होऊ शकतात.

भारतीय राज्यघटना आणि जमातवाद

भारताला जमातवादी राजकारणामुळे मोठे नुकसान सहन करावे लागले आहे धर्मांधता, धार्मिक संघर्ष यामुळे भारताची फाळणी झाली आहे. या धक्क्यातून भारत सावरत असताना धर्माचा राजकारणासाठी वापर करून राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण झालेला आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारताच्या राज्यघटनेची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी न होणे हेच आहे.

भारताची राज्यघटना ही भारताच्या प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव आणि न्यायाची हमी देते. भारतात विविध जाती, जमाती, धर्म, रूढी, परंपरा, संस्कृती, चालीरीती आहेत. त्यांची जपणूक करताना कोणताच धर्म राष्ट्रीय विकासाच्या आड येणार नाही, याची दक्षता घटनाकारांनी घेतली आहे. त्यासाठीच भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारले आहे. त्याप्रमाणे-

१) भारताचा कोणताही अधिकृत धर्म असणार नाही.

२) अल्पसंख्यांक धर्म असो असो किंवा बहुसंख्याकांचा धर्म असो सर्व धर्म समान मानने व सर्व धर्मांना समान वागणूक देणे.

३) बहुसंख्यांक धार्मिक वर्चस्व वादापासून अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण करण्यासाठी अल्पसंख्यांकांना विशेष संरक्षण देणे.

थोडक्यात भारतीय राज्य घटनेने सर्व भारतीय नागरिकांना स्वातंत्र्याचा हक्क दिला आहे त्यानुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला कायद्याच्या चौकटीत राहून आपल्या धर्माचे पालन करण्याचा, आपल्या धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्याचा अधिकार दिलेला आह.` थोडक्यात राज्यघटनेने धर्म ही व्यक्तिगत बाब मांडली असून सार्वजनिक जीवनात व्यक्तीने धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचे पालन करावे अशी घटनाकारांनी अपेक्षा केली आहे. परंतु अलीकडील काळात धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाकडे दुर्लक्ष करून धार्मिकतेला अधिक महत्त्व दिले जात आहे. अलीकडेच 'हिंदुत्व' हा धर्म नसून जीवनपद्धती आहे असा निकाल दिल्याने काही प्रश्न निर्माण झाले आहेत. उदा. हिंदुत्व जीवनपद्धती असेल तर इस्लाम, ख्रिश्चन ही सुद्धा जीवनपद्धती आहे. त्यामुळेच धर्माच्या आधाराने राजकारणात मते मागण्याची सोय निर्माण झाली आहे. त्याचा धर्माच्या आधारावर राजकारण पक्षानी गैरफायदा घेण्यास सुरुवात केली आहे. धर्म, जात या आधारावर राजकारण करता येणार नाही असे घटनेचे बंधन असतानाही आज उघडपणे धर्माचा राजकारणासाठी वापर केला जात आहे. हे घटनाविरोधी आहे. थोडक्यात जमातवाद मग तो हिंदु असो की मुस्लिम बहुसंख्याकांचा असो तो घटना विरोधीच आहे. भारतात समता, बंधुभाव, शांतता, सुव्यवस्था, सामाजिक, धार्मिक सलोखा, ऐक्य निर्माण करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता हे तत्व अत्यंत महत्त्वाचे आहे. परंतु स्वार्थी जमातवादी राजकारणाने या धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाबरोबरच भारतीय राज्यघटनेलाही आव्हान दिले आहे.

जमातवादी प्रवृत्ती कमी करण्यासाठी:-

१) भारतीय राज्यघटने मधील धर्मनिरपेक्ष मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

२) धार्मिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी व परमत सहिष्णुता वृत्ती वाढीस लागावी या दृष्टीने प्रसार माध्यमांनी महत्त्वाची भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

३) शैक्षणिक संस्था, अभ्यासक्रम इत्यादींच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांवर 'सर्वधर्मसमभाव' या संबंधांचे संस्कार करणे. या दृष्टीने अल्पसंख्यांकांच्या शैक्षणिक संस्थांमधील शैक्षणिक उपक्रम व अभ्यासक्रम त्यावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. इतकेच नव्हे तर बहुसंख्यांचा जमातवाद रोखण्यासाठी त्यांनी चालविलेल्या शैक्षणिक उपक्रमावर मर्यादा घालणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्थांमधून घटनात्मक मूल्यांवर भर देणे आवश्यक आहे.

४) व्यक्तीच्या जडणघडणीची सुरुवात कुटुंबापासून होते. जमातवादाचे परिणाम आज इतर कुटुंबावर होत आहेत. भविष्यकाळात आपले कुटुंबही जमातवादाचे बळी पडू शकते, याची जाणीव ठेवून आई-वडिलांनी आपल्या मुलांवर धर्मनिरपेक्षतेचे व सर्वधर्मसमभावाचे संस्कार करणे आवश्यक आहे.

५) बेरोजगार युवक जमातवादाच्या प्रचाराला बळी पडतात. म्हणून बेरोजगार, द्रारिद्र यासारख्या समस्या सोडविण्यावर भर देणे आवश्यक आहे.

६) भारतीय राज्यघटनेने जात, धर्म या आधारावर निवडणूका लढविण्यास प्रतिबंध घातला आहे. त्याची योग्य अंमलबजावणी आवश्यक आहे. जात धर्माच्या आधारावर केवळ निवडणूक लढविणेच नव्हे तर त्या आधारावर मते मागणाऱ्या उमेदवाराची उमेदवारीही रद्द करण्यासाठी कार्यवाही करणे आवश्यक आहे.

७) सरकारनेही विशिष्ट धर्माचा अनुनय न करता सर्व धर्माना समानतेची वागणूक देण्याचे धोरण स्वीकारले पाहिजे. याच दृष्टीने सर्वधर्मीय लोकांशी चर्चा करून " समान नागरी कायद्याची'' अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

अशा अनेक उपाययोजना करणे शक्य आहे आहे. त्यासाठी शासन-समाज, राजकीय पक्ष, संघटना यांनी सामंजस्य व सहकार्याने काम करणे आवश्यक आहे.

<u>सारांश:-</u>

धर्माला अतिरेकी महत्त्व देणारी, धर्मांधता पसरविणारी व इतर धर्माच्या द्वेषावर आधारलेली, व्यक्तीची आणि समूहाची मानसिक अवस्था म्हणजे 'जमातवाद' होय. याच जमातवादाच्या अतिरेकी पणामुळे भारताची फाळणी झाली आहे. विशेष म्हणजे यातून कोणताही धडा न घेता राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी धर्माचा वापर केला जात आहे. त्यासाठी तरुणांमध्ये धर्मांधता पसरवून दंगली घडवून आणण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्याचा राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होत आहे. अशी ही जमातवादी संकल्पना राज्यघटनाविरोधी आहे.

<u>आपली प्रगती तपासा:-</u>

१) जमातवादाचा अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करा.

२) हिंदू जमातवाद व मुस्लिम जमात वाद या संकल्पना स्पष्ट करून या जमातवादांचा विकास कसा झाला ते लिहा.

३) भारतातील जमातवादाची कारणे कोणती?

४) समाजवादाचे परिणाम स्पष्ट करा.

५) 'जमातवाद आणि भारतीय राज्यघटना'यावर भाष्य करा.

७.३ लिंगभाव (राजकीय सहभागाच्या संदर्भात)

उद्दिष्टे:-

भारताने राज्यघटनेच्या माध्यमातून संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. संसदीय लोकशाहीत लोकांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. कारण संसदीय लोकशाहीत अंतिम सत्ता जनतेच्या हातात असते. भारतीय राज्य घटनेने प्रत्येक स्त्री-पुरुष नागरिकाला सर्व प्रकारचे हक्क समानतेने दिले आहे. असे असले तरी भारतात आजही स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग आहे. यादृष्टीने स्त्रियांच्या अल्प सहभागाची कारणे कोणती? स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी केलेले प्रयत्न, स्त्रियांचा सहभाग वाढवण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करता येतील, या सर्व बाबींचा आढावा घेणे हे या प्रकरणाचे उद्देश आहेत.

प्रस्तावना:-

जगातील बहुसंख्यांक देशांप्रमाणे भारतातही पुरुष प्रधान संस्कृती आहे. सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्रातही पुरुषांचे वर्चस्व आहे भारतात स्त्रीला देवी आणि सामर्थ्याचे प्रतीक मानले जात असले तरी व्यवहारात रूढी-परंपरांच्या माध्यमातून स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा निम्न स्तरावर ठेवून तिला दुय्यम दर्जा दिला आहे. मनुस्मृती या ग्रंथांमध्ये स्त्रियांना परावलंबी व पुरुषांच्या मर्जीवर अवलंबून राहण्याचा सल्ला दिला आहे. स्त्रिला कोणत्याही प्रकारचे नाही असे स्पष्ट शब्दात सांगितले आहे. धर्मग्रंथ आणि सामाजिक, धार्मिक चालिरीतींनी स्त्रीयांना पराधीन बनविले आहे. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणासह विकासाच्या सर्व क्षेत्रापासून जाणीवपूर्वक वंचित ठेवले आहे.

स्वातंत्रपूर्व काळात व स्वातंत्र्यउत्तर काळात अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा, स्त्रियांवर होणारे अत्याचार थांबविण्याचा, रूढी-परंपरांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले सावित्रीबाई फुले, धोंडो केशव कर्वे, राजाराम मोहन राय, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महात्मा गांधी इ. समाजसुधारकांचा समावेश होतो. त्यांनी सती पद्धती, बालविवाह, स्त्रियांचे केशवपन, विधवा पुनर्विवाहाला विरोध इत्यादी स्त्रियांना गुलाम बनविणाऱ्या व त्यांच्या अमानुष छळ करणाऱ्या रूढी-परंपरा यांना विरोध करून स्त्रियांच्या शिक्षणाबरोबरच सर्वच क्षेत्रात विकासाची संधी मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणाम म्हणजे स्त्रिया शिक्षण घेऊन स्वावलंबी होऊ लागल्या. सार्वजनिक क्षेत्रात समाजाचे प्रतिनिधित्व करू लागल्या.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेऊन स्त्रियांनी आपण पुरुषांपेक्षा कमी नाही हे सिद्ध केले परंतु देश सेवा आणि सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रिया कार्यक्षमतेने कार्य करू शकतात हेही सिद्ध केले. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत उच्चवर्गीय स्त्रियांबरोबरच मध्यमवर्गातील स्त्रियांनीही सहभाग घेतला होता. यात ॲनी बेझंट, अवंतिकाबाई गोखले, सरोजिनी नायडू, कमला देवी चटोपाध्याय, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, कल्पना दत्त, अरुणा असफ अली, उषा मेहता इ. अनेक महिला स्वातंत्र्यसेनानींचा समावेश होतो.

स्वातंत्र्याच्या चळवळी बरोबरच सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीतही त्यांनी सहभाग घेतला होता. अर्थातच याची सुरुवात सावित्रीबाई फुले यांच्यापासून होते. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या सुधारणेच्या चळवळीत स्त्रीयांनी सहभाग घेतला होता. यात सीताबाई गायकवाड, शांताबाई दानी, रमाबाई जाधव यांचा उल्लेख करता येईल.

स्वातंत्र्या बरोबरच सामाजिक चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग उल्लेखनीय आहेच परंतु स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच स्त्रियांनी संघटितपणे कार्य करण्यासाठी काही संघटना स्थापन केल्या होत्या. उदा. यात महिला समिती. विमेन्स क्लब, विमेन्स इंडियन असोसिएशन इ. संघटनांचा उल्लेख करावा लागेल. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महिलांचा सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश झाला होता परंतु सत्ता स्पर्धेच्या राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग आजही अपेक्षित प्रमाणात नाही. आजही राजकारण हे पुरुषांचे क्षेत्र आहे असे मानले जात आहे.

<u>महिलांचा राजकारणातील सहभाग</u>:-

ब्रिटन ही लोकशाहीची जननी मानले जाते. भारतावर याच ब्रिटिशांचे १५० वर्षे राज्य होते. परंतु तरीही लोकशाहीवादी ब्रिटीशांचा भारतातील स्त्रियांना मतदानाचा हक्क देण्यास विरोध होता. ब्रिटीशकालीन भारतात निवडणुका मर्यादित स्वरूपात होत्या. ज्यात धार्मिक, सामुदायिक आणि व्यावसायिक बाबींना आधारभूत समजून वर्गिकरण केलेल्या जागांवर उमेदवार उभे केले जात असत. त्यासाठी निवडक लोकांना मतदान करण्याची परवानगी असे. भारतातील महिलांना मतदानाचा मिळण्यासाठी संघटित लढा दिला. १९२१साली मुंबई आणि मद्रास (आताची मुंबई आणि चेन्नई)या प्रांतातील महिलांना प्रथम मतदानाचा अधिकार मिळाला. त्यानंतर १९२३ ते १९३० या दरम्यान सात प्रांतांमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. १९३५च्या कायदयाने या अधिकाराचा विस्तार करण्यात आला. १९३७च्या प्रांतिक निवडणुकांमध्ये विविध प्रांतातून ५६ महिला निवडल्या गेल्या तर केंद्रीय कायदे मंडळात ३० महिलांची निवड झाली.

<u>स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणात महिलांचा सहभाग</u>:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार भारताच्या प्रत्येक नागरिकाला समतेचा अधिकार दिला आहे. त्यानुसार जात, धर्म, वंश, भाषा, प्रदेश, लिंग इत्यादी कारणावरून व्यक्ती व्यक्ती भेदभाव करता येणार नाही अशी स्पष्ट तरतूद केली आहे. त्यामुळे प्रत्येक स्त्री-पुरुष नागरिकांना सर्व अधिकार समानतेनेच दिले आहेत. म्हणूनच राजकीय क्षेत्रातही स्त्रियांना त्याच्या लिंगभेदाच्या आधारावर उमेदवारी किंवा मतदानाचा अधिकार नाकारता येत नाही. अर्थात भारतीय राज्य घटनेने महिलांना समान अधिकार दिला असला तरी पुरुषप्रधान संस्कृती आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्था यामुळे राजकारणात महिलांचा अपेक्षित सहभाग वाढला नाही.

१९५९ मध्ये बलवंतराय मेहता यांच्या शिफारशीवरून लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणासाठी 'पंचायत राज' व्यवस्था लागू करण्यात आली. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या तीनही स्तरावर प्रत्यक्ष निवडणूका घेण्यास सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात १९६१ पासून ''पंचायत राज'' अमलात आले. आणि स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागाला चालना मिळाली. परंतु सुरुवातीच्या काळात राजकीय वारसा असलेल्या कुटुंबातील स्त्रियांचाच सहभाग अधिक होता. १९९० मध्ये राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढावा म्हणून महाराष्ट्रात ५ एप्रिल १९९० रोजी मा. शरद पवार यांच्या सरकारने एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना ३० टक्के जागा राखीव देण्यात आल्या, व महाराष्ट्रात १९९२च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत ३०टक्के महिला स्थानिक सत्तेत सहभागी झाल्या.

नंतर अशाच प्रकारचा निर्णय केंद्रीय पातळीवर १९९२ मध्ये घेण्यात आला. भारतीय संसदेने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ७३ वी घटनादुरुस्ती मंजूर करून संपूर्ण भारतात एकसमान पंचायत राज व्यवस्था लागू केली व भारतात सर्व राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतिशांश जागा राखीव ठेवल्या. त्यामध्ये अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागाचाही

समावेश केला आहे. अशा जागा पंचायतीच्या विविध निर्वाचन क्षेत्रामध्ये चक्राकार पद्धतीने विभाजीत केल्या जातात. इतकेच नव्हे तर सरपंच, सभापती या पदावर ही महिलांना चक्राकार पद्धतीने राखीव जागा दिली जाते. या घटनादुरुस्तीने राजकारणाचा वारसा नसलेल्या कुटुंबातील व सर्व जाती धर्मातील महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांना सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

पंचायत राज्यात ३३ टक्केपेक्षा अधिक महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी संसदेला सुचविले त्यानुसार २७ ऑगस्ट २००९ रोजी पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्याचे विधेयक लोकसभेत मांडले. परंतु ते आजही मंजूर झालेले नाही. तरी अनेक राज्यांनी पुढाकार घेऊन आपल्या राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राखीव जागा दिलेल्या आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रमाणेच लोकसभेत आणि राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळावे यासाठी लोकसभेत विधेयक मांडून ते मंजूर करण्यात आले. परंतु या विधेयका प्रमाणे महिलांना मिळणाऱ्या राखीव जागांमध्ये अनुसूचित जाती जमाती व अन्य मागास प्रवर्गातील महिलांनाही राखीव जागा मिळाव्यात, अशी अनेक पक्षांच्या सदस्यांनी मागणी केल्याने आजही हे विधेयक मंजूर झालेले नाही. हे विधेयक मंजूर झाले तर लोकसभेतील महिलांची संख्या १८१ होईल याशिवाय प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत १/३ महिला सदस्य असतील.

अशा प्रकारे भारत सरकारने व राज्य सरकारांनी राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. अर्थात प्रत्यक्ष व्यवहारात आज महिलांचा राजकीय सहभाग अपेक्षित प्रमाणात वाढलेला नाही. महाराष्ट्राच्या आजपर्यंतच्या विधानसभा निवडणूकीचा आढावा आढावा घेतल्यास असे स्पष्ट होते की, १९३७ ते २०१४ या कालावधीत स्त्री सदस्यांचा आढावा घेतला असता १९५७च्या विधानसभेत सर्वात जास्त महिला प्रतिनिधींची संख्या ३० होती. विधानसभेत १२. ३७ टक्के प्रतिनिधित्व होते. १९९०च्या विधानसभेत महिला प्रतिनिधींची संख्या सर्वात कमी म्हणजे फक्त सहा होते त्यांच्या प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण केवळ २. ७ टक्के होते. यात ७३ व्या घटना दुरुस्ती नंतर वाढ दर्शवत असली तरी २००४ मध्ये १२ तर २००९ मध्ये केवळ ११ महिला महाराष्ट्राच्या विधानसभेत होत्या.

<u>महिलांच्या अल्प राजकीय सहभागाची कारणे:-</u>

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढावा म्हणून सातत्याने प्रयत्न होत असले तरी अपेक्षित सहभाग वाढत नाही त्याची काही कारणे पुढीलप्रमाणे:-

१) पुरूषप्रधान संस्कृती व पुरूषप्रधान सामाजिक व्यवस्था हे महिलांनी राजकारणापासून दूर राहण्याचे प्रमुख कारण आहे.

२) कौटुंबिक जबाबदारी ही स्त्रियांनीच सांभाळावी अशी आजही बहुसंख्य लोकांची मानसिकता आहे. राजकारण आणि कुटुंब अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडणे शक्य होत नाही. संसदीय कार्यपद्धती राजकीय सहभागासाठी दयावा लागणारा वेळ यामुळे महिला शक्यतो सक्रिय राजकारणात सहभाग घेत नाहीत.

३) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हा महिलांचा राजकीय सहभागातील महत्वाचा अडथळा आहे. राजकारणात गुंडगीर, दहशत, भ्रष्टाचार, अशा प्रवृत्तींनी प्रवेश केल्या मुळे राजकीय वारसा नसलेल्या कुटुंबातील महिला राजकारणात सक्रिय होण्यास नकार देतात.

४) भारतातील खर्चिक निवडणूका पद्धती हे महिलांच्या राजकीय सक्रिय सहभागावर मर्यादा घालणारे प्रमुख कारण आहे. निवडणूकीसाठी उमेदवार म्हणून उभे राहताना अनामत रक्कम भरने, प्रचार करणे, कार्यकर्त्यांच्या जेवणाचे सोय करणे, प्रचाराची साधने भाडयाने घेणे, पोस्टर बॅनर, इत्यादीसाठी प्रचंड खर्च होतो. म्हणून निवडणूक ही श्रीमंताची चैन मानली जाते. अशा परिस्थितीमुळे स्त्रिया राजकारणापासून दूर राहतात.

५) विधिमंडळ, संसद, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या कार्यपद्धतीबद्धल असलेले अज्ञान यामुळेही राजकीय क्षेत्रात सहभाग घेतला जात नाही.

६) राजकारणातच नव्हे तर समाजकारणातही सहभागी असणाऱ्या स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन पूर्वग्रहदूषित असतो. अशा परिस्थितीमुळे महिला राजकारणापासून दूरच राहतात.

<u>महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी उपाय योजना:</u>

१) राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करणाऱ्या महिलांना प्रशासन, राजकीय संस्थांची कार्यपद्धती याविषयी महिला प्रतिनिधिंना प्रशिक्षण देणे.

२) निवडणूक पद्धतीत बदल करून महिलांना राजकिय सहभागासाठी प्रोत्साहित करणे त्यासाठी महिला उमेदवारांच्या अनामत रक्कमेत घट करणे. निवडणूका सहज-सुलभ मुक्त वातावरणात पार पाडल्या जातील याबद्दल जनतेत विश्वास निर्माण करणे.

३) महिलांच्या साक्षरतेबरोबर उच्च शिक्षणावर भर देणे.

४) महिला उमेदवारांना विशेष संरक्षण देणे.

५) महिलां प्रति आदर व्यक्त केला जाईल अशा मुल्यांची शिकवण शिक्षण व प्रसार माध्यमांतून दिली पाहिजे.

६) पुरूषांनी पुरूषी अहंकार सोडून स्त्रियांच्या राजकिय सहभागाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

७) विशेषत: अनुसूचित जाती-जमातीच्या महिलांकडे जातीय दृष्टीकोनातूनच पाहिले जाते. या महिलानां पुरूष कार्यकर्त्याकडून, प्रशासकिय अधिकाऱ्याकडून अपमानास्पद वागणूक दिली जाते. उदा. दलित मागास स्त्री सरपंच पदावर असली तरी केवळ दलित आदिवासी म्हणून प्रजासत्ताक दिन स्वातंत्र दिनाच्या वेळी राष्ट्रध्वज फडकावू दिला जात नाही. किंवा सरपंच महिलेचा आदेशांचे पालन केले जात नाही. म्हणून अशा मागास वर्गातील महिलांचा आदर राखलाच पाहिजे व जाणिवपूर्वक अवमान करणाऱ्यांना कडक शिक्षा झाली पाहिजे.

८) अनेक वेळा महिला राखीव जागा म्हणून एखादया गावात महिला सरपंच पदावर विराजमान होते परंतू कामांचा अनुभव नसल्याने आपल्या पतीचा सल्ला घेते यातून त्या महिलेचा पती हाच अप्रत्यक्षपणे सरपंच म्हणून काम करतो. परंतू अशा परिस्थितीत महिलांनी खंबीरपणे स्वबळावर निर्णय घेतले पाहिजेत व इतर ग्रामपंचायत सभासदांनी अशा महिलेला प्रामाणिक सहकार्य केले पाहिजे.

अशा उपाययोजना केल्यास महिलांचा राजकिय सहभाग वाढण्यास मदत होवू शकते.

७.४ सरावासाठी प्रश्न

१) भारतीय लोकशाही राजकिय व्यवस्थेतील महिलांच्या सहभागाची चर्चा करा.

२) राजकारणातील महिलांच्या अल्प सहभागाची कारणे कोणती ?

३) राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी उपाय सुचवा.

७.५ सदर्भसूची

❖❖❖❖

राष्ट्रीय सुरक्षेपुढील आव्हाने

प्रकरणाची रचना –

८.१. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

८.२. सुरक्षेपुढील अंतर्गत धोके (नक्षलवाद आणि विद्रोहा-संदर्भात)

८.३. जागतिक दहशतवाद

८.४ सरावासाठी प्रश्न

८.५ संदर्भसूची

८.१ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

प्रस्तावणा

कोणत्याही देशाचा राष्ट्रीय सुरक्षा हा अत्यंत महत्वाचा विषय असतो. अंतर्गत व बाहय अथवा दोन्हीही सुरक्षा प्रकारात देशाच्या नेतृत्वाला बारकाईने लक्ष घालावे लागते. देशाची सुरक्षा यंत्रणा नेहमीच सतर्क ठेवावी लागते. सुरक्षा व्यवस्था मजबुत असेल तरच देशातील नागरी समाजाला जीवन जगण्यात आत्मविश्वास वाटत असतो व त्यामुळे निर्भयपणे समाजातील सर्व व्यवहार होत असतातत्र विकसति व समृध्द जीवन शैलीसाठी देशाची अंतर्गत, बाहय सुरक्षा हा भाग अत्यल्प महत्वाचा आहे. भारतात गेल्या ३ दशकांपासून अंतर्गत व बाहय सुरक्षा विषयक अनेक समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. दहशतवाद व नक्षलवाद याद्वारे देशांतील विविध घटक राज्ये, राजधानी दिल्ली त्रस्त आहेत. सुरक्षा विषयाशी कोणीही तडजोड करु शकत नाही किंवा करु नये.

आजच्या स्थितीत देशांतील राजकारणाशी संबंधित गुन्हेगारी, अंतर्गत विघातक चळवळी (नक्षलवादी, विघटनवादी) व परदेशस्थ पुरस्कृत दहशतवाद यामुळ भारतीय प्रशासनाची व नागरी समाजाची शक्ती अधिकच खर्ची पडत आहे.

या प्रकरणामध्ये अभ्यासक्रमातील उपघटकानूसार आपण ८.१ राजकारणातील गन्हेगारीकरण, ८.२ सुरक्षेला अंतर्गत धोके नक्षलवाद व बंडखोरीच्या संदर्भात, ८.३ जागतिक दहशतवाद यांचा तपशीलवार अभ्यास करीत आहोत.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

भारत देश पारतंत्र्यात असताना भारतातील तमाम जनतेसमोर त्यातल्या त्यात युवा पिढीसमोर भारताला स्वातंत्र्य मिळविणे हे एकमेव ध्येय, उद्दिष्टे होते. लोक या ध्येयाने भारावलेले होते. तन, मन, धनाने अथक प्रयत्न करुन भारताला पारतंत्र्याच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठीचे झटत होते. म्हणजेच स्वातंत्रपुर्व काळात भारतापुढील प्रश्न निराळे होते. आज स्वातंत्र प्राप्तीनंतर भारतापुढे गुन्हेगारीकरण, बंडखोरी, दहशतवाद वगैरे विषयांनी डोके वर काढले आहे. आणि विशेष म्हणजे या तिन्ही विषयांमध्ये तरुण वर्गच जास्त गुरफटलेला आहे. त्याच्या जोडीला व्यसनाधिनता जडली आहे. ऐकेकाळी युवकांनी देश स्वतंत्र केला. आता स्वतंत्र देशतील युवक अशा बेकायदेशीर कृत्यांच्या माध्यमातून स्वतंत्र देशाला विघातक मार्गाने असुरक्षिततेकडे घेवून चालला आहे. भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेला पहिले महत्वाचे आव्हान या राजकारणातील गुन्हेगारीचे दिसत आहे. लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्ष, नेते आपल्या व्यक्तीगत व कार्याच्या माध्यमातून निवडणुकीद्वारे विविध राजकिय

संस्थामध्ये समाजसेवा करण्यासाठी प्रवेशित होत असे किंवा हे अपेक्षित आहे. पण गेल्या काही वर्षापासून स्वच्छ व निष्कलंक प्रतिमा असलेले नेते अभावानेच सापडत आहेत. निवडणूका मध्ये प्रभाव टाकुन सत्ता प्राप्तीसाठी व विरोधकांमध्ये दहशत पसरविण्यासाठी कधीकाळी काही राजकारण्यांनी गुन्हेगारी जगतातील टोळयाची, म्होरक्यांची मदत घेणे पसंत केले. या प्रकाराद्वारे गुन्हेगारांना राजकारण्यांशी सलगी सुरु झाली. परिणामी गुन्हेगारांना आपण स्वच्छ धुतल्या तांदळासारखे वाटु लागले कालांतराने हेच गुंड या राजकारण्यांना निवडणूकीत आव्हान देवू लागले असून गुजरातीसारखा अभ्यासू नेता या निवडणुकांत पराभूत होतो व अरुण गवळी सारखा गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेला टोळीप्रमुख त्याच निवडणूकीत विजयी होतो हे चित्र पहायला मिळू लागले. तेव्हा मात्र सर्वांनाच राजकारण व गुन्हेगारी या विषयांबाबत चिंता वाटू लागली. राजकारणाच्या शुध्दीकरणाची गरज वाटु लागली. पण हे सर्वांनीच चळवळ म्हणून हाती घ्यावी लागेल.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण अर्थ

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण याचा सरळ अर्थ म्हणजे गुन्हेगारी वृत्तीच्या लोकांना राजकारणात पाउल ठेवून भक्कम उभे राहण्यास संधी देणे किंवा गुन्हेगार लोकाचा राजकारणत प्रभाव वाढविण्यास कारणीभूत होणे असा अर्थ आहे.गुन्हेगार म्हणजे गुन्हा करणारी व्यक्ती, गुन्हा करण्यास तरप्रस्थापित कायदयान्वये मनाई केली जाते. गुन्हेगारांमध्ये चोरटा व्यापार करणारे, आमली पदार्थांचा व्यापार करणारे लहान मोठे तस्कर यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारचे व्यवसाय करणारे लोक गुन्हयामध्ये आढहतात. गुन्हेगारांच्या टोळयांच्या ठराविक जागा व प्रदेश असतात व त्या ठराविक अडयात त्यांचच साम्राज्य असते. उदा. हातभट्टी चालविणारे, झोपडपट्टी दादालोक यांचे आपल्या परिसरावर संपूर्ण नियंत्रण असते. तेथील मतदारांवर या दादांचा वचक किंवा प्रभाव असतो. या दादा लोकांचे संबंध आमदार, खासदार, नगरसेवक वगैरेशी असल्याने तो निवडणुक काळात या राजकारण्यांशी सौदेबाजी करतो.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरणाचे स्वरुप

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण सध्या भारतीय राजकिय व्यवस्थेतील महत्वाचा चर्चेचा विषय बनला आहे. राजकारणी लोक गुन्हेगार, स्मगलर्स, दादा लोकांच्या मदतीने निवडणूक निवडून येत आहेत. राजकारण्यांकडून वेळोवेळी आर्थिक सौदेबाजी करणे हा प्रकार सर्रास होताना दिसत आहे. सध्या तर गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले काही लोक थेट निवडणुकीत निवडून येत आहेत. अशा गुन्हेगारांना मान सन्मान, मा मरातब मिळू लागला आहे. त्यामुळे हळु हळु जनाताही त्यांच्या गुन्हेगारी, काळया कारनाम्यास विस्मृतीत टाकत आहे. कालांतराने हेच गुन्हेगार ग्रामपंचायतीपासून संसदे पर्यंतच्या निवडणुकांत आघाडी घेताना दिसत आहेत. गुन्हेगारी जगतात, माफिया, हातभट्टीवाले, मटकाकिंग, टोळीवाले, बेकायदेशीर कृत्यांची सुपारी घेणारे, वाळू माफिया, प्राण्यांची शिकार करुन तस्करी करणारे, स्त्रीयां, मुले यांचा व्यापार करणारे, अमली पदार्थ बनविणारे, विक्रीची साखळी बनविणारे व त्याचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार करणारे असे नियमबाहय व्यवहार करणारे व त्यांची पोलीसांमध्ये लागे बांधे ठेवणाऱ्याची संख्या वाढत आहे. विशेष म्हणजे हे गुन्हेगार राजकिय पक्ष, नेत्यांवर सत्तेत सहभाग मिळविण्यासाठी दबाव आणत आहेत. राजकिय संस्थात स्विकृत म्हणून घेण्यासाठी लॉबिंग करीत असतात.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरणाची कारणे:-

अ. सामाजिक कारणे: भारताच्या विविध भागत आज सक्रीय होत असलेले गुन्हेगार बहुतांशी सामाजिक हक्का मागे रहिलेले आढळतात. शिक्षणाच्या बाबतीत अत्यंत मागसालेले पुढेही

सामाजिक सुधारणांपासून वंचित राहिलेले काही लोक अथवा समाज विघातक विषयांकडे लवकर आकृष्ट होतात. पिढयान पिढया राहणीमानातही मागासलेपणा असलेले युवकांमध्ये हया नियमबाहय व्यवसायांचे आकर्षण वाढते. कारण या शॉर्टकट मार्गाने जावून आपण समाजातील विविध क्षेत्रात पुढारलेल्यांवर अंकुश ठेवू शकू असे वाटते. त्यामुळे गुन्हेगारी क्षेत्रात दाखल होतात. तसेच कालांतराने विविध राजकारण्यांशी संपर्क वाढण्याचे राजकारणात शिरकाव होताना दिसतात.

ब. राजकिय कारणे

राजकारणात असलेल्यांना पुढेही सत्ता प्राप्तीसाठी व जे सत्तेच्या प्रतिक्षेत आहेत त्यांनाही गुन्हेगारांच्या मदतीची गरज भासू लागली आहे. तेथेही राजकारण्यांची स्पर्धा दिसत आहे. सत्ता हस्तगत करण्यासाठी साम, दाम, दंड, वगैरे नितींचा वापर केला जातो. विशेष म्हणजे राजकारणात सक्रिय असलेले लोक सत्ताा मिळवण्यासाठी याही मार्गाचा वापर करतात किंवा या मार्गातही आपण मागे राहू नये असा प्रयत्न करतात. परिणामी गुन्हेगारांचा राजकारणातील वावर वाढताना दिसतो.

क. आर्थिक कारणे

साधारणत: आर्थिक दृष्टया चिंतीत असणारा युवा वर्ग या गुन्हेगारी विश्वामध्ये लवकर सामिल होतो. त्यासाठी नैतिकता, सदाचरण वगैरे विषयांमध्ये त्यांना स्वरस्य नसते. गुन्हेगारी टोळया आपल्या कळपात अश्या आर्थिक चणचण असणाऱ्यांना हेरुन विविध बेकायदा उदयोंगात गुंतवतात. हेच गुन्हेगार कालांतराने पैशाच्या हव्यासापोटी राजकारण्यांशी सौदेबाजी करतात. त्यातूनच पुढे राजकारणात या गुन्हेगारांचा शिरकाव व नित्याचा वावर होतो.

काही वेळा प्रशासनाकडुन, समाजाकडुन, समाजातील काहींना हिन, तुच्छ वागणूक मिळते. या घटनांचा परिणाम म्हणजे हे युवक नाईलाज म्हणून गुन्हेगारी जगत व नंतर राजकारणात संबंधितांचा बदला घेण्यासाठी प्रवेशित होतात.

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचे विविध परिणाम

अ. राजकारणाच्या वाढत्या गुन्हेगारीकरणामुळे देशातील विविध भागातील कायदा व सुव्यवस्था यामध्ये खंड पडून समाजपूढे एक प्रचंड व गंभीर आव्हान उभे राहिले आहे. गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे अनेक लोक हे लोकशाहीविरोधी मार्गाने प्रतिनिधिक संस्थावर, नगरपरिषदा, नगरपालिका, विधानसभा इत्यादी संस्थांवर राजरोजसपणे निवडून येतात. एकदा का ते निवडून आले की, हे लोक लोकशाही मार्गानेच लोकशाहीचा गळा घोटण्यास कमी करणार नाहीत अशी ही गुड, राजकारणी, पोलीस, शासकीय अधिकारीवर्गाची अपवित्र युती सामाजिक व राजकीय स्तरांवर लोकशाहीची पुरेपुर घात करेल यात शंका नाही. गुंडांच्या आरेरावीमुळे व पोलीस यंत्रणेने तिकडे दुर्लक्ष केल्याने देशात लोकशाहीचा आधार असलेल्या घटनात्मक कायदेशिर शासनाला धोका निर्माण झाल्यासारखे होत असते.

ब. देशात प्रतिनिधीक संसदीय शासन हवे असेल तर वेळोवेळी सार्वत्रिक प्रौढ मतदान पध्दतीने मुक्त, स्वतंत्र व नि:पक्षपाती निवडणुका होणे आवश्यक आहे. तथापि मतदानावर दहशत निर्माण करणे, उमेदवारांना पळविणे, मतदारांना मोफत दारु पाजणे, पैसे चारणे, मतपेटया पळविणे, वेळप्रसंगी निवडणूकीतील उमेदवाराचे व अन्य कार्यकर्त्यांचे मुडदे पाडणे या कामासाठी संपत्तीचा व शक्तीचा वापर केला जाऊ लागला तर स्वतंत्र व नि:पक्षपाती निवडणुका म्हणजे दिवास्वप्नच ठरणार.

क. सामान्य मनुष्य राजकीय प्रक्रियेला विटुन गेला आहे. राजकारणाकडे तो एक शब्द घाणेरडा खेळ म्हणून पाहू लागला आहे. राजकारणी या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणजे भ्रष्टाचार व गुन्हेगारी. स्वामीनाथन एस. अंकलेश्वरीया म्हणतात, ''राजकारणी लोक काळया पैशात लोळत पडलेले दिसतात, ते मतदार केंद्राचा ताबा घेतात, गुन्हेगारी टोळी प्रमुखाबरोबर वावरतात ही काही आता नविन गोष्ट नाही''. नुकत्याच मिळालेल्या अहवालानूसार सुमारे ८३६ लोकांनी गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असूनही उत्तर प्रदेशातील निवडणुका लढविल्या. त्यापैकी बहुतेकांनी निवडणुकांची नियमही मोडले आहेत.

ड. समाज विघातक प्रवृत्तीचे लोक व गुन्हेगारी यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रवेश मिळविण्यात यश मिळविले आहे. कित्येक जण महानगरपालिका, नगर परिषदा, जिल्हा परिषदा, ग्रामपंचायती इत्यादी ठिकाणी निवडून आलेले आहेत.

महत्वाचे म्हणजे दहशतवादाने व राजकारणाच्या गुन्हेगारीमुळे हळुहळु देशातील राजकारणावर गुंड-पुंडांची, भ्रष्टाचारी लोकांची व माफिया टोळयांची सावली पडू लागली आहे. राष्ट्रीय नेत्यांच्या, पंतप्रधानांच्या, मुख्यमंत्र्यांच्या, आमदार खासदारांच्या जीवावर दहशतवादी आज उठलेले दिसुन येतात. हे राष्ट्रविघातक लोक इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, रामदास नायक, प्रेमकुमार शर्मा, पंजाबचे मुख्यमंत्री बिआंत सिंग, रमेश मोरे, विठ्ठल चव्हाण इत्यादींची हत्या करतात व चक्क नाहीसे होतात. त्याचा पोलीसांना कधीही थांगपत्ताही लागत नाही. दहशतवादी गुंड न्यायालयाच्या आवारात, जे. जे. रुग्णालयात किंवा विधान सभेत देखिल बहुतेक सर्व प्रमुख आरोपी वावरतात तर काही केव्हाच देशाबाहेर पसार झाले आहेत. दाउद इब्राहिम, पप्पू कलानी, हितेंद्र ठाकूर, भाई ठाकुर, जयवंत सुर्यभान, अरुण गवळी, अश्विन नाईक, थापा या सर्वांचे चारित्र्य जनतेला व पोलिसांना देखिल ज्ञात आहे. तथापि राजकारणी व सत्ताधारी यांच्यावर आणि पोलिस यंत्रणेवर गुन्हेगारांची जबरदस्त पकड व धाक असल्याने सडलेली पोलीस यंत्रणा, दबलेलेप्रशासन आणि बोटचेपी राजकारणी मंडळी यांच्याकडे हताशपणे पाहत राहणे एवढेच आत नागरिकांच्या नशिबी उरलेले आहे काय असा प्रश्न सामान्य जनलेला पडत आहे.

राजकीय गुन्हेगारी वृत्तीला प्रतिबंध घालण्यासंबंधीच्या सुधारणा

संसदेच्या आणि विधानसभांच्या विदयमान सदस्यांपैकी अनेक सदस्य फौजदारी गुन्हेगारी स्वरुपाच्या खटल्यात किंवा आरोपात गुंतलेले आहेत असे निर्वाचन आयोगाला आढळून आलेले आहे. राजकीय गुन्हेगार वैयक्तिक संपत्ती, दादागिरी किंवा अन्य वाम मार्गाचा वापर करुन विधिमंडळात प्रवेश करताना दिसतात तेव्ह अशा गुन्हेगार प्रवृत्तीच्याा लोकांचा राजकारणात प्रवेश होवू नये म्हणून निर्वाचन आयोगाने विविध उपाय आणि सुधारणा केलेल्या आहेत. यासंदर्भात निर्वाचन आयोगाने वेळोवेळी आदेश काढलेले आहेत.

निर्वाचन आयोगाने २८ ऑगस्ट, १९९७ रोजी असा आदेश काढला की, अपराधी व्यक्तीने जरी उच्च न्यायालयात अपील केले असेले तरीही त्याचा अपराध सिध्द झाला असेल तर त्या दिवसापासून ती व्यक्ती निवडणुकीस अपात्र ठरविण्यात येईल. निर्वाचन आयोगाने निर्वाचन अधिकाऱ्यांना असा आदेश दिला की, त्यांनी उमेदवारांकडून शपथपत्रे करुन घ्यावीत. त्यामध्ये अपराध सिध्द झाला असल्यास त्याची तारीख, अपराधाचे स्वरुप, झालेली शिक्षा आणि तुरुंगवासाची मुदत इत्यादी माहिती स्पष्ट असावी. फौजदारी गुन्हा सिध्द झाल्यास ती व्यक्ती सहा वर्षे निवडणुकीस अपात्र समजण्यात येईल. २००२ साली सर्वोच्च न्यायालयाने नागरिकांच्या माहितीचा अधिकार व निर्वाचन आयोगाचा आदेश काढण्याचा अधिकार मान्य केल्यामुळे निर्वाचन आयोगाने असा आदेश काढला की, प्रत्येक उमेदवाराने निवडणुकीचा अर्ज भरताना शपथेवरील पुढील माहिती देणे बंधनकारक राहणार आहे.

अ. उमेदवाराला एखादया गुन्हयाखाली शिक्षा झाली आहे काय? शिक्षा झाली असल्यस तिचे स्वरुप देणे आवश्यक आहे.

ब. उमेदवारी अर्ज भरण्यापूर्वी जर सहा महिन्यांच्या काळात गंभीर स्वरुपाच्या गुन्हयांचा आरोप त्या उमेदवारावर ठेवला असेल की, ज्यामध्ये त्याला दोन वर्षाहून अधिक शिक्षा होवू शकेल या सबंधीची माहिती अर्जात भरली पाहीजे.

क. उमेदवारांच्या नातलगांच्या किंवा पती पत्नी यांच्या नावावर असणारी मालमत्ता, पैसा यांची माहिती देणे बंधनकारक असते.

ड. बॅका, संस्था यांची देणी, थकीत रकमा यांचा तपशील प्रत्येक उमेदवाराने दिला पाहिजे.

इ. उमेदवाराचे शिक्षण किती आहे हे स्पष्टपणे लिहिले पाहीजे.

थोडक्यात

गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींना लोकशाहीतील प्रत्येक निवडणुकांपासून दुर ठेवले पाहिजे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. माध्यमे, मतदार, राजकीय पक्ष व न्यायालये यांनी एकत्रितपणे राजकारणात शिरलेल्या गुन्हेगारी प्रवृत्ती विरुध्द चळवळ हाती घेणे आवश्यक आहे.

राजकारणातील गुन्हेगारीला प्रतिबंध घालण्यासाठीचे काही उपाय

१. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्य राजकारण्यांवर कारवाई केली जात असेल तर त्यांना निवडणुक लढविण्यास बंदी घालावी.

२. सध्याच्या कायदयामध्ये सुधारणा केल्या जाव्यात जेणेकरुन गुन्हेगारांना निवडणुक लढविण्यास प्रतिबंद केला जाईल व त्यांचा राजकारणात प्रवेश रोखला जाईल.

३. निवडणुक आयोगातील अधिकारऱ्यांची निवड नि:पक्षपातीपणे आणि पारदर्शन पध्दतीने केली जावी.

४. ज्यांना ७ वर्षापेक्षा जास्त तुरुंगवास भोगावा लागला त्यांना निवडणुक लढविण्यास परवानगी देवू नये.

५. जे राजकिय पक्ष गुन्हेगारी पार्श्वभुमी असलेल्यांना पक्षाचे निवडणुक तिकिट देतील त्यांच्यावरही कारवाई केली जावी.

६. देशातील प्रसिध्द माध्यमांनी नि:पक्षपातीपणे अशा गुन्हेगारी पार्श्वभूमीच्या लोकाची वास्तव स्थिती समाजासमोर आणली पाहिजे.

७. मतदारांनी आपला सुज्ञपणा आतातरी दाखविला पाहिजे. त्यांनी अश्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीस मते न देता त्यांची योग्य जागा दाखविली पाहिजे.

८. जागृतपणा दाखवून मतदारांनी अमिशाला बळी न पडात, पैसे, लाच न घेता मतदानाचे कर्तव्य बजवावे.

९. न्यायालयांनी निवडणुक विषयक खटल्यांचा निकाल जलद गतीने लावावा.

सरांश: भारताची लोकशाही फक्त राज्यघटनेमध्येच न ठेवता प्रत्यक्षात आणावयाची असल्याने निवडणुका नि:पक्षपणे व्हाव्यात व महत्वाचे म्हणजे समाजाच्याा सर्वच घटकांनी राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण या प्रवृत्ती चळवळ हाती घेतली पाहिजे.

८.२ सुरेक्षेपुढील अंतर्गत धोके (नक्षलवाद आणि विद्रोहा-संदर्भात)

सर्वच देशांमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेच्या प्रश्नाला प्राधान्य दिले जाते. सर्वसाधारणपणे राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे देशातील गुपितांचे व तेथील नागरिकांचे संरक्षण करणे होय. राष्ट्रांचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी राष्ट्र सुरक्षेच्या दृष्टीने मजबूत असणे गरजेचे असते. प्रत्येक राष्ट्राला इतर राष्ट्राच्या बाहेरील धोक्याबरोबर काही अंतर्गत धोक्याचाही सामना करावा लागतो. या अशा अंतर्गत धोक्याचा एक घटक म्हणून नक्षलवाद आणि विद्रोहाकडे पाहीले जाते.

ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात उदयास आलेली संरजामशाही व जमीनदारी पद्धती, आदिवासीचे जंगलावरील आणि शेतजमीनीवरील संपुष्टात आलेले हक्क आणि भारतीय समाजव्यवस्थेतेतील आदिवासी आणि गरिब लोकांच्या शोषणाची व द्वेषाची प्रवृत्ती या परिस्थितीत नक्षलवादी चळवळीची बीजे आहेत या परिस्थितीच्या विरुद्ध अदिवासी, दलित, शोषित यांनी जमिनदार, सावकार यांच्या विरोधात हिंसात्मक पद्धतीने केलेली चळवळ म्हणजे नक्षलावादी चळवळ होय. या चळवळीची सुरवात पश्चिम बंगालमधील दार्जिलींग जिह्यातील 'नक्षलवादी' या गावातून म्हणूनल त्याला नक्षलवादी चळवळ असे म्हणतात.

नक्षलवादी चळवळीचे ध्येय धोरण व भूमिका

१. नक्षलवाद्यांच्या मते भारताला केवळ नाममात्र स्वातंत्र्य मिळाले आहे ब्रिटिश गेले आणि वसाहती, सरंजामी सदृश्य व्यवस्था आली ही व्यवस्था बदलण्यासाठी क्रांतिकारी उठावाशिवाय पर्याय नाही.

२. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अमेरिका या भांडवलशाही राष्ट्राला अनुसरुन आहे.

३. जमिनीचे केंद्रीकरण, मालकी हक्क मूठभर लोकांच्या हाती, शेतमजुरांची पिळवणूक, बेरोजगारी, सावकारी व भरमसाठ व्याजाद्वारे शोषण, दलित, आदिवासीचे शोषण ही सरंजामशाही व्यवस्थेची वैशिष्टये भारतात दिसून येतात.

४. नोकरशाही, भांडवलशाही सरंजामशाही अमेरिकन, साम्राज्यवादाला पूरक आहे.

५. वरील परिस्थितीमूळे क्रांतिक्राती घडविणे आवश्यक आहे.

६. संघर्ष आणि परिवर्तनाचे साधन सशस्त्र संघर्षाचा पुरस्कार करणे.

७. प्रस्थापित शासनास जनपाठिंबा नाही ते शासन लष्काराच्या सहाय्याने टिकून आहे. प्रतिनिधिक व्यवस्था कूचकामी व दिखावू स्वरुपाची आहे.

८. ग्रामपातळीवरील सत्ता श्रीमंत शेतकरी, जमिनदार वर्गाकडून काढून शेतकऱ्याच्या स्वाधीन केली जाईल व त्याद्वारा लाल दहशत निर्माण केली जाईल.

ध्येय धोरणांचा अंमलबजावणीचा मार्ग किंवा कार्यक्रम

१. सावकारावर धाडी घालणे.

२. पोलिसांना ठार मारणे, सरकारी पोलिस यंत्रणेला आव्हान दिले.

३. जमीनदार वर्ग शत्रु मानून त्यांच्या हत्या करणे व त्यांच्याकडील धान्य व अन्य वस्तू गरिबांना वाटणे.

४. वन जमिनीचा ताबा घेवून त्या शेतकऱ्यांना देणे.

५. निवडणुक प्रक्रियेवर घाला घालणे.

अशा प्रकारे आपली ध्येय धोरणे अंमलात आणण्यासाठी हिंसक मार्गाचा अवलंब करणे व त्यात शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी यांना सहभागी करुन घेणे.

नक्षलवादाची कारणे

१. कायद्याने जमीनदारी पद्धती नष्ट केली असली तरी कायद्याचे योग्य अंमलबजावणी न झाल्याने छुप्या अवस्थेत ती आजही आहे जमीनदारी पद्धतीत छोटे शेतकरी, कुल, मजूर यांचे आर्थिक, मानसिक शारिरीक शोषण केले जाते. हेच या चळवळीच्या उगमाचे प्रमुख कारण आहे.

२. स्वातंत्र्यानंतरही आदिवासी बहुतेक भागात रस्ते, वीज, पाणी, दवाखाने, शिक्षण या मुलभूत सुविधा शासन निर्माण करु शकले नाही. त्यामुळेच अज्ञानी निरक्षर लोकांचे शोषण जमीनदार व प्रस्थापित वर्गाकडून केले जाते.

३. पोलिस सरकारी अधिकारी यांच्याकडून हे आदिवासी दलित जमातीतील गरिबी अज्ञान निरक्षरतेचा फायदा घेवून त्यांचे सर्व बाजूंनी होणारे शोषण इ. कारणे आहेत.

नक्षलवादांवरील नियंत्रणाचे प्रकार/उपाययोजना

१. आदिवासींना न्याय मिळवून देणे.

२. उद्योगपती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, सावकारी, जमीनदार खनिज संपत्तीची लुट करणारे माफिया शोषण करणारी यंत्रणा इ. नायनाट करणे.

३. जमीन सुधारणा कायद्याची योग्य अंमलबजावणी करुन त्यांना त्यांच्या जमिनी व त्यावरील हक्क मिळवून देणे.

४. विकासाच्या योजना त्यांच्यामार्फत पोहचविणे.

५. रोजगार निर्मिती करुन युवकांना मुख्य प्रवाहात आणणे.

६. पोलिसी करावायांपेक्षा त्यांच्या प्रबोधनावर मत परिवर्तनावर भर देणे.

७. आदिवासी बहुत भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.

८. वनहक्क कायद्याची योग्य अमंलबजावणी करणे.

नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील अडथळे व आव्हाने

१. शासनाच्या कोणत्याही कृतीवर नक्षलवाद्यांचा विश्वास राहिलेला नाही. त्यामुळेच शासनाने नक्षलवादी भागात रस्ते, वीज, मोबाईल टॉवर्स इ. सुविधा उभारण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या नक्षलवाद्याकडूनच उध्वस्त केल्या जातात.

२. नक्षलवादी प्रस्थापित व्यवस्थेंविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा आहे. ती त्यांना लढण्यास नेहमी प्रवृत्त करते याउलट सुरक्षा रक्षकांकडे त्याची उणीव आहे इ. अनेक अडथळे आहेत.

३. नक्षलवाद्याची गुप्तचर यंत्रणा प्रभावी आहे.

शेतकरी दलित शोषित समाजात शासकीय यंत्रणेबद्दल विश्वास निर्माण करुन ही समस्या सोडविणे शक्य आहे. तसेच हा अंतर्गत धोका काही सकारात्मक उपाय करुन आपण सोडवू शकतो व राष्ट्रीय अंतर्गत सुरक्षेचे कवच मजबूत बनवू शकतो.

८.३ जागतिक दहशतवाद

दहशतवाद

प्रास्ताविक तीन दशकापूर्वी काही विशिष्ठ कारणांमुळे समस्यांमुळे जगाच्या काही जगाच्या काही भागात उदयास आलेला दहशतवाद सध्या सर्वत्र पसरु लागला आहे. प्रत्येक देश या प्रश्नासंदर्भात चिंतीत असून अनेक देशांतील जनता भयग्रस्त जीवन जगत आहे. भारतासारख्या देशात तर सध्या दहशतवाद हा गंभिर प्रश्न निर्माण झाला आहे. ११ सप्टेंबर, २००१ रोजी अमेरिकेवर झालेल्या घातक दहशतवादी हल्याने दहशतवादाच्या समस्येचे गांभिर्य आंतरराष्ट्रीय समुदायाला पटु लागले आहे. आता ही समस्या केवळ भारतासमोरील राहील नाही. अेमरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जपान, इस्त्रायल वगैरे विकसित देशातही दहशतवादाचे आव्हान मिळत आहे.

दहशतवाद म्हणजे काय?

दहशतवाद या शब्दात शेवटी वाद असा शब्द आहे. हा शब्द समाजवाद, साम्यवाद प्रमाणे त्यामुळे दहशतवाद ही देखिल एखादी विशिष्ट विचारपुर्वक असेल असे वाटते. परंतू तसे नाही. कारण यामध्ये विचार, चर्चा यावर विश्वास नाही. मात्र सर्व दहशतवादी संघटनांचा विचारपुर्वक अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, प्रत्येकाचे साध्य वेगळे असले तरीही मार्ग मात्र या सर्वांचे दहशतीचेच आहेत. ढोबळमानाने त्यांची व्याची करावयाची झाल्यास ''हिंसेच्या किंवा दहशतीच्या मार्गाने आपले ईप्सित साध्य करुन घेणे म्हणजे दहशतवाद होय''.

दहशतवादाची संकल्पना – अर्थ:

दहशतवादाचा उल्लेख हा प्रामुख्याने नकारात्मक दृष्टी केला जात असल्यामुळे स्वत:स दहशवादी संबोधून घेण्यास शक्यतो कोणी तयार नसतो. या शब्दाचा अर्थ गुंतागुंतीचा आहे. राजकिय उद्ध्दीष्टपर्तीसाठी हिंसाचाराचा अवलंब करणाऱ्या व्यक्तींना एक राष्ट्र दहशतवादी म्हणून संबोधले तर दुसरे राष्ट्र यंचा उल्लेख स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून करते. तरीही ढोबळमानाने दहशतवाद म्हणजे 'राजकीय उध्दीष्टांसाठी हिंसेच्या साधनाचा वापर' अशी दहशतवादाची व्याख्या करता येईल. राज्यशास्त्र शब्दकोशानुसार ''अमुलाग्र राजकिय आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याच्या उद्देशाने शासनावर दबाव आणण्यासाठी हिंसाचाराच्या मार्गाचा अवलंब करणे'' अशी दहशतवादाची व्याख्या केली आहे. थोडक्यात ''सरकार विरोधी कृती'' असे या संकल्पनेचा उल्लेख केला असला तरी आज अनेक राष्ट्रांमधील सरकारे दहशतवादी संघटनांच वापर इतर राष्ट्रांविरुध्द किंवा अंतर्गत विरोधकांचा बिमोड करण्यासाठी करीत आहेत. त्यामुळे याचा गुंता आपल्याला जाणवत आहे.

दहशतवादाची उद्दिष्टे:–

१. **स्वातंत्र्यप्राप्तीचे उद्दिष्ट:–**

राजकिय स्वातंत्र्यासाठी हिंसाचाराचा वापर पूर्वीपासून होत आला आहे. विसाव्या शतकामध्ये अशा हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात काही नेत्यांकडुन आणि संघटनांकडुन ब्रिटीशांविरुध्द हिंसाचाराचा वापर केला गेला. हा दहशतवाद प्रखर राष्ट्रवाद, धार्मिक प्रेरणा तसेच विचारसरणींच्या प्रभावाने प्रेरित झाला होता. या प्रकारास क्रांतीकारी दहशतवाद असेही संबोधतात.

२. **स्वतंत्र व सार्वभौम राज्यनिर्मिती:-**

दहशतवादी कारवाईच्या माध्यमातून स्वतंत्र व सार्वभौम राज्याच्या निर्मितीसाठी अनेक दहशतवादी संघटना प्रयत्शील आहेत. श्रीलंकेतील एल.टी.टी.ई. पॅलेस्टाईन मधील हमास, जम्मू काश्मिर राज्यातील हिजबुल मुजाहिद्दीन, लष्कर ए तोयबा, जैश ए महंमद सारख्या कडव्या दहशतवादी संघटना स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी काम करतात.

३. **धार्मिक व वांशिक प्रेरणा**

धार्मिक व वांशिक प्रेरणेतून हिंसाचाराचा वापर आज अनेक दहशतवादी संघटनाकडुन होताना दिसतो. समाजातील बहुसंख्यांकाकडून, अल्पसंख्यांकाकडून होणाऱ्या अन्यायाचा सुड घेण्यासाठी, धार्मिक अधिकाराच्या प्राप्तीसाठी, स्वतंत्र धार्मिक व वांशिक ओळख जपण्यासाठी काही दहशतवादी संघटना व्यस्त असतात. अल कायदा, सशस्त्र इस्लामिक संघ, कुछ इस्माईल वगैरे.

४. **राजकिय, सामाजिक परिवर्तनवादी**

आक्रमक, अमुलागृ राजकिय व सामाजिक परिवर्तनाच्या उद्दिष्टासाठी काही दहशतवादी संघटना सक्रिय आहेत. जगातील सर्व मुस्लीम राष्ट्रांना एकत्र करुन इस्लाम धर्मावर अधारित राजवटीची स्थापना करणे हे अल कायदा सारख्या संघटनेचे उद्दिष्ट आहे.

५. **अन्यायाचा सूड किंवा बदला घेण्याच्या उद्दिष्टासाठी-**

राजकिय, सामाजिक किंवा धार्मिक स्वरुपाच्या अन्यायाचा, अत्याचाराचा सुड घेणे हे काही दहशतवादी संघटनांचे उद्दिष्ट आहे. अशा संघटना क्रिया - प्रक्रियाद्वारे प्रत्यक्षात येतात. अल कायदा सारख्या काही संघटना अमेरिका किंवा त्यांच्या सहकारी देशांवर सूड घेण्यासाठी प्रयत्नशिल असतात. त्यातूनच अमेरिकेवर ११ सप्टेंबर, २००१ रोजी दहशतवादी हल्ला झाला होता

६. **आक्रमकपणे उद्दिष्ट साध्य करणे:-**

अशा दहशतवादी संघटनांचा लोकशाही मार्गावर विश्वास नसतो. प्रश्न सोडविण्यासाठी दिर्घकालीन प्रक्रिया नको असते. त्यांना त्वरीत व क्रांतीकारी बदल हवे असतात. पॅलेस्टाईनचा मुक्तीचा प्रश्न लोकशाही मार्गाने सोडविण्यासाठी इस्त्राइल नेते व यासर अराफत यांचे प्रयत्न चालू होते. पण हा संथपणा नको असल्याने हमास संघटनेला हिंसाचाराच्या माध्यमातून त्वरीत समाधान अपेक्षित होते. पण त्यामुळे मुळ प्रश्नात गुंता वाढला.

दहशतवाद निर्मितीची कारणे:-

१. **ऐतिहासिक घटक -** काश्मिर, पॅलेस्टाईन सारख्या भागात इतिहासातून निर्माण झालेले प्रश्न दहशतवाद निर्माण करतात.

२. **आर्थिक घटक -** ब्रिटीशांच्या राजवटीपासून जमिनदारी हा प्रकार अधिक विकसित झाला. त्यातून स्थानिक जनतेच्या जमिनी बळकाविण्याचे प्रमाण वाढले. त्यातून नक्षलवाद व पुढे दहशतवाद वाढीस लागले.

३. **सामाजिक घटक -** बिहार, उत्तर प्रदेश सारख्या राज्यांत सामाजिक स्थितीमुळे सवर्ण विरुध्द दलीत अशी परिस्थीती दहशतवादास पाठबळ मिळण्यास मदत झाली.

४. **धार्मिक –**

जगात विविध धर्म अस्तित्वात असले तरी त्यातील एखादा धर्म स्वत:ला उच्च समजतो किंवा सिध्द करण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रचारासाठी हिंसेचा वापर केला जातो किंवा एखादया धर्मावर अन्याय झाल्यास त्यातून दहशतवाद उदयास येतो.

५. **जनतेची वृत्ती –** दिवसेंदिवस लोक स्वयंकेंद्रीत बनत आहेत. इतरांचा ते विचार करीत नाहीत.

दहशतवादाचे स्वरुप, तंत्रे –

१. **अपहरण**

एखादया महत्वाच्या व्यक्तीचे किंवा व्यक्ती समुहाचे अपहरण करुन त्यांना ओलीस ठेवले जाते. शासन किंवा विरोधी गटाकडुन मागण्या मान्य करण्यासाठी सतत दबाव, धमक्या दिल्या जातात. केंद्रीय गृहमंत्री, मुक्ती मंहमद सईद यांची कन्या मेहबुब मुक्ती सध्या त्या जम्मू काश्मिरच्या मुख्यमंत्री आहेत. यांना दहशतवादांनी ओलीस ठेवून पाच दहशवादयांची सुटका करुन घेतली होती.

२. **स्वैर गोळीबार**

रेल्वे स्थानके, बाजार, धार्मिक स्थाने किंवा अन्य गर्दींच्या ठिकाणी अतिरेकी पाठवून मुक्त, स्वैर गोळीबार केला जाते की, ज्यामध्ये सामान्य, निरापराध लोक शेकडोने मारले जातात. भारतात मुंबई, पुणे, बेंगलोर, गुजरात वगैरे ठिकाणी विविध अतिरेकी संघटना या तंत्राचा अधुन मधुन वापर करतात.

३. **बॉम्बस्फोट**

एखादया महत्वाच्या ठिकाणी बॉम्ब ठेवून दुरवर नियंत्रणाद्वारे वेळ निश्चित करुन बॉम्बस्फोट घडविले जातात. १९९३ मधील बॉम्बस्फोट मालिका ही जगप्रसिध्द आहे.

४. **आत्मघातकी हल्ले (मानवी बॉम्बस्फोट)**

धर्माची गोळी तरुणांना देवून त्याच्या गुंगीमध्येच त्यांच्याकडून अश्याप्रकारे आत्मघातकी हल्ले अतिरेकी संघटना करुन घेतात. किंवा काही आक्रमक सघटना सुशिक्षित तरुणांचाही याकामी वापर करु लागल्या आहेत. ईस्त्राईल, श्रीलंका, भारतात असे अनेक प्रयोग झाले आहेत. माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांची हत्या मानवी बॉम्बच्या साहयानेच केली गेली. श्रीलंकेचे अध्यक्ष प्रेमदासा यांचाही अंत असाच झाला. या दोन्ही आत्मघातकी हल्ल्याची जबाबदारी एल.टी.टी.ई. ने स्विकारल्याचे समजते.

५. **जैविक हल्ले**

या नविन विकसीत केलेल्या दहशवादी हल्यामध्ये अतिसुक्ष्म जिवाणूंचा वापर करुन शत्रू गटात सोडले जातात. त्याच्या प्रादुर्भावाने हजारो लोक मृत्युमुखी किंवा अपंग होवू शकतात. सध्या हया प्रकारची भिती आंतरराष्ट्रीय समुदायाला ग्रासली आहे.

६. **सायबर हल्ला**

सायगर गुन्हेगारी ही अलीकडच्या काळात मोठया प्रमाणात वाढली आहे. छोटया प्रकारातून आता मोठया प्रमाणात उग्र स्वरुप धारण केले आहे. विरोधी गटातील, दोघांतील, संगणक,

इंटरनेट यंत्रणामध्ये व्हायरस घुसविणे, त्यातील माहिती इप्सित करणे किंवा त्याचे अपहरण करणे वगैरे या प्रकारच्या हल्ल्यातून करण्याचा अतिरेकी संघटनांचा प्रयत्न असतो.

जागतिक दहशतवादी कारवायांची उदाहरणे.

दहशतवादाचे स्वरुप दिवसेंदिवस उग्र बनत चालले आहे. तसेच दहशतवादाला कोणतीही सिमा राहिली नाही. दहशतवादी संघटनांची संख्याही व त्याची यादीही मोठी झाली आहे. विशिष्ट अश्या धर्माद्वारेच तो निपजला जातो असेही नाही.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आतापर्यंत घडलेल्या ठळक दहशतवादी घटना.

१.	१२ मार्च, १९९३	मुंबई साखळी बॉम्बहल्ले
२.	०८ जून, १९८०	त्रिपूरा मार्केट
३.	२१ मे, १९८७	तामिळनाडू राजीव गांधी हत्या.
४.	०८ ऑगस्ट, १९९३	आर.एस.एस. च्या तामिळनाडूच्या कार्यालयावर हल्ला.
५.	१ ऑक्टोबर, २००१	जम्मू काश्मिर च्या विधिमंडळावर हल्ला.
६.	१३ डिसेंबर, २००१	दिल्लीच्या पार्लमेंट हाउसवरील हल्ला
७.	२४/०९/२००२	गुजरातच्या अक्षरधाम मंदीरावरील हल्ला.
८.	२६/११/२००८	मुंबई मधील महत्वाच्या ठिकाणावर आतंकवादी हल्ले.
९.	७ मार्च, २०१७	उज्जैनच्या पॅसेंजर ट्रेनवरील हल्ला.
१०.	११ मार्च, २००४	..... ट्रेनवरील हल्ला
११.	२ नोव्हेंबर, २००४	नेदरलॅन्डमधील व्हॅनवरील हल्ला
१२.	५ जुलै, २००५	इंग्लंडच्या ट्रेन व बसवरील हल्ले
१३.	३० जून, २००७	इंग्लंडच्या विमानतळावरील हल्ला.
१४.	११ डिसेंबर, २०१०	स्विडन स्टॉकहोम मार्केट.
१५.	२ मार्च, २०११	जर्मनी विमानतळावरील बेझूट हल्ले
१६.	११ डिसेंबर, २०१४	फ्रान्सच्या पोलीस स्टेशनवरील हल्ला
१७.	१६ जुलै, २००५	बगदाद येथे अतिरेक्यांचा बॉम्बस्फोट.

याशिवाय भारतात, शेजारील देशांत व जगातील विविध खंडांच्या प्रमुख देशांत अतिरेक्यांच्या कारवायांमध्ये खूप वाढ झाली आहे. आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रमुख देशांच्या प्रशासन, सुरक्षा व्यवस्था कोलमडून टाकुन दहशत पसरविण्याचाच काही दहशतवादी संघटना कसून प्रयत्न करीत आहेत. २६ नोव्हेंबर, हा भारतात राष्ट्रीय कायदादिन म्हणून साजरा होत असतानाच येथिल आर्थीक राजधानीच/ मुंबई असुरक्षित करण्याचा दहशवादयांनी १० वर्षापूर्वी घातक प्रयत्न केला. त्यातून मुंबई लवकरच सावरली पण या दहशतवादास बळ देणाऱ्या शेजारील देशांतील व्यवस्था याच दहशतवादामुळे त्रस्त आहे.

पाकिस्तान, श्रीलंका, बांगलादेश, इराण, इराक, इस्त्राईल, पॅलेस्टाईन, फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आखाती देशातही दहशतवादाने आपली पाळेमुळे घट्ट करण्यास सुरुवात केली आहे.

दहशतवादाचे परिणाम

दहशतवादाद्वारे समाजात अनेक वाईट परिणम घडत आहेत. मानवी मनांवर, समाज स्वास्थ्यावर, व्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासावर दहशतवादामळे परिणाम होत आहे.

१. राजकिय परिणाम

दहशतवादाचा उपयोग कधी विशिष्ट प्राप्तीसाठी केला जातो. राजकिय व्यवस्था व तिची कार्यप्रणाली उध्वस्त करण्याचा हेतू दहशतवादयांनी ठेवून त्यांनी तंत्रे वापरण्याने राजकिय व प्रशासन व्यवस्था आपल्या निर्धारित काळात विविध प्रकल्प पूर्ण शकत नाही. नागरी समाजाचे प्रशासन प्रश्न सोडविण्यात मोठा अडथळा निर्माण होतो. शिवाय दहशतवादी कारवायांमुळे पुढे नव्याने प्रश्न तयार होतात. प्रशासन यंत्रणावर, पोलीस लष्करावर अतिरिक्त ताण पडतो. विकासाला खिळ बसते.

२. सामाजिक परिणाम

दहशतवादी कारवायांमुळे शाळा, महाविदयालये, कार्यालयीन कामकाज पूर्ण बंद पडले. संबंधित नागरी समाजात एक प्रकारची भिती युक्त दहशत निर्माण होते. जनतेतील आपासातील विश्वसार्हता कमी होते. सामान्यता हिंदू - मुस्लीम यांच्यामध्ये कलह, दंगे सूरु होतात. परिस्थिती सामान्य बनविण्यामध्ये प्रशासन, समाजसेवक प्रयत्नशील असतात पण दहशतवादाची तिव्रता आधिक असल्याने स्थिती पूर्ववत होण्यास कालावधी लागतो. मनुष्यहानी न भरुण येणारी आहे.

३. आर्थिक परिणाम

आर्थिक परिणाम खूपच गंभिर असतात कारण दहशतवादयांचा मूळ हेतूच असा असतो की, मनुष्य व वित्तहानी भरपूर व्हावी. हॉस्पीटल, स्टेशन, उपहारगृह धार्मिक स्थळे, बाजार या व्यवस्थाना त्यांनी लक्ष केलेले असते. परिणामी मनुष्य व वित्त हानी मुळे अर्थ व्यवस्थेला, नव गुंतवणुक व्यवस्थेवर परिणाम होतो. देशाची, राज्याची अर्थ व्यवस्था कमकुवत बनते.

४. सुरक्षा यंत्रणेवरील परिणाम

देशाच्या व राज्याच्या अंतर्गत व बाहय सुरक्षा यंत्रणांवर अशा दहशतवादी हल्ल्यामुळे अधिकचा ताण, काम येते. सुरक्षा व्यवस्थेमध्ये काम करणाऱ्या पोलिस, लष्करी जवान, मोहिमेवरील कमांडो यांचे मनोबर खच्ची होण्याची शक्यता असते. दुसरीकडे या या सैनिकांचे कौटुंबिक जीवन अधिच स्थिर, संपन्न नसले. अशात या अतिरेकी कारवायांच्या काळात कुटुंबाचे सदस्यही पूर्णपणे दडपणाखाली भितीच्या छायेत असतात. याशिवाय देशाला सुरक्षा या विषयांवर प्रचंड वेळ व पैसा खर्च करावा लागतो. महत्वाचे म्हणने लोकशाही व्यवस्थेवर विपरित परिणाम होतो.

दहशतवादाविरुध्दचे प्रयत्न (उपाययोजना) -

शीतयुद्धाच्या राजकारणामुळे दहशतवाही चळवळी वाढत गेल्या. १९८० च्या दशहत धार्मिक मुळ तत्ववादयांनी या दहशतवादामध्ये भर टाकली. शीत युध्दामुळे संयुक्त राष्ट्र संघाला या दहशतवादा

विरुध्द उपाययोजना करणे अवघड होते. तरीही युनोचे विभागीय, द्विपक्षपातळीवरील कराराद्वारे प्रयत्न चालू होते. दहशतवाराविरुध्द युनोने एकूण ३५ पेक्षा जास्त ठराव पास केले आहेत.

१. दहशतवादाविरुध्द सामूहिक प्रयत्नांसाठी आमसभेचा ठराव

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १८ डिसेंबर, १९७२ रोजी दहशवादाविरुध्द बहुमताने एक ठराव मंजूर केला. यामध्ये निष्पाप लोकांची हत्या, मूलभूत मानव आधिकारांच्या उल्लंघनासाठी जबाबदार दहशतवादी कृत्य, संघटना निषेध केला.

२. संयुक्त राष्ट्र संघटनेची दहशतवाद विरोधी समिती –

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील दहशतवादी कारवायांची नोंद घेवून त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी युनोच्या सुरक्षा समितीला सुचविण्यासाठी १९७३ मध्ये एक दहशतवाद विरोधी समिती गठीत करण्यात आली.

३. ओलीस ठेवण्याविरुध्द ठराव:

दहशतवादी संघटनांकडून निष्पाप नागरिक, मुले, परराष्ट्र प्रतिनिधी वगैरेंना पळवून नेवून ओलीस ठेवले जाते. या निंदनिय कृत्याचा युनोच्या १९७८ च्या आमसभेने निषेधाचा ठराव मंजूर केला. असे कृत्य आंतरराष्ट्रीय गुन्हा म्हणून नोंद करण्यात येईल.या विरुध्द देशांनी सामुहिक कारवाईसाठी अवाहन करण्यात आले.

४. दहशतवाद निर्मुलनाच्या उपयांची घोषणा –

सन १९८९ व १९९० साली युनोच्या आमसभेने दहशतवादी कारवायांमुळे वाढ झाल्याने, निरापराध नागरिक, महिला व लहान लहान मुलांचे अपहरण हे प्रकार वाढल्याने तसेच आम्ली पदार्थांचा व्यापार, बॉम्बस्फोट या घटना वाढल्या कारणाने या भस्मासुराला रोखण्यासाठी कडक उपाययोजना करण्याचे ९ डिसेंबर, १९९४ च्या आमसभेमध्ये ठरावाद्वारे घोषणा झाली. तसेच याविरुध्द सदस्य देशांनी देशांतर्गत कडक कायदे करुन त्याचीअंमलबजावणी करण्याचे ठरले.

५. दहशतवादाला मिळणाऱ्या आर्थिक सहकार्याविरुध्द ठराव–

दहशतवादी संघटनांना काही राष्ट्रांकडून समर्थन तसेच आर्थिक पाठबळ मिळत असल्याचे आंतरराष्ट्रीय समुदायास स्पष्टपणे जाणवू लागल्याने ९ डिसेंबर, १९९९ रोजी युनोने एक ठराव संमत केला. ज्यानूसार दहशतवादी संघटनांना मिळणारे आर्थिक सहकार्य त्वरीत थांबविण्याचे अवाहन करण्यात आले.

भारताचे दहशतवादाविरुध्दचे प्रयत्न–

जगात सर्वात अधिक झळ व अनेक वर्षापासून भारत व त्यानंतर इस्त्राईलला दहशतवादी कारवायांची बसत आहे. भारतातील अतंर्गत दहशतवाद, बाहय दहशतवाद यामुळे येथील प्रशासन व्यवस्था कोलमडत असते. जम्मू किश्मिर, पंजाब, मुंबई, दिल्ली, गुजरात, बेंगलोर, पुणे, हैद्राबाद, चेन्नई अशा विविध महानगरांमध्ये हा दहशतवाद पसरत आहे. त्यातील सक्रिय असणाऱ्या दहशतवादी संघटनांना शेजारील देशांचे सहकार्य लाभले आहे. ते भारताने अनेक वेळा युनोमध्ये, आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये मुद्दे मांडले आहेत. हा दहशतवाद भारतातील केवळ जम्मू काश्मिर पुरता आता मर्यादित राहिला नाही तसो तो जगात भारतापूरताही मर्यादित राहीला नाही. त्याने वैश्विक स्वरुप धारण केले आहे. म्हणून भारताने दहशतवादविरुध्द जागतिक समुदायाने आघाडी उघडावी अस प्रयत्न केले आहेत. भारतात सरकार कोणत्याही पक्षाचे असले तरी त्या शासनाने राज्य, देश व जागतिक

पातळीवर या दहशतवादाविरुध्द कडक उपाय योजना केल्याने व त्याच बरोबर संबंधित संघटना, समुदाय यांच्या बरोबर चर्चा, विचार विनिमय करुन सुरु ठेवल्याने महत्वाचे म्हणजे शांतता वादावर विश्वास ठेवून काम केल्याने कांही प्रमाणात तरी हा दहशतवाद कमी झाल्याचे जाणवत आहे. यामध्ये पोलिस, जवान, नेते, प्रशासन व नागरी समुदाय यांचाही सहभाग महत्वाचा आहे. तसेच सहिष्णूता व परस्पर आदरभाव आवश्यक आहे.

सारांश

दहशतवादाला कोणताही रंग नाही, धर्म नाही, त्याच्या कोणत्याही विचाराचे, कृत्याचे कधीच कोणीही समर्थन करु शकत नाही. दहशतवादी विचार व संघटन आणि त्यातून अमानूष हल्ले होवू नयेत यासाठी वैश्विक सामुदायिक प्रयत्नांची गरज आहे. याविषयी भारतीय पंतप्रधान राजीव गांधी, अटलबिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग, नरेंद्र मोदी व परराष्ट्र मंत्री सुषमा स्वराज यांनी विविध स्थरावर यथार्थ प्रयत्न केले. पण त्यास युनो व युनोच्या सुरक्षा समितीने निपक्षपाती साथ देणे गरजेचे आहे. अमेरिकेच्या इराकवरील आक्रमणानंतर दहशतवाद हा जागतिक स्तरावर पसरला. छोटया मोठया देशप्रमुखांनी स्वत:च्या स्वार्थासाठी, गटाच्या हितासाठी कोणत्याच मुळ तत्ववादी, दहशतवादी विचार - कृतीस पाठींबा न दिल्यास दहशवादाचा बिमोड होणे अशक्य आहे. जगातील शांततावादी चळवळींना जागतिक समुदायाने प्रतिसाद देणे गरजेचे आहे. अमेरिकेतील फ्रेंडस सर्विस कमिटी, कॅनडातील कॅनडियन्स पीस अलायन्स, इंग्लंडस्मित नॅशलन पीन कौन्सील, जर्मनीतील ग्रीन पार्टी, इस्त्राईल मधील पीस नाउ वगैरे शांततवादी संघटना दहशतवादांच्या विरुध्द तसेच पर्यावरण रक्षण, पाणी वाचवा, जंगल बचाव, नि:शस्त्रीकरण, निरंतर शेती व विषारी रसायनावर निबंध अशा उपक्रमाद्वारे वश्विक विचार मंथन घडवित आहेत. अश्याप्रकारे भारतातही चळवळी विकसित होवू शकतात कि ज्या जागतिक आतंकवादी वृत्तींवर दबावतंत्र म्हणून परिणामकारक ठरु शकतील.

सरावासाठी प्रश्न

---

१. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण याचा अर्थ सकल्पना लिहा.

२. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण कश्या स्वरुपात आढळते?

३. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होण्याची विविध कारणे सांगा.

४. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरणाचे विविध परिणाम स्पष्ट करा.

५. राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठीच्या विविध संघटनांची चर्चा करा.

६. राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाला अटकाव घालण्यासाठी तुम्ही कोणकोणत्या उपाययोजना सूचवाल?

७. नक्षलवाद म्हणजे काय? नक्षलवादाच्या विचारसरणींची चर्चा करा.

८. भारतातील नक्षलवादाचा उदय व विकास याची महिती दया.

९. नक्षलवादाच्या निर्मितीची विविध कारणमिमांसा करा.

१०. नक्षलवादी संघटना व त्यांच्या कारवायाबाबत माहिती दया.

११. नक्षलवाद कारवायांचे विविध परिणाम स्पष्ट करा.

१२. नक्षलवाद रोखण्यासाठीच्या विविध उपाययोजना स्पष्ट करा.

१३. दहशतवाद म्हणजे काय? संघटना व उद्दिष्टे लिहा.

१४. दहशतवाद निर्मितीची कारामिमांसा करा.

१५. दहशतवादाचे स्वरुप व तंत्रे याबाबत महिती लिहा.

१६. जागतिक दहशवादी कारवायांची उदाहरणे लिहा.

१७. दहशतवादी कारवायांचे परिणाम लिहा.

१८. दहशतवाद रोखण्यासाठीच्या विविध उपाययोजना स्पष्ट करा.

८.५ सदर्भसूची

पेपर I, Sem-I च्या प्रकरण क्रमांक ३ व
पेपर I, च्या Sem-II प्रकरण क्रमांक ४ साठी संदर्भ

१.	भारतीय राजकीय व्यवस्था	डॉ. अशोक जैन
२.	भारतीय राजकीय व्यवस्था	डॉ. छाया बकाणे
३.	भारतीय राजकीय व्यवस्था	डॉ. महश भागवत
४.	साधना साप्ताहिक	फेब्रुवारी, २०१३
५.	स्पर्धा परिक्षा, स्टडी सर्कल	ऑगस्ट, २००५
६.	स्वयंम चिंतनातून संदर्भ	लेखक: डॉ. संदीप घोडके

❖❖❖❖